

Міністерство освіти і науки України

Харківський державний університет харчування та торгівлі

І. О. Шудрик

**ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ
В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

Монографія

Харків

2013

УДК 1(091) (477)
ББК 87.3(4 Укр.)

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф., заслужений працівник культури України
М. В. Дяченко,
д-р філос. наук, проф. Української державної академії залізничного транспорту
В. М. Петрушов,
д-р іст. наук, проф. Національного технічного університету “ХПІ” В. М. Скляр

Рекомендовано до друку вченою радою Харківського державного університету харчування та торгівлі (протокол № 13 від 26 червня 2013 р.)

За авторською науковою редакцією.

Шудрик І. О.

Ш 95 Історія філософської думки в Харківському університеті : монографія / І. О. Шудрик ; Харківський держ. ун-т харч. та торгівлі. – Х., 2013. – 318 с.

ISBN 978-966-405-301-0

У монографії розглянуто основні етапи розвитку філософської думки в Харківському університеті з початку його заснування до початку ХХІ століття. Проаналізовано філософські погляди викладачів кафедри філософії, богословських кафедр та професури гуманітарних і природничих кафедр. Монографія розрахована на науковців, студентів, аспірантів, викладачів філософії та культурології вищих закладів освіти, краєзнавців, широке коло читачів.

УДК 1(091) (477)
ББК 87.3(4 Укр.)

ISBN 978-966-405-301-0

© Шудрик І. О., 2013
© Харківський державний університет харчування та торгівлі, 2013

ВСТУП

Харків вважається столицею Слобідської України. Слобідська Україна є складовою, невід'ємною частиною соборної України. Територія Слобожанщини охоплює сучасну Харківську, південну частину Сумської, північну частину Донецької та Луганської областей України, а також частину Курської, Белгородської та Воронежської областей Російської Федерації.

Слобідський край із давніх часів був частиною землі східних слов'ян — сіверян, а згодом — Київської Русі. Із часів навали орди Батия він став малолюдним. Слов'янське населення відступило до Сули і Псла.

Археологічні розкопки свідчать, що історія столиці Слобожанщини — Харкова — налічує не 350 років, а значно більше. На території сучасного Харкова й околиць (майдани Конституції та Рози Люксембург, станція Основа, село Велика Данилівка, село Жихор) виявлено поселення Черняхівської культури (II — V ст.). На вулиці Шота Руставелі та Малій Данилівці виявлено поселення Пеньківської культури (V—VII ст.). У 1928 році під час прокладення трамвайної колії на майдані Рози Люксембург знайдено два половецькі поховання в дерев'яних видовбаних колодах. У 1870-х роках професор Харківського університету М.А. Аристов висловив думку, що давнє городище, на місці якого постав Харків (Університетська гірка), — це залишки половецького міста Шарукань. Але сучасні харківські археологи вважають, що половецьке місто Шарукань знаходилось на місці сучасного Змійова.

У другій половині X ст. на межиріччі Харкова й Лопані виникло городище (центр сучасного міста, Університетська гірка), засноване русами. Саме другу половину X ст. було б логічно вважати часом заснування Харкова, а не 1654 рік. Харківське городище тоді входило до складу Київської Русі. Слід урахувати й те, що на території сучасного Харкова знаходиться Донецьке городище, засноване у VIII столітті. Професор А.П. Ярещенко небезпідставно вважає, що Харків “...має більше як 800-літню історію!” [9, с. 83].

Не варто вважати, що після монголо-татарської навали територія сучасної Слобожанщини зовсім обезлюдніла. Частина населення залишилась, пере чекавши лиху годину в природних сховищах — лісах, заболоченій місцевості. Про це свідчать знахідки речей, монет і християнських поховань XIII—XIV ст. На території Харківської області та Харкова виявлено велику кількість золотоординських монет, переважна більшість яких датується XIV ст. Ці знахідки доводять, що життя на спустошених землях тривало.

На півдні від сучасної Слобожанщини з середини XV ст. існувало Кримське ханство — нащадок Золотої орди. Кримське ханство перетворилося на васала могутньої в ті часи Отоманської імперії. Кримські та ногайські татари здійснювали свої розбійницькі набіги на слов'янські міста та села. Вони грабували їх, забирали в полон молодь, а згодом продавали на невільницьких ринках. Найвідоміший Муравський шлях, який починався від кримського Перекопу, проходив через усю Слобожанщину й закінчувався біля Тули, був рясно политий слізьми та кров'ю полонених. Не менш відомий Ізюмський шлях, який проходив через Ізюм.

Із другої половини XVI ст., особливо в 1630-х роках, на Слобідську Україну почали переселятися українські селяни й козаки. Вони заснували тут поселення, які називалися слободами (від слова “свобода” — звідси й назва Слобідська Україна). У 1835 році після утворення Харківської губернії, як зазначалося вище, адміністративним центром Слобідської України залишився Харків. Професор Д.І. Багалій зазначав, що землю Слобожанщини “...у домонгольську добу, у XI—XIII ст. було заселено прадідами слобожан — древніми русичами Чернігово-Переяславської землі“ [1, с. 15].

Масове заселення Слобожанщини відбувалося в роки Української національно-демократичної революції середини XVII ст. та часів Руїни у другій половині XVII ст. Заселення Слобожанщини тривало і в першій половині XVIII ст. У 1650-х роках утворюються Острогозький, Сумський, Охтирський, Харківський і в 1685 році — Ізюмський полки. У 1765 році уряд Російської імперії ліквідував полковий устрій Слобідської України. Було утворено

Слобідсько-Українську губернію, яка проіснувала до 1780 року у складі п'яти провінцій, що були перетворені в такі козацькі полки: Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський та Острогозький (додатки К, Л). 1780 року ці території, за винятком Острогозької провінції, увійшли до складу Харківського намісництва. У 1835 році утворено Харківську губернію. Адміністративним центром Слобідської України залишився Харків.

Поряд з організованим і стихійним заселенням Слобожанщини українським населенням із Правобережної України відбулося поступове заселення і росіянами, переважно за рахунок військових залог та царської адміністрації. Масове переселення російських селян на терени Слобожанщини розпочалося лише у XVIII ст. і посилилося після ліквідації Слобожанських полків. Багалій Д.І. зауважує, що на слобідську землю "...московський уряд дивився як на свою і хотів її закріпити за собою через заселення українськими переселенцями, хоч ті землі в дійсності належали прадідам українців" [1, с. 63].

За даними Д.І. Багалія, у 1860-х роках етнічний склад населення Харківської губернії був таким: на 87,78% українців у губернії припадало 11,45% "великоросів", тобто українців було у вісім разів більше, ніж росіян [1, с. 22]. На основі своїх досліджень професор робить висновок: "...великоросійське заселення Слобожанщини було дуже невелике, як його зрівняти з українським: теперішня Харківська губернія по-своєму історико-етнографічному складу являється українською і являє з себе органічну частину території України, а її населення — таку ж частину українського народу" [1, с. 23]. Це писав відомий дослідник Слобожанщини ще у 1917 році.

Висновки Д.І. Багалія підтверджують і статистичні дані відомого російського дослідника О.С. Суворіна з видання "Вся Россия" за 1895 рік. За його даними, у цей час у Харківській губернії "Главную массу населения составляют малороссы — 2200 тыс., затем идут великороссы — 230 тыс." [2, ст. 1522]. Як бачимо, українців на Харківщині в кінці XIX ст. було майже в десять разів більше, ніж росіян.

Видатний український історик академік Д.І. Багалій у своїй

фундаментальній праці “Історія Слобідської України” її столиці присвятив окремий розділ “Харків яко українське місто”. У цьому розділі вчений зазначає, що масове переселення в Харків “неукраїнської людності”, особливо в другій половині XIX ст., змінило його колишнє українське обличчя. У школах міста не допускали рідної мови. Колишні народні церковні школи, де викладали народну мову, були знищені; їх замінили нові, російські школи. У війську панувало зросійщення українців, як і представників інших націй. Під час перепису населення у 1897 році 25% харків’ян визнали себе українцями, а 58% — росіянами, або “великоросами”. При цьому Д.І. Багалій зазначає, що багато українців не визнали себе українцями, а “перевертні” навмисне записали себе “руськими” [1, с. 210-218].

У радянські часи продовжував змінюватися національний склад Слобожанщини. Так, наприклад, завдяки масовому переселенню росіян на Харківщину в повоєнний період, частка їх серед усього населення у 1989 році досягла 33,21% [4, с. 135]. Подібні тенденції зміни етнічної структури населення спостерігались також і загалом в Україні. Але впродовж 1989—2001 рр. замість інтенсивного зростання чисельності росіян у Харківській області відбулося досить різке скорочення їх кількості. У 2001 році росіяни склали близько чверті загальної чисельності населення Харківської області [4, с. 137]. У той же час, за період 1989—2001 років, частка українців серед населення Харківщини збільшилась на 7,97% і досягла у 2001 році 70,75% [4, с. 134].

Харківський історик В. Скляр робить висновок: “...протягом 1989 — 2001 років у основному було подолано наслідки змін етнічного складу на користь росіян, які відбувалися протягом 1959—1989 років, ...здобуття Україною незалежності у 1991 році відкрило нову сторінку в її багатовіковій історії”. На його думку, “поява незалежної Української держави врятувала українство від реальної загрози мовної та етнічної асиміляції, а також від поступового поглинання з боку сусіда” [4, с. 131; 141].

Добрі природні умови та козацький устрій Слобожанщини сприяли заселенню цього краю представниками різних народів та розвитку духовної культури, зокрема філософської думки. Філософська думка в Слобідській Україні має столітні історичні традиції. Недарма дослідники, які аналізують філософське життя в Україні в минулому, зазначають, що “в історії України були часи, коли найінтенсивніша думка зосереджувалася в Острозі, Львові, Харкові” [3, с. 9].

Українська філософія є складовою світової філософії, а філософська думка Слобожанщини — складовою частиною української філософії. В Україні були і є регіональні особливості становлення та розвитку як професійної, так і непрофесійної філософської думки. Особливістю Слобожанського регіону було те, що тут зберігалися традиції козацьких вольностей, де були слободи вільних людей. На Слобожанщині жили сміливі особистості. Свідченням цього було вручення харківським козаком та філософом Семеном Климовським рукопису свого досить соціально гострого твору російському імператору Петру I (додаток Д).

У літературі з історії філософії в Україні, яка видавалася раніше і виходить у роки незалежності, в основному звертається увага на філософію в місті Києві. На жаль, мало уваги (крім філософії Г. Сковороди) приділяється історії філософської думки в Слобідській Україні. Проте на Слобожанщині були досить оригінальні мислителі. У Харкові видавалася численна філософська література. На території Слобожанщини, у маєтку Донець-Захаржевських-Задонських у Великому Бурлуці, в 1919 році було знайдено так звану “Велесову книгу” — пам’ятку духовної культури стародавніх русичів (V—IX ст.), яка зараз відома не лише в Україні, але і в багатьох країнах світу. Про неї надруковані численні наукові дослідження у нас і за кордоном, особливо в Росії. У Харкові жив і творив попередник Г. Сковороди — козак, філософ і поет Семен Климовський. У столиці Слобідської України діяв Харківський колегіум — другий за значенням після Києво-Могилянської академії навчальний заклад в Україні у XVIII ст., перетворений у 1841 році в духовну семінарію. У цих навчальних

зкладах велику увагу приділялося викладанню філософії. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. при Харківській духовній семінарії протягом третини століття регулярно виходив перший філософський часопис Російської імперії “Въра и Разумъ” (1884—1917) (додаток Г). У Харківському колегіумі впродовж десяти років (із двома перервами) працював фундатор української класичної філософії Г.С. Сковорода, і чверть століття він був мандрівним філософом на Слобожанщині, де написав свої філософські діалоги і “Басни харьковские”. Таким чином, на Слобожанщині зберігалися філософські традиції Григорія Сковороди, Харківського колегіуму та Харківської духовної семінарії з її богословсько-філософським часописом “Въра и Разумъ” (додаток А).

Особливістю Слобожанського регіону є традиційне співіснування професійної та непрофесійної форм філософського знання представників різного фаху, різного етнічного та конфесійного походження її носіїв. Характерним прикладом у цьому плані був Харківський університет початку ХІХ ст., де разом із російськими підданими успішно працювали західноєвропейські фахівці, особливо німці, серед яких виділявся І.Б. Шад. Серед іноземців у ті часи працювали природодослідники (німці, французи, серби, угорці), які у західноєвропейських університетах отримали ґрунтовну філософську підготовку. Іноземці також навчалися і працювали в Харківському колегіумі та Харківській духовній семінарії.

Слобожанщина в силу історичних обставин сформувалася як регіон інтенсивних контактів і взаємовпливів різних культур. Територія Слобожанщини часто була об’єктом зазіхань Московії, Речі Посполитої та Кримського ханства. У її заселенні брали участь у переважній більшості українці, потім – великороси, серби, румуни, молдавани, болгары, грузини, євреї та інші народи.

Із відкриттям у Харкові університету на початку ХІХ ст. на Слобожанщину переселяються німці та поляки. Це сприяло формуванню толерантних відносин між різними народами та конфесіями. Після поразки Польського повстання 1831 р. був закритий Варшавський університет, а наступного року – Віленський. Частину польських студентів із цих університетів було переведено до

Харківського університету. Він став притулком для деяких політично неблагонадійних польських професорів. До середини ХІХ ст. поляки складали майже третину від загальної кількості студентів Харківського університету, хоча за всіх часів у ньому зберігалася абсолютна перевага студентів місцевого походження. До речі, у 1885—1886 рр. на медичному факультеті Харківського університету навчався майбутній прем'єр-міністр незалежної Польщі Юзеф Пілсудський.

Царський уряд намагався асимілювати населення Слобожанщини з метою створення єдиної панівної культури – російської. Але соціальний, культурний та духовний світ Слобожанщини ХІХ ст. виявився мультикультурним. Тут відбувався діалог культур, який робить людей різного етнічного й конфесійного походження толерантними. Із відкриттям університету Харків стає центром активізації діалогу Слобідської України з європейською філософською спільнотою, що здійснювалося в основному зусиллями професорів університету.

Становленню філософської думки на Слобожанщині сприяли періодичні видання, зокрема ті, що видавалися в університеті. Історію слобідської журналістики започаткувала газета “Еженедельник” (1812), яку видавав університетський торговець книгами Лангнер. Першим російськомовним журналом не лише в Харкові, але й в Україні був сатирично-гумористичний журнал “Харьковский Демокрит” (1816) В. Масловича, потім – “Украинский вестник” (1816—1819), “Украинский журнал” (1824—1825), пізніше – богословські журнали: “Духовный дневник” (1864—1866), “Благовест” (1883—1888), “Епархиальные ведомости” (1867—1886). Літературні та богословські часописи нерідко публікували статті філософського змісту. Таким чином, із часу існування Харківського колегіуму (1726—1841) і до виходу журналу “Въра и Разумъ” (1884—1917) видання літературних, богословських та філософських журналів у Харкові практично не припинялося [7; 8].

Незважаючи на значний внесок західноєвропейських філософів, особливо Шада, у розвиток філософської думки на Слобожанщині, у місцевій філософській традиції домінували сковородинівські гуманістичні традиції та ідеї свободи, які

з'явилися в цьому регіоні іще до прибуття в Харків іноземних професорів. Ці ідеї були співзвучні з модерними ідеями іноземних філософів, які працювали в Харківському університеті.

В історії філософської думки Слобожанщини особливе місце посідає Харківський університет. Із Харківським університетом пов'язані імена відомих мислителів: В.Н. Каразіна, І.С. Ризького, І.Б. Шада, І.Ф. Осиповського, А.І. Дудровича, М.І. Костомарова, В. Добротворського, Ф. Зеленогорського, О.О. Потебні, Д.І. Багалія, Т.І. Буткевича, М.С. Стелецького та ін. (додаток А). У Харківському технологічному інституті до революції працювали відомі в той час мислителі — професори В.Л. Кірпічов, І.І. Белянкін, А.Н. Щукарєв, М.Д. Пильчиків. До Харківського університету мають відношення лауреати Нобелівської премії І. Мечніков, Л. Ландау та С. Кузнець, який у Харківському комерційному інституті слухав лекції провідних викладачів Харківського університету. До Харкова також мають стосунок академіки В. Вернадський та М. Туган-Барановський, П.А. Грабовський, Б.Д. Грінченко, П.І. Ліницький, М.О. Антонович, П.І. Демчук, С.Ю. Семковський, В.О. Юринець, М. Скрипник, М. Хвильовий та ін.

У 1931 і 1933 роках у Харкові, тодішній столиці радянської України, точилися гострі філософські “дискусії”, після яких переважна більшість філософських кадрів України була заарештована та знищена. Гострий соціально-філософський характер також мали в Харкові літературні дискусії 1925—1928 рр., які закінчилися знищенням української національної еліти (додатки Е, Ж).

Із п'ятої спроби, у 2001 році при Харківському державному університеті ім. В.Н. Каразіна створено філософський факультет (детальніше про це див. додаток В). Іменами наших славетних мислителів-слобожан названо відомі науково-дослідні центри. Так, наприклад, Інститут філософії НАН України носить ім'я Григорія Сковороди, а Інститут мовознавства НАН України – ім'я засновника “філософії мови” Олександра Потебні.

Про життєвий та творчий шлях Г.С. Сковороди опублікована низка творів

як харківських, так і дослідників з інших міст України й за кордоном: Д.І. Багалій “Український мандрований філософ Григорій Сковорода” (Харків, 1926; друге видання — Київ, 1992); Л. Махновець “Григорій Савович Сковорода: Біографія” (К., 1972); А.М. Ніженець “На зламі двох світів” (Х., 1970); Ф.М. Поліщук “Григорій Сковорода” (К., 1978); І. Іваньо “Філософія і стиль мислення Г. Сковороди” (К., 1983); Л.В. Ушкалов, О.М. Марченко “Нариси з філософії Григорія Сковороди” (Х., 1993) та ін.

Про філософські погляди ректора Харківського університету Т.Ф. Осиповського професором Харківського політехнічного інституту Й.Н. Кравцем у Москві в 1955 році опубліковано монографію “Т.Ф. Осиповский — выдающийся русский ученый и мыслитель”. Про українського філософа В.О. Юринця в 1996 році в Києві вийшла монографія М.М. Роженка “Трагедія академіка Юринця”, в якій на широкому архівному матеріалі розкривається панорама нищення філософів в Україні у 30-х рр. ХХ ст. Про харківського філософа й поета Семена Климовського в 1999 році у Львові вийшла книга колишнього роменчанина Григорія Нудьги “Козак, філософ, поет” (додаток Д). Про харківських філософів і філософські проблеми опубліковано низку статей, зокрема О. Мамалуя та В. Абашника “Рецепція філософії по-харківськи (Біля джерел університетської філософії у Харкові)” у збірнику Харківського історико-філологічного товариства (Х., 1994); О. Білика та Я. Білика “Університетська освіта Слобідської України в контексті європейської традиції”. У співавторстві з доцентом А.Т. Щедриним про дореволюційний харківський богословсько-філософський часопис “Вѣра и Разумъ” нами опубліковано статті: “Богословско-философский журнал “Вѣра и Разумъ”: возвращение из забвения” (“Віра і Розум”. №1, 2000); “Богословсько-філософський часопис “Віра і Розум”: місце і роль в історико-філософському процесі кінця ХІХ — початку ХХ сторіччя”(“Філософська думка”. 2002, № 2); “О богословско-философском журнале “Вера и Разум” (“Вопросы философии”. 2004, № 10) та ін.

Про харківського дореволюційного богослова та філософа Миколу

Стелецького в харківському часописі “Віра і Розум” нами опубліковано статтю “Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого (к 80-летию его трагической гибели)” (“Віра і Розум”. № 1, 2000.).

Про філософа Петра Ліницького родом із Слобожанщини, який регулярно друкувався в харківському богословсько-філософському часописі “Въра и Разумъ”, у Києві вийшла книга Н.Г. Шупик-Мозгової “Петро Ліницький: життєвий шлях і духовна спадщина”, а в Харкові — наша стаття “Український філософ та богослов Петро Ліницький (1839—1906) і Слобожанщина” (“Віра і Розум”. № 2, 2001).

Про філософські погляди професора-протоієрея Харківського університету Т.І. Буткевича в Харкові опубліковано декілька статей: Г.Д. Панков “Философская апологетика религии Т.И. Буткевича” у книзі “Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура” (Х., 1999); “Вопрос о сущности религии в творчестве Т.И. Буткевича — постоянного автора “Въры и Разума””; И.Н. Денисенко “Взгляды Т.И. Буткевича на сущность и происхождение религии” (“Віра і Розум”. № 1, 2000); А.В. Парфьонова опублікувала книгу про життєвий та творчий шлях свого прадіда — професора-протоієрея Харківського університету Т.І. Буткевича – “Духовный подвиг в деле служения Церкви Христовой”, у якій умістила дослідження харківських учених Г. Панкова та І. Шудрика про філософську спадщину професора Буткевича. У “Православній енциклопедії Харківщини” (Х., 2009) опубліковані статті про Г.С. Сковороду, Т.І. Буткевича, М.С. Стелецького, харківських єпископів: Інокентія (Борисова), Філарета (Гумілевського), Макарія (Булгакова) та інших мислителів Слобожанщини.

У нашому навчальному посібнику з грифом МОН “З історії української філософської думки” (Х., 2000), монографії “Історія філософської думки в Слобідській Україні” (Х., 2012) та конспекті лекцій для аспірантів “Історія філософської думки в Україні” (Х., 2007) значна увага приділяється історії розвитку філософської думки в Харківському університеті. У матеріалах

Третього міжнародного конгресу україністів була опублікована наша стаття “Філософська думка в Слобідській Україні”. У збірнику наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-методичної конференції від 13-14 квітня 2006 року “Історія науки і техніки у навчальних закладах України” опублікована наша стаття “Методика розкриття історії філософської думки в Слобідській Україні”. У “Віснику Національного технічного університету “ХПІ”. Серія “Історія науки і техніки” (2012, № 42 (948) надрукована наша стаття “Першість харків’ян у гуманітарних науках”, в якій ідеться про відкриття в 1804 р. першого на Лівобережній Україні Імператорського Харківського університету і першої кафедри теоретичної і практичної філософії, засновником якої був І.Б. Шад. У цій статті йде мова і про маловідомого лауреата Нобелівської премії С. Кузнеця, якого навчали відомі вчені Харківського університету.

У 2012 р. в Харкові вийшла друком наша монографія “Історія філософської думки в Слобідській Україні”, що містить значну частину матеріалу щодо історії філософської освіти та науки в Харківському університеті. У “Віснику Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна” (Серія “Філософія. Філософські перипетії”. Вип. 47, № 1039) опублікована наша стаття “Філософський доробок професорів богословських кафедр Імператорського Харківського університету”. У “Віснику Харківського національного університету” (Серія “Філологія”. 2007. Вип. 51, № 766) опублікована наша стаття “Співробітництво професорів Харківського університету з харківським богословсько-філософським часописом “Вѣра и Разумъ”.

У “Філософській думці” (2007, № 6) половина авторів статей – це харківські дослідники: О. Бурова “Парадокс свободи картезіанського Cogito”; В. Корабльова “Людина як віртуальний конструктор”; В. Сухіна “Філософський аналіз творчої діяльності Д. Багалія”; І. Шудрик “Харківський часопис “Мысль”; С. Разумовський “Раціональність “економічної людини”. У цьому ж номері часопису опубліковано рецензію В. Корабльової, Л. Українець та І. Цехмістра на колективну монографію “Освіта, суспільство, культура” під

загальною редакцією В.Ф. Сухіної. Це теж є свідченням активної діяльності слобожанських філософів-дослідників у сучасних умовах.

Щодо теми нашого монографічного дослідження особливий інтерес викликають статті у “Віснику Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна” (2009, № 877), серія “Філософія. Філософські перипетії” (Вип. 41) професора О.О. Мамалуя “З п’ятої спроби” та професорів О.О. Мамалуя, Л.М. Дениско та Н.С. Корабльової “Кафедра філософії у 1945-1990 рр.”. У цих статтях аналізується складний і трагічний шлях філософської освіти й, нарешті, створення філософського факультету в Харківському університеті.

На початку 90-х рр. ХХ ст. на кафедрі філософії Харківського університету було відновлено дослідження університетської філософії в Харкові. За його результатами С.О. Голиков захистив кандидатську дисертацію “Університетська філософія: проблема соціальної інституалізації”. Після закінчення аспірантури В.О. Абашник декілька років перебував на стажуванні у ФРН, де успішно захистив дисертацію “Kant und der Deutsche Idealismus in der Ukraine in ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. Schwerpunkt: Johan Baptist Schad (1758-1834)” й отримав науковий ступінь доктора філософії Йенського університету. Останніми роками В.О. Абашник опублікував серію статей про науковий доробок професорів кафедри теоретичної та практичної філософії Імператорського Харківського університету [34-37].

Професор Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди Н.В. Радіонова у 2008 році опублікувала монографію “Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті”, в якій значну увагу приділяє філософській освіті в Харківському університеті.

Останнім часом два слобожанина Г.Д. Панков та А.Т. Щедрін, використавши дореволюційні богословські видання Харківської єпархії, зокрема публікації богословсько-філософського часопису “Вера и Разум”, успішно захистили докторські дисертації. Щедрін А.Т. став першим у Харкові доктором культурології. У 2007 р. ним опубліковано монографію “Вторинна міфотворчість

як соціокультурний феномен (проблеми релігієзнавчо-культурологічного аналізу)”.

Але узагальненого, монографічного дослідження про історію філософської думки в Харківському університеті з початку його заснування до початку XXI століття, на жаль, досі нема. Для відтворення повної картини університетської філософії в Україні важливого значення набуває аналіз філософської освіти та науки в Харківському університеті, історія якого сягає за 200 років. Наше монографічне дослідження, хоча й не в змозі охопити всі аспекти цієї великої проблеми, сподіваємося, буде спробою певною мірою вирішити її.

Варто висловитися стосовно двох досить поширених міфів про Харків як про “первую столицу” і про те, що Харківський університет “самый древний университет Украины”. У Харкові є телестудія, газета, книга і навіть була горілка з логотипом “Первая столица”.

Давайте проаналізуємо ці міфи. Загальновідомо, що після Лютневої революції 1917 року і розпаду Російської імперії на початку березня 1917 року в Києві було створено державний орган Української держави парламентського типу — Центральну Раду. Столицею України тоді був Київ. А Харків паралельно став столицею Радянської України, але лише у грудні 1919 року, тобто на два з половиною роки пізніше. Такий фальшивий бренд для Харкова розраховано на невігластво або є виявом підступності його авторів. Якщо Харків був “первой столицей” України, то впливає з логіки цих авторів, що до 1919 року Україна не мала своєї столиці та самої України не було. Тоді слід згадати Чигирин — столицю Української козацької республіки середини XVII ст. за часів Богдана Хмельницького. Зрештою, у XVIII ст. столицею Гетьманщини (до 1708 р.) був Батурин до розгрому та поголовного знищення його населення військами Петра I під керівництвом Меншикова. А з 1709 року і до ліквідації Гетьманщини 1764 року столицею “Малоросії” був Глухів.

Якщо в декого з харків’ян із “квасним” патріотизмом є бажання заявити про виключність свого міста, то слід говорити й писати об’єктивно: що Харків

був “першою столицею” лише Радянської, або більшовицької України. А першою столицею Української першодержави з часів України-Руси (Київської Русі) був і зараз залишається Київ, заснований іще у V ст. Києм. Ці загальновідомі істини знають навіть учні.

У Російській Федерації останніми роками посилено розповсюджується легенда, що не Київ, а Ладога була “первой столицей Руси”. У 2003 році там на державному рівні відзначили 1250-річчя Ладоги як “первой столицы Руси”. Автори, які доводять цю нісенітницю, вважають, що “другою столицею Русі” був Новгород, а Київ – лише “третьою столицею”. Професор Інституту археології НАН України О.П. Моця на “круглому столі”, організованому в редколегії “Українського історичного журналу”, слушно зауважив: якщо сприйняти за основу “ладозько-новгородсько-київську” теорію, то про Київ слід говорити не як про “матір міст руських”, а мабуть, як про “онуку”. Посилаючись на літописні джерела В.М. Ричка і О.П. Моця, зазначили, що у 882 році “новгородський узурпатор” князь Олег убив київського князя Аскольда, “знищив стару династію Києвичів”, потім об’єднав “Новгородську область” із Руссю. Академік П.П. Толочко на основі літописних та археологічних фактів переконливо довів безпідставність російських фальсифікаторів щодо їхніх тверджень, що “першою столицею Русі” була Ладога [5].

Стосовно “самого древнього університета України” — Харківського, то варто нагадати, що він був заснований як модерний університет у 1804 році та харків’яни не так давно відзначали його 200-літній ювілей. А Львівський університет засновано в 1661 році, тобто на 143 роки раніше. І з самого початку в ньому діяли, як і в західноєвропейських класичних середньовічних університетах, філософський, теологічний, юридичний та медичний факультети. Чи автори цього міфу не визнають того, що Львів є українським містом? Отакі нісенітници можна почути в нашому рідному Харкові.

Крім того, варто нагадати, що першим вищим навчальним закладом не лише в Україні, але й на сході Європи була Києво-Могилянська академія.

Дореволюційний богословсько-філософський часопис “Вера и Разум”, який видавався при Харківській духовній семінарії та часопис “Труды Императорской Киевской духовной академии” історію цього закладу розглядають з 1615 року — часу заснування братської школи при Київському Богоявленському монастирі. У 1632 році ця школа об’єдналася з Лаврською школою і було створено Києво-Могилянський колегіум, який у 1658 році здобув статус вищого навчального закладу, а з 1701 року — академії. Київські автори З.І. Хижняк і В.К. Маньківський у своїй монографії історію цього вищого навчального закладу теж розпочинають із 1615 року [6, с. 24]. Таким чином, у 2015 році виповниться 400 років першому вищому навчальному закладу України, який старіший за Харківський університет майже у два рази.

У рішенні Ради Північно-Східного наукового центру Національної академії наук і Міністерства освіти і науки України з питання “Стан та перспективи наукових досліджень і викладання в галузі історії науки і техніки в наукових установах та вищих навчальних закладах регіону” від 22 жовтня 2009 року звертається увага на необхідність у вищих навчальних закладах регіону “розгортання науково-дослідних робіт з історико-наукової проблематики, введення її у навчальний процес та використання таких досліджень на практиці”. Цим рішенням Рада рекомендує активізувати роботу з дослідження “науково-історичного спрямування...”, “підготовку відповідних дисертацій, монографій, навчальних посібників” (додаток И).

Таким чином, історія науки й техніки на Слобожанщині, зокрема історія філософської думки в Харківському університеті, потребує подальшої розробки й уточнень, на що ми також звернемо увагу в нашому монографічному дослідженні.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА Й НАУКА В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1.1. Заснування університету. Організація І.Б. Шадом кафедри теоретичної та практичної філософії

У ХІХ ст. в Україні було три основні філософські центри: Львівський, де 1661 року був відкритий університет на зразок західноєвропейських класичних університетів із філософським, теологічним, юридичним та медичним факультетами; Харківський – з Імператорським Харківським класичним модерним університетом, відкритим 1804 року, колегіумом, із 1941 року — духовною семінарією та Київський — із Києво-Могилянською академією, перетвореною в 1819 році в Імператорську Київську духовну академію, та Імператорським Київським університетом Святого Володимира, відкритим 1834 року [22, с. 3].

Відкриттю в Харкові університету значною мірою сприяла діяльність Харківського колегіуму та просвітницькі традиції, закладені відомим українським філософом Григорієм Сковородою. Ініціатором відкриття університету в Харкові був відомий громадський діяч Василь Назарович Каразін. Автори “Краткого очерка истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905)” зазначали: “Без енергійної ініціативи та діяльності В.Н. Каразіна Харків не мав би університету. Йому належить перша ідея про запровадження у Харкові університету” [23, с. 4].

На початку ХІХ ст. багато міст Російської імперії, зокрема й Харків, претендували на відкриття в них університету. За кількістю жителів Харків поступався двом містам тодішньої Слобідсько-Української губернії. У 1802 році в Харкові було 5373 душі чоловічої статі. А в містах Охтирка та Валки навіть дещо більше [23, с. 1]. У сумських дворян під впливом літературного гуртка

О.О. Паліцина виникла думка про відкриття університету в Сумах. Але згодом за ініціативи В.Н. Каразіна перевага була віддана Харкову.

На початку 1802 року В.Н. Каразін, працюючи секретарем комітету, де розглядався статут Московського університету та Академії наук, в одній із бесід з Олександром І висловив ідею про заснування в Харкові університету. Каразін В.Н. підготував проект статуту університету (“Предначертания о Харьковском университете”). Обґрунтовуючи необхідність відкриття в Харкові університету, В.Н. Каразін зазначав: “Если что-либо может сделать Россию истинно независимую от всякого внешнего давления, как бы громадно оно ни было, то это только просвещение“ [23, с. 12].

31 серпня 1802 року загальні збори харківських дворян після аргументованого виступу В.Н. Каразіна дали згоду на фінансування відкриття в місті університету. Значну допомогу надав попечитель Харківського навчального округу, граф С.О. Потоцький. Перебуваючи за кордоном, він запросив до Харкова багатьох іноземних викладачів. До початку 1805 року університет мав уже 9 професорів, зокрема Шада, Тимковського, Рижського, Осиповського, Стойковича та ін.

Каразін В.Н., реалізуючи свій задум про відкриття в Харкові університету, передбачав наявність у ньому філософського факультету. Документальним підтвердженням цього є його лист протоієрею Фотію від 2 травня 1802 року. У ньому йдеться про те, що в новоствореному університеті повинно бути чотири факультети, а саме: філософський, юридичний, медичний та богословський [24, с. 294]. Класичні університети тих часів в Західній Європі, особливо у Німеччині, мали ці факультети. До речі, як зазначалося вище, Львівський університет, заснований іще в 1661 році, створювався за таким же принципом.

Проте Статутом 1804 року відкриття філософського факультету не передбачалося. Замість нього в університеті було відкрито відділення морально-політичних наук, першим деканом якого був професор Й.Б. Шад. Депортація Шада та виїзд із Харкова інших іноземних професорів на тривалий

час призвели до втрати можливості поступового перетворення відділення морально-політичних наук на філософський факультет. До того ж, філософський факультет не міг існувати без права присудження докторського ступеня.

Професор О.О. Мамалуй вважає, що “за наслідками своїми, вигнання Шада означало знищення у самому зародку вільного філософствування в Харківському університеті” і “воно стало справжньою “родовою травмою” для подальшої долі філософії та філософської освіти в Харківському університеті” [24, с. 294].

5 листопада 1804 року набули чинності Установча грамота та Статут Харківського університету [25, с. 37]. 17 січня 1805 року відбулося урочисте відкриття університету. Автори “Краткого очерка истории Харьковского университета за первые сто лет его существования” цю подію описують так: “Это был настоящий “праздник просвещения” для Харькова, для всей Украины и даже для “Полуденного” (то есть южного) края России” [23, с. 11]. На відкритті університету з вітальними промовами виступили: єпископ Слобідсько-Український і Харківський Христофор Сулима, ректор Харківського колегіуму протоієрей А. Прокопович, попечитель Харківського навчального округу граф С. Потоцький та перший ректор І. Рижський. Урочистості з приводу відкриття університету були затьмарені лише відсутністю В.Н. Каразіна, який потрапив у немилість Олександра І.

Відповідно до Статуту 1804 року в Харківському, як і в інших університетах імперії, було чотири відділення (факультети): 1) морально-політичних наук (з 1835 р. — філософських, потім юридичних), 2) словесності (потім історико-філологічний), 3) фізичних і математичних наук, 4) лікарських і медичних наук. Кожне відділення складалося з кафедр. Кафедра теоретичної (“умозрительной”— як точно вона тоді називалась. Українською за змістом буде – “світоглядної” або “умоглядної”) та практичної філософії входила до складу морально-політичного відділення. Ця кафедра була однією з найкращих не лише на факультеті, але й в усьому університеті.

28 серпня 1811 року постановою університетської ради для студентів факультету словесності вводиться філософія як обов'язковий предмет. А в 1816 році цей факультет вводить практичні заняття з логіки для тих студентів, які виявили бажання в подальшому займатися науково-педагогічною діяльністю. У 1829 році факультет словесності для своїх студентів запровадив філософію як обов'язковий предмет із вивчення її протягом трьох років.

Першим професором філософії на факультеті словесності став Іоан Баптист Шад, який читав філологам ще й курс латинської мови. Дудрович А.І. у словесників читав логіку, психологію та етику. З 1823 року логіку та психологію викладав І.Я. Золотарьов. А в 30-х роках ці предмети читав Й. Гренберг.

Через 30 років після заснування Харківського університету, тобто в 1834 році, відкрився Імператорський Київський університет Святого Володимира. Першим в університеті розпочав роботу філософський факультет. Цей факультет був представлений двома відділеннями. До складу першого відділення входили 5 кафедр, зокрема кафедра філософії. Друге відділення складало природничі кафедри. Деканом першого відділення став перший ректор університету М. Максимович. Кафедру філософії з 1834 до 1850 року очолював професор Орест Новицький [22, с. 3-4].

Відповідно до Статуту 1835 року в Харківському університеті мав відкритися філософський факультет. Кафедра філософії була введена у склад історико-філологічного (словесності) відділення філософського факультету. На думку професора О.О. Мамалуя, створення філософського факультету в Харківському університеті було “номінальним”, бо він мав фактично об'єднувати два по суті самостійних відділення: історико-філологічне та фізико-математичне [24, с. 295].

У 30—40-х рр. XIX ст. спостерігалось масове захоплення студентства й широких кіл суспільства новітньою німецькою філософією. Тому уряд вважав філософію особливо небезпечним предметом. Викладання філософії було обмежене лише однією спеціалізованою кафедрою. З навчальних програм було вилучено декілька філософських дисциплін, зокрема, історію філософії, яку

ректор Харківського університету І.Я. Кронеберг вважав небезпечною, оскільки вона, мовляв, втручається в політичну сферу, на відміну від так званої “чистої філософії”. Тому її вилучили з навчальної програми. Лише в 1860 році історію філософії повернули до навчального плану.

З 1834 до 1850 року філософію, без історії філософії, викладав М.М. Протопопов. У 1850 році розпочався другий етап гоніння на філософію та філософів. Це був “чорний” рік “для всієї університетської філософії у Росії” [24, с. 295], тому що в університетах Росії були закриті філософські факультети та кафедри філософії. Кафедру філософії в Харківському університеті, яку очолював професор Протопопов, теж було ліквідовано. Одночасно надійшло розпорядження доручити читання філософії в скороченому вигляді професору кафедри богослов'я, протоієрею П.І. Лебедєву, який викладав філософські предмети до 1858 року. З 1858 до 1861 року курси практичної психології та логіки читав протоієрей В.І. Добротворський.

Відповідно до статуту 1853 року кафедра богослов'я з філософських предметів забезпечувала читання лише логіки, психології та історії філософії. У 1860 році були зняті заборони стосовно утисків філософії. Статутом 1863 року в університетах Росії дозволялося відродити кафедри філософії з метою читання всіх філософських дисциплін. Проте кафедра філософії Харківського університету до 1874 року не мала професора філософії. Професор О.О. Мамалуй зазначає: “Вимушена філософська пауза у Харківському університеті затягнулася майже на чверть сторіччя. З огляду на це, не дивно, що, за винятком Шада, жоден із професорів кафедри філософії XIX — початку XX ст. не був у змозі стати не лише скільки-небудь самобутнім філософом у повному сенсі цього слова, але й навіть більш-менш відомим у широких наукових колах дослідником – автором капітальних праць або створювачем власної школи” [24, с. 295].

У 1860—1861 навчальному році викладання психології на словесному факультеті було доручено магістру О.О. Потєбні. Молодий учений із задоволенням прийняв таке доручення, оскільки він виявив інтерес до філософських проблем мовознавства. У 1864 році розпорядженням міністра

народної освіти кафедри філософії доручають викладання педагогіки. Із січня 1874 до 1899 року професором кафедри філософії був Ф.О. Зеленогорський. Передостаннім дореволюційним професором філософії Харківського університету був П.Е. Лейкфельд, який викладав тут філософію з 1886 року до закриття університету в 1920 р. З 1908 до 1916 року філософські предмети в університеті читав приват-доцент І.С. Продан. У 1913 році на посаду екстраординарного професора із Санкт-Петербурзького університету прибув приват-доцент В.М. Каринський (з 1916 р. — ординарний професор кафедри філософії Харківського університету). Після революційних подій у липні 1920 року університет був реорганізований у Харківську академію теоретичних знань, а з 1 червня 1921 року — у Харківський інститут народної освіти (ХІНО) ім. О.О. Потебні.

Доля філософії в Харківському університеті, як і в інших університетах царської Росії, була досить складною. Такою ж вона була і за радянських часів, особливо в перші десятиліття. В університетах царської Росії в 1810 і 1850 роках були закриті філософські факультети та кафедри філософії впродовж десяти років, у цілому — на двадцять років. Майже всі філософські курси в університетах Росії були заборонені, залишено лише викладання логіки та психології, та й ті доручили викладати професорам кафедри богослов'я. Навіть після зняття обмежень стосовно філософії на філософських та юридичних факультетах університетів Росії на 25% скоротили набір студентів, які навчалися за свої кошти [25, с. 101].

Початок історії гонінь філософів у Харкові належить до часів відомого нашого земляка Григорія Сковороди, який за прочитаний ним неканонічний курс “християнської добронравності” був звільнений із Харківського колегіуму. Бердяєв М.О. у книзі “Російська ідея” підкреслював: “Доля філософії у Росії болісна і трагічна. Філософія постійно зазнавала гоніння, вона була під підозрінням... Шеллінгіанця Шада було вислано з Росії” [26, с. 68].

У дореволюційному “Русском биографическом словаре” за 1905 рік описується історія появи й науково-педагогічна діяльність у Харкові відомого німецького філософа Іоана Баптиста Шада [28, с. 479-485]. Коли попечитель

Харківського навчального округу граф С. Потоцький, перебуваючи за кордоном у пошуках професорів для Харківського університету, звернувся за сприянням до Гете, то відомий поет рекомендував йому Шада як знаного професора. Запрошення на завідування кафедрою філософії в Харківському університеті Шад прийняв і влітку 1804 року переїхав до Харкова, хоча був затверджений на посаді ще 1 лютого 1804 року.

У згаданому дореволюційному виданні “Русский биографический словарь” та у статті О. Мамалуя й В. Абашника “Рецепція філософії по-харківськи (біля джерел університетської філософії у Харкові)” та в інших джерелах описується реакція на прогресивні погляди І.Б. Шада і депортація його за межі Російської імперії [29, с. 29-44]. Розглядаючи життєвий та творчий шлях І.Б. Шада, ми повернемося до цієї історії.

Негативне ставлення до філософії та мислителів у Харківському університеті спостерігалось і в подальшому. Про відсутність свободи наукових досліджень в університеті свідчить епізод із магістерською дисертацією М.І. Костомарова в 1849 році. Молодий учений підготував магістерську дисертацію “Про унію”, яка була схвалена факультетом і надрукована. Був призначений диспут, проте його відмінили. Через місяць повідомили, що міністр народної освіти граф С.С. Уваров надіслав підписаний професором Устряловим критичний аналіз цієї дисертації та наказав знищити всі її примірники, дозволивши писати дисертацію на іншу тему. А першим порушив це питання єпископ Харківський і Охтирський Інокентій (Борисов). У листі до товариша (заступника міністра) князя Ширінського-Шихматова преосвященний писав, що дисертація М. Костомарова “написана очень в нехорошем, почти не в русском духе” і що дисертант “смотрит на унію не по-русскому” [23, с. 127]. Багалій Д.І. з Сумцовим М.Ф. та Бузескулом В.П. згодом констатували: “Епізод з магістерською дисертацією М.І. Костомарова “Про унію” був одним із різких проявів відсутності свободи наукового дослідження” [23, с.124].

Після зняття заборони на викладання філософії в університетах Російської імперії 1860 року в Харківському університеті тривалий час не було професора

філософії. У 1866 році історико-філологічний факультет запропонував раді університету запросити на кафедру філософії одного з викладачів духовної академії. Але рада більшістю рішуче відхилила пропозицію, яка нібито суперечила статуту.

У 1868 році історико-філологічний факультет одногосно обрав колишнього професора кафедри філософії Київського університету святого Володимира, професора Київської духовної академії Сильвестра Гогоцького. Посилаючись на його солідні наукові праці, факультет просив раду університету запросити професора С. Гогоцького на рік для читання філософії. Але рада, навіть не обговорюючи запропонованої кандидатури, більшістю голосів забалотувала С. Гогоцького.

Професор Рославський-Петровський подав Раді свою особливу думку, обстоюючи запропоновану факультетом кандидатуру. Він посилався на те, що в 1835—1849 роках, коли філософія читалася в усіх університетах, більша частина її викладачів, до того ж кращих, вийшла з духовних академій. Проте його опоненти доводили протилежне, недоречно пославшись на Шада як вихідця з духовного середовища.

В історії Харківського університету, зокрема в період дії статуту 1863 року, на думку фахівців, точилася “ворожнеча партій” [23, с. 217]. Додамо до цього, що подібна боротьба, на жаль, відбувалась не лише до революції, але і в роки радянської влади, і навіть в умовах незалежної України. Автори “Краткого очерка истории Харьковского университета за первое столетие его существования...” зазначають, що ворожнеча партій “портила характеры, подрывала физические силы и по временам приводила к решениям, несогласованным с интересами учреждения” [23, с. 217-218].

У 60-ті роки ХІХ ст. у раді університету точилася явна й таємна ворожнеча між професорами Д.І. Каченовським та П.О. Лавровським. Каченовський був крайнім “західником”, а Лавровський — прихильником “слов'янофілів”. Каченовський поділяв прогресивні погляди того часу, тому мав більше прихильників.

Під час обрання В.К. Надлера на посаду доцента кафедри загальної історії на засіданні ради 20 жовтня 1864 року професор Каченовський висловив зауваження, що рецензію на дисертацію Надлера написав не історик, а доцент філології, не назвавши імені Олександра Потебні. Додав при цьому, що дисертація Надлера швидше богословська, а не історична. Лавровський не пропустив першої докторської дисертації О. Потебні про міфічні обряди. У “Читаннях Московського товариства історії і старожитностей” він опублікував велику й сувору рецензію. Ворожнеча університетських партій і окремих осіб інколи виходила за межі університету, виливалася в місцеві та столичні публікації.

У перший період у Харківському університеті було багато викладачів-іноземців. Серед них, як і серед російських викладачів, були відомі вчені, порядні люди, але були й бездарні, до того ж, заздрісні та мстиві, які займалися доносами. Випускник, а потім викладач університету, талановитий поет Аким Нахімов у часописі “Харьковский Демокрит” викладачам свого університету дав таку влучну характеристику:

Я видел дивное сословие ученых,
Которы в подвигах их званью достойных,
Хранили здравый смысл, честь, нравы и покой,
От зависти они не грызлись меж собой...
Я видел торжество наук, достоинств, чести,
Позор невежества, изгнанье подлой мести...

Тут досить прозоро проглядається історія з “изгнаньем” І. Шада.

У кінці XIX ст. до Харківського університету почали проникати ідеї Маркса. У 1885 році було проведено таємне розслідування стосовно лекцій заслуженого професора й колишнього ректора Г.М. Цехановського, якого департамент поліції звинуватив у аналізі теорії Маркса в прочитаному ним у 1880—1881 навчальному році курсі лекцій із політичної економії. Лише на підставі літографічного конспекту його лекцій на 16 сторінках був зроблений висновок, що в них було розкрито й дано критичну оцінку теорії вартості Маркса, де ґрунтовно

спростовуються основні положення цієї доктрини. Попечитель університету М.С. Максимовський після пояснень ректора й декана просив міністра народної освіти графа Делянова про залишення професора Цехановського в університеті для продовження служби.

У 1875 році в усіх трьох відділеннях історико-філологічного факультету запроваджено читання історії філософії як обов'язкового предмета. Обов'язковими предметами залишалися також логіка та психологія. У відділенні класичної філології ще читалася історія стародавньої філософії, а в історичному відділенні читалася ще й церковна історія. Для всіх студентів університету, крім іновірців, читалося православне богослов'я.

Після набуття чинності статуту 1884 року на кафедрі філософії історико-філологічного факультету продовжували працювати Ф.О. Зеленогорський та П.Е. Лейкфельд. Перший викладав історію філософії та педагогіку, другий — логіку, психологію та філософію Платона й Арістотеля.

На початку дії статуту 1804 року в етико-політичному відділенні першим деканом і **завідувачем кафедри теоретичної (“умоглядної”) та практичної філософії**, як зазначалося вище, був **професор І.Б. Шад**, який викладав філософію, логіку, латинську мову та літературу, психологію, естетику й німецьку літературу. Шад І.Б. у Харківському університеті не лише заснував кафедру теоретичної та практичної філософії, він фактично створив філософську школу, яка складалася не лише з його земляків, але і з місцевих викладачів. Його прихильником був земляк Л. Якоб.

Відомий економіст, професор-кантіанець **Людвіг Генріх Конрад фон Якоб** (1759—1827) упродовж двох років (1807—1809) завідував кафедрою політекономії, викладаючи, крім політекономії, політологію, правознавство, державознавство та економіку, німецьку літературу. Народився він у м. Веттіні (Прусія). Якоб Л. у Гальському університеті (1777—1781) вивчав філософію й філологію. Після закінчення університету вчителював у гімназіях (1781—1785). Після захисту в 1785 р. дисертації “De allegorie Homerica” — доктор філософії, приват-доцент, згодом професор і ректор (1794—1797) Гальського університету. Після

закриття Наполеоном університету в 1806 р. прийняв запрошення Харківського університету на посаду професора дипломатики та політичної економіки. Якоб Л. опублікував німецькою мовою двотомну працю з поліцейського права, в якій із політико-економічних позицій обґрунтував недоцільність кріпацтва і необхідність його законодавчого обмеження. Він переміг на конкурсі 1812 р., оголошеному Імператорським вільним економічним товариством щодо кращого розв'язання питання щодо вигоди кріпацької чи вільнонайманої праці. Якоб обґрунтовував переваги вільнонайманої праці, доводив не вигідність кріпацтва для самих поміщиків, але вважав, що слід звільнити селян від кріпацтва без землі. Цими ідеями Якоба зацікавився реформатор М.М. Сперанський і запросив його до Петербурга. Після переїзду до Петербурга в Харкові в 1810 році були надруковані два його підручники з логіки в кантіанському дусі. Після звільнення Пруссії від наполеонівської окупації Якоб у 1816 р. повернувся до Гальського університету, професором якого залишався до кінця життя.

Якоб — автор понад 30 німецькомовних і 10 російськомовних творів, у тому числі “Курсу філософії для гімназій Російської імперії”. У Харкові опублікував два німецькомовні підручники з логіки та кілька статей. У Галле видав трактат М. Полетики “Філософські спроби про людину, її головні відношення та її призначення, що базуються на розумі й досвіді” (Г., 1819; СПб., 1822).

У філософії Якоб — кантіанець. Науковий пошук обмежував рамками чуттєвого досвіду. Людську психіку та мислення розглядав як таємничі нерозгадані процеси, укорінені в окремому від матерії “духовному началі”, зрештою — у Бозі. У моральному аспекті вчений дотримувався Кантівського категоричного імперативу. Якоб виступав за рівноправність людей перед законом. Він критикував тиранію і кріпацтво як протиправні явища. Був прихильником народоправства у межах конституційної монархії, супротивником революцій. Але вважав коли для народу немає свободи, то насильство є закономірним і необхідним [20, с. 237-238].

Другим земляком та учнем Шада був ад'юнкт **Й. Ланг**, який читав курси з філософії, математики, права, політичної економії та психології. Учнем Шада також був **Густав Адольф Гесс де Кальве** (1784—1838). Під керівництвом Шада Гесс де Кальве в 1812 р. захистив дисертацію “О подлинном характере философии, и ее необходимости”, яка була першою докторською дисертацією, захищеною в Харківському університеті. В “Украинском вестнике” в 1817 р. Гесс де Кальве опублікував статтю “Сковорода, циник нынешнего века”. Автор порівнював Г. Сковороду з античними циніками, але він був більше стоїком, дотримуючись певною мірою цинічного способу життя. Ця праця Гесса де Кальве стала початком для вивчення життєвого та творчого шляху Г.С. Сковороди. Основним учнем Шада був **А. Дудрович**, про якого йшлося вище.

Повний курс навчання в Імператорському Харківському університеті тривав чотири роки. Один рік — для вивчення “приготовительных наук” і три роки — навчання студентів за обраним фахом. Основні предмети в Харківському університеті, зокрема філософія, викладалися латинською мовою. Викладання філософії було орієнтоване на німецьку систему освіти та політику російського царизму. Філософські дисципліни читалися для всіх спеціальностей етико-політичного відділення (факультету). Відповідно до затвердженого навчального плану для студентів першого курсу викладалися курси логіки й риторики, для другого курсу — філософія та риторика, для третього — історія філософії. Окрім цих обов'язкових курсів, І.Б. Шад, його помічники та ад'юнкти читали також лекції з психології, філософії моралі та природного права. Здобувачі наукових ступенів зобов'язані були складати екзамени з філософських дисциплін. З 1816 р. на словесному відділенні були введені обов'язкові практичні заняття з логіки для всіх здобувачів, які претендували на отримання наукових ступенів.

У перший період існування університету видатними лекторами були І. Рижський, Т. Осиповський, Г. Успенський, І. Тимковський, А. Стойкович, І. Шад, К. Роммель, П. Гулак-Артемівський, А. Дудрович та ін. Шад І.Б. привертав увагу

студентів своїми лекціями, які він викладав чудовою, плавною латинською мовою. На слухачів впливала його глибока ерудиція та самостійність мислення.

Професор Шад у харківський період опублікував три твори. Серед них виділявся посібник із філософської пропедевтики “Чиста логіка” (1812), який у студентів мав великий попит. Не менш оригінальною була його книга “Природне право” (1814), у якій Шад намагався звільнити науку та природне право від помилок, зроблених французькою філософією. Вихід із цієї ситуації він вбачав в узгодженні науки та права з наукою про мораль і християнською релігією. Ця книга Й. Шада сповнена ідей раціоналізму. Автор виступив палким поборником свободи, протестував проти будь-якого насилля думки. І не дивно, що ця книга стала поштовхом для депортації його з Російської імперії.

Шад І.Б. в університеті щомісяця влаштовував філософські диспути. Оскільки Харківський колегіум мав великий досвід і тривалі традиції проведення подібних диспутів, то студенти університету приходили до студентів колегіуму на диспути для обопільної користі.

В університеті практикувалося заслуховування актових промов, які мали важливе соціально-філософське значення. Потім ці промови виходили друком. Шад І.Б. виголосив дві промови: “Про вище призначення людини” і “Про необхідність студіювати філософію”, які залишились ненадрукованими. На цих промовах професор І. Рижський говорив про користь наук і просвіти. Професор І. Тимковський — про застосування знань для користі держави, Л. Якоб — про вплив університетів на культуру і благополуччя народу, Г. Корітарі — про зв'язок філософських знань із медициною. Осиповський Т. у своїй промові “Про простір і час” (30 серпня 1807 р.) спростував думку І. Канта про апріорність просторово-часових понять, про вроджені категорії простору та часу, а 30 серпня 1813 р. виступив із доповіддю “Роздуми про динамічну систему Канта”, полемізуючи з Кантом стосовно метафізичного розуміння ним філософських понять простору, часу й матерії.

У 1894 році в Харківському університеті відбулися урочисті збори й публічне засідання ради з приводу відзначення 100-літнього ювілею від дня смерті філософа

Г.С. Сковороди. На урочистостях було багато доповідачів, які говорили про життєвий і творчий шлях філософа-земляка. На основі всіх виявлених рукописів було видане перше повне на той час зібрання творів Г.С. Сковороди. У цьому збірнику творів були опубліковані статті Д.І. Багалія, А.С. Лебедева та Ф.О. Зеленогорського.

Філософія в університеті користувалася великою повагою як у студентів, так і у викладачів. Професори навіть конкретних наук намагалися, щоб їхні лекції мали філософський характер.

1.2. Закриття кафедри філософії та перенесення викладання філософських дисциплін на кафедру богослов'я. Зняття в 1860 р. заборони щодо утисків філософії

У 1850 році внаслідок заборони викладання філософії філософський факультет був ліквідований. На його базі було створено історико-філологічний та фізико-математичний факультети. Для цього в 1850 році до Статуту 1835 року було внесено спеціальну поправку [25, с. 66].

Відповідно до Статуту 1884 року в Харківському університеті було чотири факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, юридичний та медичний. Кафедра філософії була на історико-філологічному факультеті.

У кінці XIX — поч. XX ст. викладання в університеті проводилось виключно російською мовою. Коли 4 жовтня 1907 року професор М.Ф. Сумцов розпочав читати українською мовою факультативний курс “Історія малоруської словесності”, то реакція уряду була миттєвою. 14 листопада 1907 року ректор Харківського університету Д.І. Багалій від міністра освіти отримав листа такого змісту: “Використання при викладанні будь-якої іншої мови, крім державної, є справою незаконною, а тому й неприпустимою, за винятком тих випадків, про які є в законі певна вказівка”. Ректору було поставлено на вид за виявлену ним “у цій справі необережність, неприпустиму для особи, яка очолює один із вищих навчальних закладів і зобов'язана насамперед стояти на сторожі закону” [25,

с. 228-229]. Міністр вимагав негайно припинити викладання курсу українською мовою.

І це після схвалення загальними зборами Імператорської Академії наук доповідної записки “Объ отмене стіснений малорусскаго печатнаго слова” (1905) і направлення Комітетові Міністрів Російської імперії. Отже, міністр освіти не міг не знати про зміст цієї записки. До того ж, під час підготовки доповідної записки були враховані висновки комісії Харківського університету, до складу якої входили одинадцять професорів на чолі з Миколою Сумцовим [59, с. 154-159; 60, с. 132-135].

Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Київ стає філософським центром Російської імперії (у складі Київського університету та Київської духовної академії). Тут продовжувала традиційно діяти Київська релігійно-філософська школа, або Київська школа філософського теїзму (ця назва вживається дослідниками з Росії), заснована ректором КДА Інокентієм (Борисовим). З 1892 до 1906 року в Київському університеті працював відомий філософ, логік та психолог, професор Г.І. Челпанов. У цей час у Київському університеті відбувалась переорієнтація філософської проблематики відповідно до концепції так званої “нової релігійної свідомості”, сформульованої С.М. Булгаковим, М.О. Бердяєвим, Л.І. Шестовим (Шварцманом) та В.В. Зеньківським [22, с. 7-8]. Саме в Києві М. Бердяєв і Л. Шестов заклали основи київської школи європейського екзистенціалізму. Зеньківський В.В. працював на кафедрі філософії доцентом, а після стажування за кордоном і захисту докторської дисертації в 1915 році — професором. У 1918 році він увійшов до складу уряду Скоропадського. У 1948—1950 роках у Парижі вийшло його фундаментальне двотомне дослідження “История русской философии”.

У 1915 році після захисту дисертації на кафедрі філософії розпочав роботу приват-доцент Іван Огієнко, майбутній богослов, митрополит Іларіон [22, с. 8]. Серед викладачів Київської духовної академії найбільш відомим філософом був професор Петро Ліницький.

На жаль, у Харківському університеті, зважаючи на упереджене ставлення до філософії, окрім І. Шада і О. Потебні, таких яскравих особистостей не було. Але,

як слушно зауважує професор О.О. Мамалуй: “не вірно думати, що з історією кафедри філософії цілком співпадає історія харківської університетської філософії взагалі”. Філософський доробок мислителів Харківського університету заслуговує на увагу не лише професійних філософів, адже й “видатні учені, праці яких, безумовно, виходять на філософський рівень і мають особливе філософське значення” [24, с. 295]. Університетська професура з природничих кафедр: біологи, хіміки, геологи, географи, фізики — своїми науковими досягненнями поглибили та розширили світоглядні уявлення людства про природу. А представники суспільних наук: історики, економісти, лінгвісти — допомогли глибше пізнати суспільні явища та розширити знання про духовне життя суспільства та людини. Далі ми будемо аналізувати філософські погляди відомого теоретика лінгвістики О.О. Потебні — засновника “філософії мови” — та вчених природничих кафедр Харківського університету.

Окремо проаналізуємо філософські погляди професури кафедри богослов'я, де філософія в умовах переслідувань викладалася, хоча й в урізаному вигляді. Розробкою філософських проблем на цій кафедрі успішно займалися професори В.І. Добротворський, Т.І. Буткевич та М.С. Стелецький. Серед професорів кафедри історії церкви — професори А.С. Лебедев, Й. Бродович та приват-доцент І.І. Філевський. На кафедрі церковного права юридичного факультету на посаді екстраординарного професора працював М.А. Остроумов, який у кінці XIX — на початку XX ст. для студентів юридичного факультету читав курс історії філософії. А його твори “Огляд філософських учень” у 2-х частинах (М., 1879—1880) та “Історія філософії у відношенні до Одкровення. Погляд на умови історії розвитку філософії” (Х., 1876) удостоєні Макаріївської премії. Ці мислителі друкувалися у філософському відділі харківського богословсько-філософського часопису “Вѣра и Разумъ”. На жаль, їх філософський доробок малодосліджений. У даній праці ми намагаємося певною мірою вирішити цю проблему.

Зупинімось на аналізі творчості викладачів філософії та філософських поглядів викладачів інших кафедр Харківського університету в дореволюційний період.

1. 3. Філософські погляди В.Н. Каразіна та перших ректорів університету І.С. Рижського та Т.Ф. Осиповського

Ініціатор заснування Харківського університету **Василь Назарович Каразін** (1773—1842) був відомим просвітителем, природознавцем, який любив свою малу батьківщину — Слобідський край. Завдяки його зусиллям був відкритий у Харкові університет. Каразін усіляко сприяв поширенню освіти. Він був ініціатором створення в Росії Міністерства народної освіти. Підвищення добробуту народу вчений убачав насамперед у використанні досягнень електрики та хімії. Він розробляв проекти використання електрики верхніх шарів атмосфери. До речі, в умовах сучасної енергетичної кризи вчені, зокрема й харківські, посилено займаються проблемою отримання електричної енергії з навколишнього простору. Каразін В.Н. відстоював ідею безмежної пізнаванності природи. Він високо оцінював культуру українського народу, мав намір написати спеціальну працю про Г.С. Сковороду, якого називав “істинним філософом”. У проекті розробленого ним статуту для Харківського університету було записано, що приймати студентів слід не за їхнім соціальним походженням, а лише за здібностями. Учений ставив питання про надання жінкам права здобувати освіту. Він відстоював ідею про запровадження в країні загальностанової освіти. Каразін В.Н. виступив проти попечителів Харківського навчального округу Потоцького й Карнеєва, які вимагали викладання філософії в дусі "божественної філософії", тобто в межах схоластики й релігійних догм.

Просвітницька діяльність В.Н. Каразіна відіграла прогресивну роль як в Україні, так і в Росії. Але в його соціально-філософських поглядах спостерігалось багато суперечностей. Якщо на початку своєї громадської діяльності він критикував феодальний лад, то згодом став захисником самодержавства і кріпацтва. Із початку 20-х років Каразін виступав проти ідей декабристів, а після 1825 року заявив, що скасування кріпацтва згубно вплине

на країну. Він вважав, що кращою формою правління для всіх народів, зокрема для Росії, є спадкова монархія.

Каразін зазначав, що рівність усіх людей — це лише мрія, а революція — даремне кровопролиття. Він письмово звертався до царя з пропозиціями поступового звільнення селян від кріпацтва “зверху”. Після виступу декабристів В.Н. Каразін був висланий до свого маєтку, в селище Кручик Богодухівського повіту Харківського намісництва.

Каразін В.Н. був активним членом “Попівської академії” — просвітницького гуртка, заснованого в 80—90-х рр. XVIII ст. поетом, перекладачем, архітектором та громадським діячем О.О. Паліциним (1749—1816) у селищі Попівка (нині у складі селища Залізняк Сумського району). Цей гурток об'єднував передову дворянську інтелігенцію Сумського повіту. Члени гуртка поширювали ідеї французьких просвітителів Вольтера, Ж.-Ж. Руссо та ін. Каразін В.Н. і Паліцин О.О. вільно володіли французькою мовою і читали твори французьких філософів-просвітителів в оригіналі. Паліцин О.О. перекладав їх російською мовою. На засіданнях гуртка обговорювали проблеми свободи, рівності, скасування кріпацтва. У Попівці неодноразово бував Г.С. Сковорода. Саме в цьому гуртку у В.Н. Каразіна виникла думка про заснування Харківського університету. Паліцин О.О. з радістю підтримав цю ідею. У 1809 році вчена рада Харківського університету обрала його почесним членом президії, а в 1814 році — дійсним членом Товариства наук університету [30, с. 356].

Першим ректором Харківського університету був **Іван Степанович Рижський** (1759—1811), якого вважають російським та українським філософом. У 1786 — 1803 роках він викладав філософію в Петербурзькому гірничому корпусі. У петербурзький період видав навчальний посібник із логіки та теорії пізнання “Умословіє або Розумова філософія” та книги “Політичний стан Древнього Риму”, “Досвід риторики”. За наукові праці в галузі словесності в 1802 році був обраний академіком Російської академії наук. У Харкові І.С. Рижський написав “Вступ в курс словесності” та “Наука

віршотворчості”, уклав низку посібників із логіки, лінгвістики, опублікував переклади праць Монтеस्क'є, Дідро, Гольбаха. У 1807 році І.С. Рижському було присвоєне звання доктора філософії.

Рижський І. критично переосмислив філософські праці німецьких філософів Баумейстера та Вольфа, твори яких були офіційними підручниками з філософії в Росії у XVIII ст. В онтології та теорії пізнання він доводив первинність матеріального світу і вторинність свідомості. Рижський І. вважав, що ми не маємо точних понять про речі, які існують поза нами. Речі, діючи на наші органи пізнання, викликають відчуття й формують у людини поняття про них. Таким чином, речі первинні, а наші відчуття й поняття про них — вторинні. Предмети і явища світу існують об'єктивно, незалежно від людини, її відчуттів і понять.

Рижський І. вважав, що пізнання навколишнього світу людиною починається з відчуттів, які дають уявлення про зовнішні властивості предметів і явищ. Далі підключається розум, який пізнає внутрішні якості предметів і явищ. Рижський виступав проти абсолютизації ролі раціонального елемента в процесі пізнання. На його думку, лише за нерозривної єдності чуттєвого й раціонального елементів можна пізнати суть явищ.

Рижський І. розробляв філософські проблеми мовознавства. Він висловив низку важливих думок про виникнення й розвиток мови. На його думку, мова виникає в процесі становлення людини й людства. Вона є способом спілкування між людьми. За допомогою мови передається досвід від покоління до покоління. Мова є суттю людського духу. Завдяки їй люди отримують інформацію про навколишній світ. У взаємозбагаченні мов і культур учений вбачав умову подальшого прогресу людства. Щоправда, І. Рижський помилково вважав, що українська мова не має перспектив для свого розвитку.

Третім ректором Харківського університету був **Тимофій Федорович Осиповський** (1765—1832). Він був відомим українським і російським ученим — математиком та філософом. Осиповський брав активну участь у створенні

Харківського університету. З 1805 року — професор, а з 1813 до 1820 — ректор. За свою прогресивну діяльність і вільнодумство у 1820 році був висланий із Харкова. Осиповський — автор тритомного “Курсу математики”, визнаного на той час одним із кращих підручників з математики для вищої школи. Осиповський Т. переклав російською мовою “Логіку” Конділяка.

Основними філософськими працями Осиповського є “Про простір і час” (1807) і “Роздуми про динамічну систему Канта” (1813). У цих творах Т. Осиповський одним із перших піддав критиці ідеалізм і теорію пізнання Канта, насамперед його вчення про апріорність простору й часу. Спираючись на досягнення науки, обґрунтував матеріалістичний принцип первинності матерії та вторинності понять, зокрема простору й часу. Він уважав, що поняття простору й часу формуються у свідомості людини тому, що речі існують у реальному просторі та часі.

Осиповський Т. рішуче виступив проти динамічної теорії Канта, відповідно до якої рух, зокрема сили притягування і відштовхування, незалежні від матерії. Спираючись на атомно-молекулярну гіпотезу та експериментальні дані хімії, Т. Осиповський захищав ідею подільності матеріальних часток, указував на те, що матерія внутрішньо активна і є джерелом змін, що перебувають у ній самій. Учений зазначав, що освіта та наука будуть сприяти розвитку суспільства. Осиповський Т. мав вплив на багатьох природодослідників першої половини ХІХ ст., зокрема на свого учня — майбутнього відомого математика М. Остроградського, а також на М. Лобачевського. Харківський філософ Й.Н. Кравець у 1955 році в Москві опублікував монографію про Т. Осиповського [31].

Із шести російських університетів (Московський, Санкт-Петербурзький, Казанський, Дерптський, Віленський та Харківський), які існували на початку ХІХ ст., Харківський був одним із найкращих, перш за все завдяки високому рівню професійної підготовки його професури – як російської, так і іноземної. Період із 1804 до 1815 рр. можна назвати “золотим часом” Харківського університету. У його стінах склався осередок філософської науки, переважно з

іноземних професорів, які здобули солідну європейську освіту та передові філософські погляди. Протягом першого десятиліття в Харківському університеті викладали 29 професорів-іноземців, із них німців – 18, французів – 4 і слов'ян – 7. Особливе місце серед іноземців належало німецькому філософу І.Б. Шаду.

1.4. Філософська освіта й наука професорів кафедри філософії

**І.Б. Шада, А.І. Дудровича, М.М. Протопопова, Ф.О. Зеленогорського,
П.Е. Лейкфельда та приват-доцента І.С. Продана**

Першим професором філософії та завідувачем кафедри теоретичної (умоглядної) та практичної філософії Харківського університету був німецький філософ **Іоанн Баптист Шад** (1758—1834), який із 1805 року став також першим деканом етико-політичного відділення. Шад викладав логіку, історію філософії, філософію, природне право, латинську мову та літературу, психологію, естетику й німецьку літературу. Як зазначалося вище, при заснуванні Харківського університету спочатку запросили до нього Фіхте, але він замість себе рекомендував відомого професора Йєнського університету — Шада. Із рекомендаціями Фіхте, Гете та Шиллера, за запрошенням попечителя Харківського навчального округу графа С. Потоцького, Шад приїхав до Харкова.

Шад І.Б. народився у Верхній Баварії. Освіту здобув у єзуїтській семінарії та в бенедиктинському монастирі, де написав низку творів, зокрема “Доля поважного отця Синцеріуса”, спрямованих проти папства та католицької церкви. Щоб не опинитися в руках інквізиції, у 1798 році він тікає з монастиря, приймає протестантство і переїжджає в Йєну. За попередні філософські праці тут йому присвоїли ступінь доктора філософії. А після представлення відомому філософу Фіхте, викладення свого вчення й захисту дисертації отримав посаду приват-доцента. У 1800 році в Йєні була надрукована дисертація Шада про його розуміння теоретичної та практичної філософії.

Після того як Фіхте залишив викладання філософії в Йєнському університеті, він рекомендував Шада як свого наступника. З 1799 до 1804 року Шад читав філософію в університеті, отримавши звання екстраординарного професора. Під час роботи в Йєнському університеті Шад опублікував декілька своїх книг, у яких виступає як послідовник філософії Фіхте.

Улітку 1804 року Шад переїхав до Харкова, хоча був затверджений на посаді професора Харківського університету ще 1 лютого 1804 року. Під час виборів ректора в 1805 році Шад отримав однакову кількість голосів із колишнім ректором Рижським і професором Шумлянським. Проте попечитель навчального округу затвердив попереднього ректора Івана Рижського.

У Харківському університеті Шад став відомим як оригінальний коментатор і популяризатор німецької класичної філософії (Канта, Фіхте та Шеллінга). У Харкові Шад латинською мовою видав “Логіку чисту і прикладну” (1812), яка містила виклад його філософської системи; “Природне право” (1814) і промову, присвячену “звільненню Європи” від Наполеона (1814), де розроблялись також питання соціальної філософії. Залишилися ненадрукованими дві промови, виголошені І. Шадом на урочистих засіданнях університету: “Про вище призначення людини” та “Про необхідність студіювати філософію”.

Професор О.О. Мамалуй зазначає, що “...за допомогою ідей Шеллінга” Шад “розробляє власну оригінальну систему, виходячи з примату практичної філософії (філософії свободи) стосовно теоретичної філософії (філософії істини)”. Мамалуй О.О. вважає, що “Професор Й.Б. Шад став засновником Харківської університетської школи теоретичної та практичної філософії” [24, с. 294].

Філософські поляди Шада змінювалися впродовж його життя й діяльності відповідно до розвитку німецької класичної філософії – від Канта до Гегеля. Філософія Канта на Шада справляла подвійне враження. З одного боку, вона приваблювала Шада ідеєю свободи та гідності людини, а з іншого – відштовхувала припущенням розуму, підпорядкуванням розуму вірі. Не

сприймав Шад гносеологічних установок Канта. Ґрунтовно розкриваючи філософію Канта, Шад виступив проти протиставлення ним теоретичного та практичного розуму. На думку Шада, не існує абсолютної протилежності між теоретичним і практичним розумом. Існує лише один розум, а відмінність існує лише в різних функціях, як теоретичній, так і практичній. Процес пізнання для Шада поставав як єдність чуттєвого й раціонального. Ми пізнаємо речі за допомогою органів відчуття й розуму такими, якими вони є самі по собі. Шад полемізував із Кантом стосовно неможливості пізнання “речей в собі”. Розходження Шада з поглядами Канта зумовили його перехід на позиції Фіхте. Він стає його послідовником. Але невдовзі Шад стає палким прихильником філософії Шеллінґа, яка приваблювала його ідеями свободи та критики деспотизму.

Критично сприймаючи теорію суспільного договору стосовно походження держави, Шад був прихильником ідеї природного права, виводячи походження держави та права з розуму людини. На перших сторінках своєї праці “Природне право” Шад права людини виводить із її природи, що вимагає розум – “жити згідно зі своєю природою” (як це нагадує сказане раніше Г. Сковородою про “сродну працю”— *автор*). Найвищим законом суспільства він уважав закон абсолютної свободи, суть якої полягає в тому, що людина володіє абсолютною свободою як здатністю панувати над собою. Одночасно Шад не визнавав зовнішнього насилля над людиною. Рабство, на переконання філософа, є вищою формою насильства, і це суперечить природному праву. Засуджуючи будь-які форми деспотизму та самодержавної тиранії, філософ уважав, що ці форми правління стають загрозою для людського роду, моральною смертю для народів, могилою для всякої свободи. На його думку, нація, яка підкоряється іншій, занепадає. Шад вимагав свободи совісті, думки, слова, освіти й заборони всіх форм рабства.

25 грудня 1814 року Шад виступив на врочистому університетському акті з промовою “Про повернення Європі свободи”, улаштованому з нагоди звільнення Росії та Європи від наполеонівської окупації. Промова містила різкі

нападки на французів та Наполеона — ворога суспільної свободи й тирана, на переконання філософа. У цій промові професор Шад скористався можливістю висловити свою волелюбну позицію щодо критики соціального устрою самодержавства. Він підкреслив: “Загальне самодержавство – це головна згубна для роду людського пошесть. Вона є моральна смерть народів, вона – це могила свободи, гідності, удосконалення та благополуччя людського”. Навіть земляки Шада вбачали в його промові сильний вплив філософії Шеллінга, забороненої в Росії через її волелюбну спрямованість.

В умовах боротьби з неблагонадійними елементами в Харківському університеті Шад давно муляв очі високому начальству через його раціоналістичні погляди, критику католицизму та монашества, пропаганду свободи та забороненого в Російській імперії вчення Шеллінга. У кінці 1816 року вибухнув скандал у справі з арештом і висилкою за кордон професора І. Шада. Депортації Шада сприяла нездорова атмосфера в професорському середовищі Харківського університету, яка з самого початку його існування була пов'язана, як вище вже зазначалося, з боротьбою різних угруповань. Безпосередньою причиною арешту І. Шада стали доноси А. Дюгура.

У грудні 1815 року професор всевітньої історії, географії та статистики француз Дюгур (Дегуров), ворог Шада за його нападки на Францію та Наполеона, доповів раді університету, що дисертації Гриневича й Ковалевського списані з лекцій Шада. Потім Дюгур надіслав анонімні доноси міністру народної освіти, графу Розумовському, в яких повідомляв не лише про дисертації Гриневича й Ковалевського, але й наголошував на шкідливому впливі філософських поглядів Шада, які близькі до філософії Шеллінга. При цьому анонім ураховував вороже ставлення міністра освіти до філософії Шеллінга.

У другому анонімному доносі Дюгур уже прямо звинуватив Шада в раціоналізмі та крамольних думках щодо християнської релігії та моралі. Як доказ долучив до анонімки два твори Шада: його автобіографію і “Життя отця

Синцеріуса”. Наступним був донос стосовно твору Шада “Природне право”. 28 січня 1816 року міністр освіти надіслав раді університету наказ заборонити видання творів Шада. А 15 березня розпорядився про заборону користуватися книгою Шада “Природне право” як шкідливою для студентів. Тому міністр розпорядився: “Вилучити книгу Шада”. Становище Шада ще більше погіршилося після призначення міністром освіти князя Голіцина. Останній звернувся до Комітету Міністрів із проханням негайно звільнити Шада з університету. Комітет Міністрів ухвалив постанову: негайно вислати Шада за кордон, повністю знищити видані ним у Харкові дві книги й повідомити про це всі університети. Рішення Комітету Міністрів невдовзі було затверджено царем. До речі, незважаючи на таке жорстоке рішення, не всі примірники цих книг були знищені. У відділі рідкісних книг Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка зберігаються ці твори.

Шада І.Б. звинуватили в “гордині безвір’я”, наслідуванні “системи Шеллінга, сумнівної щодо впровадження її в Росії”. Його соціально-філософські позиції були розцінені як такі, що “неузгоджені з корінними в державі поняттями про державну владу”, базуються на “некоректних закидах закладам, що існують в Росії”. 8 грудня 1816 року професор Шад у супроводі поліції був терміново депортований до Прусії. Отаке було сприйняття філософії по-харківськи, та й в усій Росії [29, с. 29-44]. Шад став жертвою реакційних сил, спрямованих на збереження самодержавного ладу, існуючого в Росії.

Шпет Густав в “Очерках развития русской философии” зауважує, що в Росії на початку XIX ст. на філософію “...налегла тяжелая рука... цензуры. Когда правительство испугалось умственного потока, вышедшего из берегов проложенного им русла, одною из жертв его реакционных мероприятий была изгнанная из университетов философия... Спокойного академического ухода философия у нас была лишена вплоть до начала шестидесятих годов. Сделав свой первый шаг, наша университетская философия впала в состояние паралитическое” [27, с. 88]. Далі Г. Шпет зазначає, що “...філософія в Харькове прекратилась, в сущности, вместе с отъездом Шада” [27, с. 117].

Справу Шада і депортацію його Г. Шпет називає “грязной историей с доносами со стороны коллег, ... в вину ставились ... философские убеждения Шада [27, с. 118]. Шпет Г. робить висновок: “...в университете Харьковском философия была уничтожена в зародыше, в Казанском не допустили и до образования зародыша. Значение обоих новых университетов для нашего философского развития оказалось ничтожным. Этой утери целого полувека оба университета обязаны тем, что и до сих пор их философская роль остается в области надежд и будущего” [27, с. 122]. Так писав Г. Шпет у 1922 р. А нижче ми проаналізуємо це “майбутнє”, яке стало реальністю в ХХ ст. зі своїми втратами та здобутками.

Депортація Шада у Західній Європі викликала досить рішучий осуд. Шад невдовзі отримав місце приват-доцента в Берлінському університеті, потім був переведений на посаду професора в Йенський університет. У 1819 році Шад був представлений російському імператору Олександру I під час перебування останнього у Веймарі та підніс йому ту саму книгу, за яку був висланий із Росії. Спроба І.Б. Шада виклопотати від царської Росії пенсію за роботу в Імператорському Харківському університеті не увінчалася успіхом.

Незважаючи на депортацію, І.Б. Шад зробив значний внесок у поширення ідей німецького ідеалізму в Російській імперії та створення його своєрідного осередку в Харківському університеті на початку ХІХ ст. До “школи Шада” увійшли його учні А. Дудрович, Гесс де Кальве, Г. Хлопонін та І. Любачинський (філософ, закінчив 1808 р. Харківський університет, працював учителем словесності Катеринославської гімназії, не пориваючи зв'язків із Харківським університетом. Магістр (1812), доктор філософії (1815 р. — докторська дисертація про антиномії чистого розуму), автор підручника з логіки.

Професор філософії Харківського університету, виходець із Німеччини **Йосип Матвійович Лангнер**, який в університеті займався продажем книг, організував видання першої в місті, а можливо, і в Україні, газети “Харьковский еженедельник”, яка виходила з 4 травня до 20 липня 1812 року.

Надруковано 14 номерів. Видавалась вона в друкарні Харківського університету. Припинили видання цієї газети через те, що вона виходила не з дозволу столичної влади, а лише з дозволу губернатора.

В університетській друкарні з 1816 року видавався перший український сатирично-гумористичний журнал “Харьковский Демокрит” В.Г. Масловича. У цьому журналі друкувався професор Харківського університету І. Срезневський, поет О. Паліцин, Г. Квітка та ін.

Невдовзі після відкриття Харківського університету було створено кафедру астрономії. Курс лекцій з астрономії читав німецький професор **Йоганн Гут**. Він привіз із собою астрономічні прилади, які стали основою створення в 1808 році астрономічного кабінету. До початку 1810—1811 навчального року було збудовано першу в Наддніпрянській Україні астрономічну обсерваторію. У 1883 році в Університетському саду почалося будівництво сучасної обсерваторії. Так закладалась база для майбутніх відкриттів у галузі астрономії академіком М.П. Барабашовим (1894—1972), який із 1930 року став директором Харківської обсерваторії. Він уперше виявив лід в атмосфері Венери, описав марсіанські канали, склав атлас зворотного боку Місяця й першим сфотографував сонячну корону. Відкриття М.Б. Барабашова розширили людські знання з космології, зробили його ім'я відомим у всьому світі. А вдячні земляки назвали його ім'ям вулицю та станцію Харківської підземки.

Для космічних досліджень у с. Граково Чугуївського району Харківської області збудовано величезний планетний телескоп. У 1960-х роках розпочався розвиток радіоастрономії, а на початку 70-х років був збудований найбільший у світі радіотелескоп декаметрових хвиль УТР-2. Завдяки цьому радіотелескопу харківські вчені пізнають таємниці Всесвіту, дистанційно зондуючи й вивчаючи зірки, Сонце, Місяць та планети.

Після депортації Шада почався занепад філософії в Харківському університеті. Справа ускладнювалась тим, що впродовж 1810—1814 рр. з університету звільнилися та виїхали з Харкова такі вчені, як Л. Якоб,

Г.Г. Корітарі, І. Гут, Й. Шнауберт, Белен де Баллю, К. Роммель, Ф. Гізе, А. Дюгур, І.Ф. Тимковський. Ситуація в університеті стала настільки складною, що висловлювалися пропозиції про переведення університету з Харкова до Києва.

Учнем і наступником Шада по кафедрі філософії в Харківському університеті був **Андрій Іванович Дудрович** (1782—1830) — виходець із прикарпатських українців. У 1803 році він закінчив Пештський університет (Угорщина). Працював учителем у Чернігівській та Харківській гімназіях. У 1814 році в Харківському університеті захистив докторську дисертацію з філософії. Після захисту дисертації І. Шад рекомендував факультету Дудровича як науковця, добре обізнаного в новітніх філософських системах Канта, Фіхте та Шеллінга, який до того ж чудово володіє латинською мовою. Дудрович сприяв розповсюдженню в Україні ідей Канта й Шеллінга [34]. У 1814 році Дудрович був обраний на посаду ад'юнкта кафедри філософії. 24 серпня 1814 року міністр освіти затвердив обрання Дудровича, але заборонив розповсюджувати в університеті вчення Шеллінга [32, с. 32]. Така заборона не сприяла ні педагогічній, ні науковій діяльності молодого вченого.

У 1819 році Дудрович подав на факультет свій твір “Історико-критичний трактат про сучасний стан філософії”, за який отримав звання ординарного професора. До 1829 року читав курс моральної філософії. Дудрович А.І. написав донос на ректора-вільнодумця Т. Осиповського. З 1829 до 1830 року А.І. Дудрович був ректором університету. На цій посаді помер у віці 47 років.

У 1818 році в “Українському віснику” Дудрович опублікував статтю “Уривки про тваринний магнетизм”, а в 1819 латинською мовою виходить його праця “Історико-критичний трактат про сучасний стан філософії”. Його перу належить і праця “Про характер академічних студій”.

Курс лекцій Дудровича був побудований під впливом ідей Шада, Канта, Фіхте та Шеллінга. Чижевський Д. вважає Дудровича представником українського романтизму [33, с. 62]. Глибоко віруюча людина А.І. Дудрович розглядав світ як витвір божества, а людину – вінцем його творіння.

Якщо говорити про стан філософії в Харківському університеті в цілому, то можна зазначити, що вона майже припинила своє існування разом із від'їздом Шада. Крім Дудровича, там фактично не залишилось філософів-професіоналів. Києво-Могилянська академія була закрита майже одночасно з від'їздом Шада. Вона не могла постачати філософські кадри ні Харківському університету, ні іншим навчальним закладам. Філософи-іноземці після історії з Шадом не бажали їхати до Харкова.

Після І.Б. Шада і А.І. Дудровича третім професором філософії з 1831 до 1834 року на посаді ординарного професора кафедри філософії Харківського університету працював **Чанов Федір Федорович** (1783—1862), рекомендований на цю посаду попечителем Харківського навчального округу В.І. Філантьєвим. Чанов закінчив Ярославське Демидовське училище вищих наук. Після роботи на різних посадах у Ярославлі в 1830 році був призначений директором училищ Слобідсько-Української губернії. Перебуваючи на цій посаді, він наважився читати в університеті лекції з курсу уможлядної та практичної філософії. Проте, не маючи необхідної філософської підготовки, він не міг забезпечити університетський рівень викладання. До Міністерства народної освіти надійшов донос про невідповідність Чанова професорському званню й неможливість забезпечити необхідний рівень викладання філософії. Після цього Ф. Чанова перевели на посаду інспектора Рішельєвського ліцею в Одесі. Влучну характеристику Ф. Чанову дав Густав Шпет: "...будучи угоден начальству, он был неугоден в качестве профессора по предмету, которого не знал" [27, с. 118].

У Харкові Ф. Чанов підготував дві праці: "Обозрение курса философии для преподавания в Императорском Харьковском университете, директором училищ Слободско-Украинской губернии Федором Чановым представленное" (1831) і "Речь об основных формах, изображающих явления нравственной жизни, или об основных нравственных должностях, определяющих и степень нравственного совершенствования его, и способ к достижению его назначения" (1832).

Попечитель навчального округу В.І. Філантьєв “нагородив” Харківський університет іще одним бездарним викладачем – **Гренбергом Йосипом Івановичем**. Гренберг Й.І. навчався в Дерптському університеті, де вивчав богословські предмети, і в 1822 році отримав там ступінь кандидата філософії. З 1828 року Й.І. Гренберг у Харківському університеті викладав німецьку мову, а в 1831 на прохання попечителя Філантьєва був призначений ад’юнктом до Чанова з дорученням читати антропологію і логіку. З 1831 до 1833 року Гренберг викладав логіку і психологію студентам 1-го курсу за конспектами професора Чанова. Незважаючи на покровительство попечителя навчального округу, з університетського середовища на ім’я Міністра освіти надійшла анонімка – скарга на Гренберга, що він до професорського звання ніколи не готувався й жодними філософськими знаннями не володіє. Невдовзі Гренберг, як і його патрон, змушений був залишити університет. Як випадкові люди в науці, Чанов і Гренберг не залишили після себе важливих наукових праць.

На відміну від двох попередніх викладачів філософії, значно обдарованішим і глибоким знавцем філософії був доктор філософії, ординарний професор **Матвій Миколайович Протопопов** (1794—1857). Походив він із духовенства. У Харківському університеті закінчив два факультети: словесний і юридичний (етико-політичне відділення). У 1822 році на обох цих факультетах йому було присуджено ступінь кандидата. З 1823 до 1827 року читав історію та географію в Харківському інституті шляхетних панянок. Одночасно в університеті викладав логіку. У 1827 році за запрошенням російського посланника у Лондоні відправився за кордон. Там він стажувався з риторики, художньої літератури та естетики. У Лондоні М.М. Протопопов переклав російською мовою “Курс словесності” Блера, який був у ті часи популярним й “Естетику” Бутервека зі своїми коментарями.

Після повернення з-за кордону в 1834 році був призначений на посаду ад’юнкта для викладання філософії. У 1837 році призначений на посаду завідувача кафедри філософії зі званням екстраординарного професора. У

1839 році після захисту докторської дисертації йому було присвоєно звання доктора філософії, він був затверджений ординарним професором.

У 1850 році в російських університетах, зокрема Харківському, кафедри філософії були закриті. Протопопова М.М. переводять на посаду завідувача кафедри політичної економії. Цю кафедру він очолював до кінця свого життя. Крім того, упродовж восьми років був деканом історико-філологічного факультету. Після 25-літньої вислуги на навчальній і педагогічній ниві радою університету він був обраний іще на п'ятирічний строк, але не дожив до кінця цього терміну. Після короткочасної хвороби М.М. Протопопов помер на 63 му році свого життя.

Протопопов М.М. був глибоко віруючою людиною. Ще студентом він був директором Харківського відділення Біблійного товариства. Працюючи професором, одночасно впродовж 20 років виконував обов'язки старости університетської церкви святого Антонія. У своїй промові, проголошеній на врочистому акті в університеті в 1841 році, Протопопов М.М. розглядав Всесвіт із точки зору Платона. Він уважав, що весь світ, доступний для нашого пізнання, складається з царства ідей, або світу ідеального, і царства явищ — світу феноменального. На його думку, істинне буття полягає в ідеях; у явищах же відображається тінь того буття, тобто — уявне буття. Протопопов М.М. пізнання “божественних ідей” відносив до розуму й називав його “істинним органом філософії”. У самій релігії надавав місце розуму та філософії. Професор уважав, що слід відрізнити релігію природну від релігії одкровення, божественної, християнської. Лекції професора Протопопова були досить складними й не зовсім зрозумілими для студентів.

З опублікованих філософських творів М.М. Протопопова відомі лише два, а саме: докторська дисертація, надрукована в Харкові в 1839 році, “Про істинний предмет філософії і відповідний йому склад” та промова для університетського акту “Яке місце належить філософії в системі поступу людства, яка визначає повну сферу його розумового розвитку”, опублікована в Харкові 1841 року. Через відсутність коштів не були надруковані перекладені

ним “Естетика” Бутервека і “Курс словесності” Блера. Підготовлений М.М. Протопоповим власний курс лекцій із філософії також не був виданий.

З 1874 до 1899 року на кафедрі філософії Харківського університету працював обізнаний у проблемах філософії професор **Федір Олександрович Зеленогорський** (1839—1907) — історик філософії та психології, логік і методолог науки. Він народився в сім'ї сільського священика Нижегородської губернії. У 1862 році закінчив Нижегородську духовну семінарію, після чого вступив до Казанської духовної академії. Ще в семінарії він виявив інтерес до філософських наук. Під час навчання в академії студент Зеленогорський відвідував Нижегородську публічну бібліотеку, де з книг та журналів дізнався про матеріалістичне вчення. Серед студентів тоді нелегально поширювався перекладений російською мовою твір німецького філософа та природодослідника, вульгарного матеріаліста Людвіга Бюхнера “Сила і матерія”. Федір Зеленогорський також зацікавився в академії філософією слов'янофілів, особливо творами І. Кирієвського та О. Хом'якова. Професору філософії він подав свою працю про слов'янофілів, яка зайняла перше місце.

Після другого курсу духовної академії Ф. Зеленогорський переходить на історико-філологічний факультет Казанського університету, який закінчив у 1868 році зі срібною медаллю і ступенем кандидата за працю “Про грецьку трагедію”.

У 1869 році на кафедру філософії Казанського університету прибув відомий професор Матвій Миколайович Троїцький (1835—1899), який не планував довго затримуватися в Казані. Професор почав готувати собі заміну. Молодий фахівець із великим задоволенням почав оволодівати майстерністю викладача філософії під керівництвом авторитетного вчителя. Він слухав лекції професора Троїцького до відбуття його з Казані. У 1870 році Федір Зеленогорський успішно захистив дисертацію на тему “Про методичні прийоми філософського мислення Платона”. Після затвердження в званні приват-доцента факультет звернувся з клопотанням у Міністерство народної освіти про відрядження його для стажування до Санкт-Петербурзького та інших

університетів, де були кафедри філософії. Міністерство дало згоду на стажування терміном до одного року. За порадою досвідчених професорів Ф. Зеленогорський негайно розпочав написання магістерської дисертації на тему “Учення Арістотеля про душу у зв'язку з ученням про неї Сократа і Платона”, яка була надрукована в 1871 році в “Журналі Міністерства народної освіти”. Після цього Ф. Зеленогорський був відряджений на стажування за кордон на два роки.

За кордоном Ф. Зеленогорський слухав Целлера, Лянге, відомого автора “Історії матеріалізму” Дробиша, вивчав Шопенгауера й Гартмана. Водночас він готувався до захисту магістерської дисертації. Крім того, збирав матеріал для нової праці з логіки. Стажер уважно вивчав англійський емпіризм, учення засновника цього філософського напрямку — Френсіса Бекона. У Росії в той час філософи, зокрема і вчитель Зеленогорського — професор Троїцький, переоцінювали роль індуктивного методу пізнання, вважаючи його єдиним правильним науковим методом. Зеленогорський Ф., уважно дослідивши раціоналістичний метод пізнання Рене Декарта, дійшов висновку, що й інші методи пізнання, особливо метод Декарта, слід уважати науковими. Проаналізувавши історію розвитку філософських і наукових методів, Ф. Зеленогорський переконався, що в XVII — XVIII ст. на Заході в математиці, механіці, фізиці та інших науках були досягнуті великі успіхи завдяки раціоналістичному методу Декарта.

Після повернення з-за кордону у вересні 1873 року Ф. Зеленогорський захистив магістерську дисертацію у Варшавському університеті. У січні 1874 року Ф. Зеленогорський був затверджений на посаді доцента кафедри філософії Харківського університету. Після розпорядження поновити роботу кафедри філософії, відповідно до статуту 1863 року, упродовж десяти років ця посада залишалася вакантною. Спочатку молодому доценту нелегко було одному забезпечити викладання таких обов'язкових курсів, як історія стародавньої та нової філософії, логіки та психології. Завдяки зібраному за кордоном науковому історичному матеріалу в 1877 році він надрукував дисертацію “Про

математичний, методичний, індуктивний і критичний методи дослідження і доведення (з історії та теорії методів дослідження та доведення)”. У лютому 1878 року в Московському університеті відбувся публічний захист цієї дисертації на здобуття ступеня доктора філософії. У тому ж році, після обрання радою Харківського університету, він затверджений екстраординарним професором. У 1880 році був обраний і затверджений секретарем історико-філологічного факультету на три роки. А в 1882 році обраний радою університету й наказом міністра освіти затверджений ординарним професором.

У 1885 році Зеленогорський опублікував свій твір “Нарис розвитку психології від Декарта до сучасного часу”. У цьому творі автор показав, що в історії науки одночасно розвивалися два наукових напрями: один — емпіричний — обмежувався виключно самоспостереженням і аналізом свідомого життя людини. Другий напрям звертав увагу на несвідоме психічне життя людини. Представники другого напрямку намагалися довести існування вроджених ідей (Декарт). Вони почали вивчати людські інстинкти, темпераменти, вроджені індивідуальні здібності. Далі вони дійшли висновку, що необхідно займатися порівняльною психологією і психопатологією. У вищезазначеному творі Зеленогорський намагався в історичному плані розкрити залежність наукових психологічних досліджень від природничо-наукових методів дослідження.

Зеленогорський Ф. цікавився працями Дарвіна, вивчав твори Спенсера й Канта. У своїх творах він не обстоював матеріалістичні позиції, обходив їх. Можливо, ураховував офіційну позицію в університетському середовищі, як і міністерську. Проте його приваблювала ідея прогресу й теорія розвитку. Але новий університетський статут 1884 року, відповідно до якого викладання філософії в університеті обмежувалося лише читанням в аудиторії творів Платона й Арістотеля, вимусило Ф. Зеленогорського змінити тематику своїх філософських досліджень — він переходить до аналізу класичної давньогрецької філософії. Упродовж 1890—1892 років у філософському відділі богословсько-філософського часопису “Вѣра и Разумъ”, який виходив при

Харківській духовній семінарії, Ф. Зеленогорський опублікував серію статей: “З історії грецької філософії”, “Ідеї та діалектика по Платону”, “Грецькі трагіки та софісти (літературно-філософський рух у Афінах після грецько-персидських війн)”, “Загальний огляд розвитку древньогрецької філософії до Сократа”, “Циніки (психологічний, моральний та соціальний етюд)”, “Аристип Киренський — засновник гедонізму”, “Природа і життя по природі по Арістотелю”. У статтях “Ідеї та діалектика по Платону”, “Природа і життя по природі за Арістотелем” чітко простежуються симпатії Ф. Зеленогорського до вчення Платона й Арістотеля про “божественний розум і доцільність в природі”. У 1889 році професор Зеленогорський був обраний членом психологічного товариства при Московському університеті.

У 1893 році на річному акті в університеті Ф. Зеленогорський проголосив свою промову “Загальна характеристика розвитку філософії в останні три століття у її головних напрямках”. Автор висловив свій погляд на процес розвитку новоевропейської філософії. Зеленогорський Ф. не був у захопленні від західноєвропейської філософії Нового часу. На його думку, дуалізм Р. Декарта в подальшому переродився в пантеїзм Спінози, а з іншого боку — в матеріалізм французьких філософів XVIII століття. Дуалізм І. Канта теж призвів до розвитку пантеїзму. Не підтримуючи пантеїстичних та космополітичних поглядів, Ф. Зеленогорський захищав тогочасні західноєвропейські соціально-філософські ідеї про самостійність і саморозвиток індивідуума, а також про самостійність і саморозвиток націй. У розвитку новоевропейської філософії Зеленогорський визнавав два напрями. Один із напрямів (емпіричний) він вбачав не в Ф. Беконі, як це помилково вважають деякі філософи, а в Лейбніці. На його думку, Р. Декарт був засновником іншого напрямку в філософії — раціоналістичного. Зеленогорський вважав, що І. Кант не був реформатором у філософії. У його філософії він вбачав лише повернення до дуалізму Декарта.

Із приводу столітньої річниці від дня смерті Г. Сковороди в московському журналі “Вопросы философии и психологии” в 1894 році

Ф. Зеленогорський опублікував статтю “Філософія Григорія Савича Сковороди, українського філософа XVIII століття”. А в “Записках Харьковского университета” за 1895 рік була надрукована його промова до цього ювілею. У “Материалах для истории Харьковского университета”, виданих до столітнього ювілею університету, Ф. Зеленогорський надрукував статтю “Вплив натурфілософії Шеллінга”. У “Записках Харьковского университета” за 1896 рік (книга 2) опублікував “Біографію Шада”, у “Вопросах философии и психологии” за 1895 рік здійснив аналіз “Логіки” Шада, а в “Записках Харьковского университета” за 1890 рік розкрив зміст і дослідив “Природне право” Шада.

У 1899 році Ф. Зеленогорський після 30-літньої служби виходить за штат із пенсією і званням заслуженого ординарного професора. Проте він продовжував працювати в університеті, читаючи факультативний курс з історії та теорії педагогіки для студентів історико-філологічного факультету.

Крім роботи в Харківському університеті, ще доцентом Ф. Зеленогорський викладав теорію словесності в приватному жіночому пансіоні. Через декілька років він був запрошений читати цей предмет у другій Харківській жіночій гімназії, де працював декілька років. Тут же два роки читав теорію педагогіки. Результатом цієї роботи став його підручник “Теорія словесності. Курс перший: проза”, надрукований у 1887 році. У журналі Міністерства народної освіти був опублікований позитивний відгук про цей підручник.

У 1902 році в Харківському журналі “Мирный труд” професор Ф. Зеленогорський опублікував статтю “Про викладання філософії в університеті” (про його оцінку стану викладання філософії в Харківському університеті та в університетах Німеччини — у кінці цього параграфа).

Помер професор Харківського університету Федір Зеленогорський у липні 1907 року. Похований він біля церкви жіночого Борисо-Глібського монастиря, неподалік від Харкова (с. Водяне, Зміївського району). Згадана кам'яна церква була побудована коштом Ф. Зеленогорського та його дружини Серафими Ключарьової, похованої поряд із чоловіком [38, с. 5; 15-17]. У 1999 році біля

церкви заснували жіночий монастир Бориса і Гліба. Ім'я Ф. Зеленогорського увійшло в п'ятитомну “Философскую энциклопедию” та словник “Философы России XIX — XX столетий. Биографии, идеи, труды”.

У той час, коли наближалася до завершення педагогічна служба професора Ф.О. Зеленогорського, на кафедру філософії прибув новий викладач **Павло Емілійович Лейкфельд**, який почав читати лекції з психології та логіки, керував практичними заняттями з експериментальної психології [25, с. 231].

Лейкфельд П.Е. — син відставного офіцера, народився в 1859 році в Катеринославській губернії. З 1871 до 1878 року навчався в другій Харківській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Вступив до Харківського університету на історико-філологічний факультет. У 1881 році за працю “Логічні вчення Герберта Спенсера” нагороджений золотою медаллю. Після закінчення університету з 1 січня 1884 року залишений в університеті стипендіатом для підготовки до професорського звання на кафедрі філософії. У 1885—1886 навчальному році успішно склав екзамен на ступінь магістра. З 1 листопада 1886 року допущений до читання лекцій як приват-доцент. Згодом йому було доручено читання обов'язкових для студентів курсів із філософії.

Після захисту в 1891 році дисертації “Різні напрями в логіці та основні завдання цієї науки” Лейкфельд затверджений радою Варшавського університету в ступені магістра філософії. 27 лютого 1893 року призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора на кафедрі філософії. У 1897 році в Харківському університеті захистив докторську дисертацію на тему “Логічні вчення про індукцію в головні історичні моменти його розробки”. У тому ж році затверджений на посаді екстраординарного професора, а 24 червня 1899 року призначений ординарним професором. У 1904 році він брав участь у II Міжнародному філософському з'їзді в Женеві [25, с. 248].

Працюючи в Харківському університеті, професор П.Е. Лейкфельд читав такі курси: філософія Платона, філософія Арістотеля, психологія, логіка, історія стародавньої філософії, історія нової філософії, Федон Платона,

Парменід Платона, Горгій Платона, Нікомахова етика Арістотеля, перша аналітика Арістотеля, про душу Арістотеля. З дозволу професора Лейкфельда студенти могли літографувати й користуватися текстами його курсів із психології, логіки, історії стародавньої філософії та історії нової філософії [25, с. 247].

Професором Лейкфельдом були опубліковані такі праці: “Декілька слів про Сократа і утилітаріанізм” (“Въра и Разумъ”, 1889); “Різні напрями в логіці і основні завдання цієї науки”; “До вчення Арістотеля про безсмертя душі” (“Въра и Разумъ”, 1890); “До Арістотеля” (“Филологическое обозрение”, 1892); “Логічне вчення про індукцію в головніші історичні моменти його розробки” (“Журнал народного образования”, 1895—1896); “Математична формула для визначення вірогідності гіпотез в її застосуванні в наукових побудовах” (“Записки Императорского Харьковского университета”, 1898); “О.С. Пушкін в музиці” (1899) [32, с. 47].

Лейкфельд П.Е. був одним із двох останніх дореволюційних викладачів кафедри філософії Харківського університету. Принаймні у “Списке лиц, служащих в Императорском Харьковском университете” на січень 1913 року зустрічаємо ім'я ординарного професора, доктора філософії, дійсного статського радника П.Е. Лейкфельда.

Після приходу більшовиків у Крим і встановлення радянської влади з осені 1920 р. почалася реорганізація Таврійського університету. У 1921 р. Таврійський університет був перейменований у Кримський університет ім. М.В. Фрунзе. Філософсько-слов'янський та юридичний факультети були ліквідовані, і на їх основі створено факультет суспільних наук. За даними В.О. Абашника, на цьому факультеті професор Лейкфельд викладав історію нової філософії (до Канта включно), логіку і теорію пізнання [35, с. 69-72].

На базі факультету суспільних наук і педагогічного відділення 1 березня 1922 р. було створено Педагогічний інститут, який у 1923 р. був перетворений на педагогічний факультет Кримського університету, де й викладав професор Лейкфельд.

Після ліквідації Кримського університету в 1925 р. на основі педагогічного факультету було створено Кримський педагогічний інститут ім. М.В. Фрунзе. Тут Лейкфельд очолив кафедру психології, при якій організував Кабінет експериментальної психології. З 1927 р. почали виходити “Известия Крымского педагогического института”, в яких друкувалися результати наукових досліджень кафедри та лабораторії [35, с. 72].

Другим останнім дореволюційним викладачем на кафедрі філософії Харківського університету був приват-доцент **Ісидор Савович Продан**. Про нього маємо мало інформації, оскільки він прийшов в університет після святкування в 1904 році 100-річного ювілею університету і його ім'я не ввійшло до видань, присвячених цьому ювілею. Нема згадки про І.С. Продана в фоліанті “Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років”. Архівні особові справи викладачів університету згоріли в Богодухові під час бомбардувань німецькою авіацією восени 1941 року. Збереглися особові справи лише тих викладачів, яких евакуювали до Кзил-Орди (Казахстан), де на основі Харківського і Київського університетів тимчасово, в умовах війни, створили Об'єднаний Український державний університет.

У “Списке лиц, служащих в Императорском Харьковском университете” на 1 січня 1913 року, крім ординарного професора кафедри філософії П.Е. Лейкфельда, знаходимо й прізвище приват-доцента кафедри філософії Ісидора Савовича Продана.

Відомий художник і мистецтвознавець Ігор Грабар в автомонографії “Моя жизнь” згадує, що п'ята донька його дідуся — Віра у кінці 1890-х одружилася з учителем гімназії в Ізмаїлі, у подальшому приват-доцентом Харківського університету І.С. Проданом, родом із Буковини.

Основні етапи життєвого та творчого шляху І.С. Продана виявив харківський філософ В.О. Абашник [36, с. 9-10; 37, с. 17-22]. За його дослідженнями, І.С. Продан народився 27 квітня 1854 р. у родині православного священника на Буковині. З 1864 до 1872 р. він навчався у Чернівецькій гімназії, після закінчення якої вивчав філософію та психологію у

Віденському університеті, де в 1875 році отримав диплом магістра філософії. З 1876 р. І.С. Продан викладав латинь, грецьку й німецьку мови в гімназіях Ізмаїлу, Риги та Юр'єва (Дерпт, Тарту). У 1881 році прийняв російське підданство, а в 1887 німецькою мовою захистив докторську дисертацію “Механіка свідомості” в Чернівецькому університеті, відкритому австро-угорським урядом у 1875 році.

Працюючи в 1900—1905 рр. у Юр'ївському університеті, у 1900 р. І.С. Продан опублікував працю “О памяти в связи с современными психологическими теориями и исследованиями” (у двох частинах), а в 1904 – працю “Психологія внутрішнього досвіду як основа філософських наук (історичний досвід)”, у 1905 – “Організація душі”. У 1907 р. захистив свою двотомну працю “О памяти” (1904—1905) в Імператорському Київському університеті ім. Святого Володимира й отримав ступінь доктора філософії. Рецензії на цей твір написали відомі київські професори Г.І. Челпанов та О.М. Гіляров.

З 1906 до 1916 р. І.С. Продан працював приват-доцентом на кафедрі філософії Імператорського Харківського університету, де викладав філософію, історію філософії, логіку та психологію. Крім того, він викладав логіку в Харківській гімназії та на Вищих жіночих курсах. У харківський період він опублікував праці: “Практичне керівництво з психології” (1908), “Підручник логіки” (1909), “Лекції з новішої філософії” (1909), “Нова логіка. Критичне дослідження”(1911), “Підручник логіки для середніх навчальних закладів і для самоосвіти” (1910), “Нова логіка. Критичне дослідження і пояснення нових і старих помилок” (1911).

У дев'ятнадцяти номерах богословсько-філософського часопису “Въра и Разумъ” за 1912 і 1913 роки І.С. Продан опублікував велику свою працю “Познание и его объект (оправдание здравого смысла)”, яка невдовзі в Харкові вийшла окремою книгою. У 1913 році часопис “Въра и Разумъ” надрукував статтю І.С. Продана “Пізнання надчуттєвого світу”. У цьому ж році цей часопис опублікував статтю приват-доцента І.С. Продана “Правда про Канта”, яка

наступного року в Харківській єпархіальній друкарні вийшла окремою брошурою. У 1915 році “Въра и Разумъ” публікує дві статті І.С. Продана: “Буковинські нариси” і “Що таке мистецтво?”.

Продан І.С. на сторінках московського часопису “Вопросы философии и психологии” за 1914 рік полемізував із російським філософом Б.В. Яковенком стосовно рецензії на книгу “Познание и его объект (Оправдание здравого смысла)” [39].

Доцент Кам’янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка М.П. Плахтій у “Віснику Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна” (2009, № 877) опублікував статтю “Напрями розвитку логіки за дослідженнями І. Продана”, в якій аналізує його погляди на тогочасну логіку. Автор статті вважає, що логічна концепція І. Продана досить своєрідна [40].

Таким чином, на початку ХХ ст. у Харківському університеті з’явився новий викладач філософії Ісидор Продан, який подавав великі надії як науковець. Але не судилося. Невдовзі розпочалася кровопролитна революція, яка зламала долі багатьом мислителям. У 1917 р. І.С. Продан переїхав до Ростова-на-Дону, куди в 1915 р. був переведений Варшавський університет, з 1 липня 1917 р. перейменованій у Донський університет. У цьому університеті І.С. Продан викладав філософські дисципліни до своєї трагічної смерті 27 грудня 1919 р. (10 січня 1920 р. за новим стилем), коли Ростов-на-Дону був захоплений частинами 1-ї Кінної армії С.М. Будьоного [36, с. 10].

Нетривалий час на кафедрі філософії Харківського університету працював випускник (1902) і приват-доцент Санкт-Петербурзького університету **В.М. Каринський** (син викладача філософії Петербурзької духовної академії М.І. Каринського). Після захисту магістерської дисертації на базі своєї монографії “Умозрительное знание в философской системе Лейбница” (СПб, 1912), В.М. Каринський із 1913 року був екстраординарним, а з 1916 року — ординарним професором філософії Харківського університету [37, с.18].

Заслужений ординарний професор Харківського університету Ф.А. Зеленогорський у статті “О преподавании философии в университете”, опублікованій у 1902 році на сторінках харківського часопису “Мирный труд” здійснив *аналіз стану філософської освіти в Харківському університеті в дореволюційний період*, порівнявши зі станом філософської освіти в західноєвропейських, зокрема німецьких, університетах [41, с. 147-154].

Професор Ф.А. Зеленогорський із великим досвідом викладання філософії, обізнаний зі станом її викладання в західноєвропейських університетах, із жалем констатує: “Незавидное положение занимала и занимает философия в наших университетах” [41, с. 147]. Він зазначає, що відкриття кафедри філософії відповідно до університетського Статуту 1863 року деякими викладачами було зустрінуте недружелюбно. У той же час, на думку глибоко віруючого професора Ф.А. Зеленогорського, філософські погляди якого тяжіли до ідеалізму, виникла небезпека, що з кафедри відкрито будуть проповідувати матеріалізм і підривати основи релігії.

Відповідно до нового Статуту 1884 року викладання філософії зводилось лише до читання творів Платона й Арістотеля. Зеленогорський Ф.А. висловлює своє задоволення, що це тривало недовго, і читання філософських курсів було поновлено. В університеті викладали формальну логіку, загальну психологію та історію філософії. Але остання читалася не в повному обсязі. Крім стародавньої філософії, програмою передбачалося ознайомлення з ученнями Ф. Бекона, Р. Декарта, Б. Спінози, Лейбніца та Канта. Програма з історії філософії XVII і XVIII ст., на думку професора Зеленогорського, неповна. А читання історії філософії XIX ст. зовсім не проводиться.

Проте Ф.А. Зеленогорський зауважив, що російське інтелігентне суспільство й молодь із 1863 року захоплюється матеріалізмом Бюхнера, Фохта й Молешотта та антирелігійним напрямом філософії Л. Фейєрбаха, позитивізмом та еволюціонізмом Спенсера й Дарвіна, песимізмом Шопенгауера й Гартмана, англійським утилітаризмом і німецьким соціалізмом, а також наївною філософією графа Л. Толстого, антиморальною й

антисоціальною філософією психічно хворого філософа Ніцше. На думку професора Зеленогорського, сучасний стан викладання філософії в університеті не може позитивно впливати на суспільство.

Надзвичайно серйозний недолік філософської освіти в університеті Ф.А. Зеленогорський вбачав у тому, що філософія викладається лише на історико-філологічному факультеті, де навчається найменша кількість студентів. Таким чином, на його думку, російське інтелігентне суспільство залишається без філософської освіти, тому в суспільстві не могло сформуватися критичного ставлення до всіх вищезазначених філософських напрямів.

Позитивним прикладом філософської освіти професор Зеленогорський уважав викладання філософських дисциплін у Західній Європі, зокрема Німеччині, де філософські курси: логіка, психологія, метафізика й етика — читаються на всіх факультетах. Крім того, у повному обсязі читається історія філософії та спецкурси: філософія Платона та її вплив на філософію і культуру наступних століть, особливо на християнство. У Німеччині викладається філософія Арістотеля, Канта, історія релігій, релігійно-філософські світорозуміння. Аналізуються еволюційні ідеї, поряд із загальною психологією читається експериментальна психологія та практична етика.

Зеленогорський Ф.А. виступав за впровадження філософських курсів на всіх факультетах університету, оскільки в молоді є потреба у філософській освіті. Філософська освіта на спеціальних курсах, на його думку, буде сприяти їхньому прогресу. Адже філософія допомагає широкому узагальненню в різних науках. Професор Зеленогорський зазначав, що історія наук свідчить, що великі уми, які здійснили великі відкриття, мали глибокі філософські знання. Він був переконаний, що викладачі середніх шкіл мають бути достатньо філософськи освіченими, а цю освіту їм має дати університет.

У попередньому номері часопису “Мирный труд” професор Зеленогорський опублікував статтю “Пробел в учебном плане среднеобразовательной школы”, в якій пропонував у старших класах школи з

викладанням “Законоведення” ввести викладання “Етики”, яка не викладається в університеті.

Варто зазначити, що в кінці XIX — на початку XX ст. у Київському Імператорському університеті Святого Володимира викладання філософських дисциплін приділялося значно більше уваги, ніж у Харківському Імператорському університеті. Щоправда, і там філософія викладалася лише на історико-філологічному факультеті, де було філософське відділення. У другій половині XIX – на початку XX ст. у Київському університеті працювали відомі філософи М. Драгоманов, О. Козлов, Г. Челпанов, О. Гіляров, С. Булгаков, В. Зеньківський; тут навчались майбутні філософи Л. Шестов, Г. Шпет, В. Асмус. У Київському, як і в Харківському та інших університетах Російської імперії, обов’язковим предметом на всіх факультетах було богослов’я. Як зазначалося вище, в університетах діяли кафедри богослов’я та історії церкви.

Відповідно до навчального плану на історико-філологічному факультеті Київського університету, схваленого 19 травня 1907 року, обов’язковими й основними предметами на факультеті з філософських предметів були вступ у філософію, історія стародавньої, середньовічної та нової філософії, логіка, психологія, педагогіка, естетика, Платон і Арістотель [22, с. 95, 99].

Студенти з десяти спеціальностей заздалегідь записувались, коли вони бажають слухати філософські предмети, з розрахунком, щоб упродовж восьми семестрів оволодіти і скласти іспити з усіх цих предметів. На всі вісім семестрів був складений такий календарний план: 1-й рік (1907—1908), –осінь: вступ у філософію (1 семестр, 3 години на тиждень), середньовічна і нова філософія (1 семестр, 3 години на тиждень), практичні заняття, педагогіка (2 семестри, 2 години на тиждень); весна: стародавня філософія (1 семестр, 3 години на тиждень), логіка (2 семестр, 3 години на тиждень), практичні заняття, педагогіка (2 семестр, 2 години на тиждень). 2-й рік, осінь: вступ у філософію, психологія (1 семестр, 3 години на тиждень), Платон (1 семестр, 2 години на тиждень), естетика (1 семестр, 1 година на тиждень), практичні заняття, педагогіка (2 семестр, 2 години на тиждень); весна: стародавня

філософія, логіка, практичні заняття, педагогіка. 3-й рік, осінь: вступ у філософію, середньовічна і нова філософія, Арістотель (1 семестр, 2 години на тиждень), практичні заняття, педагогіка; весна: стародавня філософія, психологія, практичні заняття, педагогіка. 4-й рік, осінь: вступ у філософію, середньовічна і нова філософія, практичні заняття, педагогіка; весна: стародавня філософія, логіка, практичні заняття, педагогіка. Студенти філософського відділення, крім екзаменів із цих предметів, склали ще й письмові екзамени з латинської та грецької мов [22, с. 95, 99, 104, 110].

Таким чином, Київський університет у кінці XIX – на початку XX ст. давав досить солідну філософську підготовку, сюди їхали вивчати філософію не лише з України, але і з Росії.

1.5. Філософський доробок професорів кафедри богослов'я

**В.І. Добротворського, Т.І. Буткевича, М.С. Стелецького;
професорів кафедри історії церкви А.С. Лебедєва, Й.О. Бродовича
та приват-доцента І.І. Філевського; професора кафедри церковного права
юридичного факультету М.А. Остроумова**

Зважаючи на те, що в XIX ст. у Харківському університеті понад чверть століття не існувало кафедри філософії, а яскравою особистістю серед професорів філософії був лише І.Б. Шад, а за радянських часів філософія була під пильним контролем тоталітарної системи, що заважало її вільному розвитку, не варто говорити про філософську освіту та науку, обмежуючись лише кафедрою філософії. Для відтворення повної картини історії філософської думки в Харківському університеті, необхідно враховувати філософський доробок професорів богословських кафедр, на які й було переведено викладання філософських дисциплін в умовах закриття кафедри філософії, до того ж викладачі богословських кафедр, які не викладали філософських

дисциплін, за своєю ініціативою займались розробкою соціально-філософських проблем [16, с. 144-156; 15, с. 5-9; 84, с. 95-97, с. 124-173].

Фахівці гуманітарних кафедр також брали участь у розробці філософської тематики, яскравим прикладом чого була діяльність професора О. Потебні, який розробив “філософію мови” [84, с. 174-201]. Необхідно враховувати також діяльність професорів природничих кафедр Харківського університету, які своїми відкриттями поглибили й розширили уявлення людства про природу та людину [84, с. 148-173].

У дореволюційний період у Харківському університеті, як і в інших університетах Російської імперії, зі світоглядних кафедр, крім кафедри філософії, існували *кафедра богослов'я* та *кафедра історії церкви*. На цих кафедрах викладачі, як правило, мали солідну як богословську, так і філософську підготовку, здобуту в духовних семінаріях та академіях. Їхній науковий філософський доробок теж заслуговує на увагу.

У 1797 році імператор Павло I видав указ про відкриття в Росії духовних академій. У Російській імперії було відкрито чотири духовні академії: Санкт-Петербурзька (1809), Московська (1814), Київська (створена 1819 року на базі Києво-Могилянської академії) та Казанська (1842). У цих академіях вивчення філософії відбувалось відповідно до програм, розроблених Баумейстером для університетів Німеччини. У духовних академіях викладанню філософії надавали великого значення. Щоденно по чотири години студенти вивчали історію філософії, логіку, метафізику, етику, природну історію та фізику.

Заборони та обмеження університетської філософської освіти (1810 та 1850 років) мало позначились на філософській освіті в духовних академіях. У 30-ті роки XIX ст., як і раніше в університетах, у духовних академіях відбувалася відмова від філософської системи Вольфа-Баумейстера, зростав вплив Канта й Шеллінга. Статут духовних академій 1814 року надав можливість викладачам створювати авторські філософські курси. Аналогічне право університетським професорам надавалось лише в кінці 30-х років XIX ст.

Відповідно до статуту духовних академій та семінарій 1871 року були створені сприятливі умови для подальшого розвитку філософської освіти. До

програми семінарій були введені логіка, психологія, основи філософії та історія філософії. Таким чином, випускники семінарій, які вступали в духовні академії, були значно краще підготовлені з філософії, ніж випускники гімназій, які вступали до університетів, оскільки філософська освіта в гімназіях обмежувалась лише логікою. У духовних академіях філософську освіту забезпечували три кафедри – логіки, психології, метафізики та історії філософії. Філософська освіта в духовних академіях тривала упродовж усіх чотирьох років навчання. У кінці XIX ст. студенти I курсу вивчали гносеологію та онтологію, II – історію філософії та психологію, III – історію філософії та метафізику, IV – логіку.

Для розвитку філософської думки в духовних навчальних закладах виняткове значення мала видавнича діяльність. Кожна духовна академія випускала власний журнал: Київська – “Труды Киевской духовной академии”, Московська – “Богословский вестник”, Петербурзька – “Христианское чтение” та “Православное обозрение”, Казанська – “Православный собеседник”. Як зазначалось вище, при Харківській духовній семінарії з 1884 до 1917 року виходив богословсько-філософський часопис “Вѣра и Разумъ”. У філософській рубриці російської журнальної літератури XIX – початку XX ст. широко була представлена православно-академічна думка.

Серед викладачів *кафедри богослов'я* Харківського університету, які займалися розробкою філософських проблем, варто виділити професорів В.І. Добротворського, Т.І. Буткевича та М.С. Стелецького. А серед викладачів *кафедри історії церкви* – професорів А.С. Лебедева, Й.О. Бродовича та приват-доцента І. Філевського.

Відповідно до університетського статуту 1804 року на відділенні (факультеті) моральних та політичних наук мали бути дві кафедри: 1) богослов'я догматичного і морального; 2) тлумачення Святого Письма та церковної історії. Обидві кафедри в усіх російських університетах обіймала, як правило, одна особа — професор богослов'я. Незважаючи на те, що за статутом 1804 року не вимагалось наукового ступеня й навіть ученого звання від

кандидата на посаду професора богослов'я, проте 15 років кафедра богослов'я в Харківському університеті залишалась незайнятою “за неимением достойных кандидатур”. Міністерство народної освіти було стурбовано таким становищем і вимагало від керівництва університету, щоб упродовж усього навчання студенти відвідували уроки “богопізнання”.

За рекомендацією Харківського єпископа Павла та розпорядженням попечителя навчального округу З.Я. Карнеєва, професором богослов'я в Харківському університеті 16 серпня 1819 року був призначений кафедральний протоієрей **Афанасій Григорович Могилевський** (1774—1850). Могилевський А.Г. народився в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії в сім'ї священика. Закінчив Чернігівську духовну семінарію. 11 квітня 1816 року був призначений учителем вищого красномовства Харківського колегіуму, а у травні 1817 року — інспектором та професором філософських наук цього ж колегіуму. Могилевський А.Г. очолював кафедру богослов'я Харківського університету впродовж 18 років. З 16 серпня 1829 року він протягом декількох років також виконував обов'язки декана морально-політичного відділення. Архієпископ Харківський Філарет (Гумілевський) — відомий богослов і філософ — зазначав, що Могилевський ”...не отличался ни глубиною ни увлекательностью изложения своих лекций, а потому и не имел влияния на своих слушателей ... устные беседы его были скучны для студентов — говорил он вяло, сухо, утомительно” [32, с. 3]. Філософських праць А. Могилевський не мав — усього декілька опублікованих богословських промов. У 1817 році опублікував навчальний посібник для студентів “Российская риторика, основанная на правилах древних и новейших авторов” (2-ге вид. 1824 року). Відповідно до нового університетського статуту від професора богослов'я вимагали магістерського ступеня. Тому 1 серпня 1837 року А. Могилевський був відправлений на пенсію. На його місце призначили протоієрея Зиміна.

Зимін Іван Олексійович, закінчив Московську духовну академію. У 1820 році отримав ступінь магістра і був направлений у Харківський колегіум

учителем церковної історії та французької мови. У 1837 році призначений на посаду професора Харківського університету на кафедрі догматичного та морального богослов'я, церковної історії та церковного права. Пропрацювавши 14 років завідувачем кафедри богослов'я, за власним бажанням звільнився 27 вересня 1850 року. Після себе не залишив жодних друкованих праць. Лекції професора богослов'я Зиміна "...для вищого учебного заведення были несколько элементарны, недостаточно обоснованы, а поэтому слушателей не вполне удовлетворяли" [32, с. 5]. На його місце був призначений протоієрей П.І. Лебедев.

Лебедев Павло Ісайович — професор богослов'я Харківського університету, магістр богослов'я, протоієрей. Народився 1807 року у Воронізькій губернії. У 1827 р. після закінчення Київської духовної академії був призначений у Харківський колегіум професором філософських наук. У 1850 році після ліквідації кафедри філософії в університетах за рекомендацією єпископа Харківського Філарета (Гумілевського) Лебедев був затверджений у званні ординарного професора кафедри богослов'я Харківського університету. Тоді на кафедру богослов'я було переведено викладання логіки та психології. 1 червня 1858 року П.І. Лебедев був звільнений на пенсію. Колишні слухачі згадували професора Лебедева як талановитого лектора. Особливо їм подобались його лекції з християнської моралі. Проте Лебедев не залишив після себе друкованих творів.

Після Лебедева кафедру богослов'я очолив протоієрей В.І. Добротворський, який, на відміну від своїх попередників, був досить освіченою людиною, знаним викладачем і вченим. **Добротворський Василь Іванович** (1823—1894) — професор та магістр богослов'я, протоієрей, син сільського священика Смоленської губернії, у 1847 році закінчив Київську духовну академію з атестатом першого розряду. У 60—70-ті роки XIX ст. очолював кафедру богослов'я Харківського університету. Був одним із найдостойніших професорів університету. Після закінчення духовної академії направлений у Смоленську духовну семінарію вчителем логіки і психології.

26 квітня 1848 року переведений у Київську духовну академію викладачем грецької та французької мов. 4 травня 1849 року отримав ступінь магістра богослов'я і призначений бакалавром кафедри вчення про богослужіння православної церкви, канонічного права і предметів місіонерського відділення.

31 липня 1858 року В.І. Добротворський був призначений законовчителем і викладачем логіки і психології в Харківському університеті, а 29 жовтня того ж року був удостоєний звання ординарного професора на кафедрі богослов'я, логіки і психології. У зв'язку з тим, що В.І. Добротворський також був призначений на посаду настоятеля університетської церкви, то 13 серпня 1858 року він був рукопокладений у священники, а 19 червня наступного року отримав сан протоієрея.

Професор Добротворський, очолюючи кафедру богослов'я в Харківському університеті, за сумісництвом викладав Закон Божий у Харківському ветеринарному інституті протягом 36 років: з 1859 до 12 вересня 1894 року (до дня своєї смерті). Під час викладання богослов'я в Харківському університеті професор Добротворський за підтримки архієпископа Макарія (Булгакова) видавав у Харкові щомісячний журнал “Духовный вестник”. Журнал виходив протягом п'яти років з 1862 до 1867 року. Професор Добротворський був редактором цього журналу. Усього вийшло 64 книги в 16 томах. Багалій Д.І. і Міллер Д.П. відзначали: “Журнал цей визначається фахівцем покійним професором А.С. Лебедєвим дуже цінним за чисельністю серйозних наукових статей, надрукованих у ньому, зокрема, і статей самого видавця, а також інших професорів університету, співробітників журналу” [65, с.790]. У “Духовном вестнике”, крім богословських, друкувалися й філософські статті. Істомін К.Є. опублікував статтю “Сучасні стоїки та епікурейці”, Фабрі – “Листи проти матеріалізму”.

Рункевич С. зазначав, що “Духовный вестник” привертав до себе увагу новизною, жвавістю і взагалі добротною постановкою “літописного листка” журналу, який містив огляд журналістики того часу. Далі С. Рункевич зазначав,

що журнал “дав рідкісний науковій цінності додаток: покажчик усіх своїх 64-х книг” [42, с. 129; 7, с. 216].

Після смерті професора Добротворського редакція “Богословского Вестника” надрукувала його навчальні курси “Основи Богослов'я” і “Догматичне Богослов'я”, які він читав студентам Харківського університету. Професор А.С. Лебедев зазначав, що ці курси “дають виклад лише головних, основних пунктів християнського віровчення, виклад стислий, але яскравий і чіткий, який ґрунтується не на чисельних, але абсолютно ясних і прямих місцях Св. Писання, і супроводжується ґрунтовним аналізом учень, переважно новітніх (філософських, натуралістичних і теологічних), які не протирічать догматам, що викладаються” [32, с. 7].

Добротворський В.І. проголосив і опублікував 11 промов і проповідей у день храмового свята в університетській Антонієвій церкві (17 січня). У “Духовном Вестнике” професор опублікував серію богословських статей, серед них можна назвати низку таких, які мають соціально-філософський характер: “З приводу одного зауваження М.І. Пирогова на проект загального статуту Імператорських російських університетів”; “Один із духовних недугів у сучасному освіченому суспільстві”; “Несторіанство і монофізитизм у зв'язку з віруваннями і долями Сходу”; “Декілька слів про зв'язок між вірою і наукою”; “Замітка про книгу Ренана “Шляхом Ісуса”; “Огляд викладання на богословському факультеті Берлінського університету”; “Питання про перетворення наших духовно-навчальних закладів із точки зору історії політичного права”; “Критичний метод у дослідженні книги Святого писання”. У 1877 році в часописі “Православное обозрение” професор Добротворський опублікував статтю “Біблійна хронологія в зв'язку з хронологією древніх східних народів, відповідно до новітніх досліджень”.

Після смерті В.І. Добротворського, 12 вересня 1894 року, міністр народної освіти, граф Делянов призначив професором кафедри богослов'я Харківського університету протоієрея Буткевича, “у зв'язку з особливою

рекомендацією з боку його високопреосвященства, архієпископа Харківського і Охтирського Амвросія” [32, с. 8].

Буткевич Тимофій Іванович (1854—1925) — відомий український богослов і філософ кінця XIX — початку XX ст. Народився у сім'ї священика с. Велика Рогозянка Харківського повіту. З 1863 до 1875 року навчався в Харківському духовному училищі та Харківській духовній семінарії. У 1879 р. закінчив Московську духовну академію, отримавши ступінь кандидата богослов'я. 1884 року за твір “Життя Господа нашого Ісуса Христа” (М., 1883) Священним Синодом йому присвоєний ступінь магістра богослов'я, а 1903 за твір “Релігія, її сутність та походження (Огляд філософських гіпотез)” радою Московської духовної академії присвоєно науковий ступінь доктора богослов'я. З 1882 року — священик Харківської цвинтарної Іоанно-Усікновенської церкви. З 1884 року — священик, а з 1891 — ключар Харківського кафедрального Успенського собору. З 1894 року призначений професором богослов'я Харківського університету та одночасно настоятелем університетської Анастасіївської церкви. Двічі обирався в Харківську міську думу — у 1893 і 1897 роках. У 1906 і 1909 роках від білого духовенства на альтернативній основі двічі був обраний у члени Державної Ради Росії. У 1910—1912 роках — священик Олександрівської церкви. Похований у Харкові біля Іоанно-Усікновенської церкви.

Професор-протоієрей Т.І. Буткевич опублікував понад 70 творів із богослов'я та філософії. Він регулярно друкувався в харківському богословсько-філософському часописі “Вѣра и Разумъ”. Потім ці публікації, як правило, виходили окремими виданнями. Серед його творів лише філософського змісту в часописі “Вѣра и Разумъ” були опубліковані такі: “Значення філософії в системі семінарської освіти” (1884); “Як викладається філософія в деяких філософських факультетах західноєвропейських університетів” (1885); “Віра і знання, віра і життя” (1885); “Датський філософ Серен Кіркегор, як проповідник іфічних начал в розвитку особи” (1886);

“Новий російський філософ М.М. Мінський” (1890); “Метафізичні погляди Сергія Трубецького” (1890); “Релігійні переконання декабристів” (1899).

Крім того, Тимофій Буткевич в інших виданнях опублікував низку своїх філософських творів: “Песимізм Шопенгауера і його порівняння з християнським аскетизмом” (М., 1883); “Лактацій і його філософські судження” (Х., 1885); “Спіритизм” (Х., 1886); “Розумові сили тварини” (Х., 1886); “Самовиправдовування або самообвинувачення (відповідь князю С. Трубецькому і редакції “Православного огляду) (“Въра и Разумъ”, 1891); “Зло, його сутність і походження” (Х., 1897); “Останній твір графа Л.М. Толстого “Царство Божіє всередині нас” (Критический анализ)” (Х., 1897); “Упанішади Вед” (Х., 1899); “Філософія монізму” (Х., 1899); Огляд російських сект та їх напрямів (Х., 1910, перевидання 1915 р. в Санкт-Петербурзі).

У 1907 році професор-протоієрей Т. Буткевич, тоді член Державної ради Росії, у своїй праці “Уроки первой французской революции” у шести номерах часопису “Въра и Разумъ” здійснив порівняльний богословсько-філософський аналіз французької революції 1789—1794 і російської революції 1905—1907 років. У цій праці Т. Буткевич зазначає, що в республіках і конституційних державах править не народ, а лише партії: “Достигнув власти, партия тот час же изменяет, согласно со своею политическою программой, всю систему государственного управления: она изгоняет всех прежних министров, чиновников, а на их места назначает своих единомышленников”. І далі: “...партия не то же, что народ; она составляет лишь незначительную часть народа, — и именем народа она не имеет никакого права властвовать в государстве. Достигнув власти, партии прибегают к насилию для одержания победы над противными партиями” [14, 1907, Т. III, с. 303-304; 18, с. 14].

Прошло понад століття після виходу цієї праці професора-протоієрея Тимофія Буткевича, а ніби він сказав про наше недалеке минуле і сучасне, і не лише про наше.

Харківський філософ Тимофій Буткевич на сторінках часопису “Въра и Разумъ” полемізував із відомими філософами В. Розановим та С. Трубецьким,

що знайшло відображення в Московському часописі “Вопросы философии и психологии” за 1891 рік і в сучасному словнику “Философская мысль восточных славян” автори: І.В. Огородник, В.В. Огородник, М.Ю. Русин, В.Ф. Діденко (К., 1999, с. 274). У своїх творах Т. Буткевич критикує релігійно-філософське вчення Л.М. Толстого, вчення протестантських сект та старообрядництва. Володіючи іноземними мовами, зокрема німецькою, аналізує зарубіжну філософську та богословську літературу, яка регулярно надходила в Харківську громадську бібліотеку (зараз бібліотека ім. В.Г. Короленка).

1906 року Т. Буткевич у залі думських засідань у присутності членів “Російського зібрання” виступив із доповіддю “Як Держдума вирішила аграрне питання”. А 1907 року на засіданні Держради виступив із доповіддю “До питання про смертну кару”.

Богословський та філософський доробок професора Т. Буткевича заслуговує на увагу. У 1909 році під час проводів духовенством Харківської єпархії Т. Буткевича з приводу обрання його в Держраду професор-протоієрей Харківського університету Микола Стелецький говорив: “Про Вас, як про Орігена, без перебільшення можна повторяти слова блаженного Ієроніма, що за своє життя він міг стільки написати, скільки інший за своє життя не може прочитати” [14, 1910, т. I, с. 543]. Протоієрей О. Мень у своїх працях посилається на твори Т. Буткевича.

Останніми роками активно досліджується творчість нашого земляка. Правнучка професора Буткевича А.В. Парфьонова 2006 року в Харкові опублікувала книгу про життєвий і творчий шлях свого відомого прадіда – “Духовный подвиг в деле служения Церкви Христовой”. Ім'я професора-протоієрея Тимофія Буткевича увійшло в “Енциклопедію сучасної України” та в “Православную энциклопедию Харьковщины”. Після тривалого забуття повертається до нас слобожанський мислитель.

1909 року після другого обрання (на альтернативній основі) професора Т. Буткевича членом Державної Ради Росії на його місце професором і

завідувачем кафедри богослов'я Харківського університету був призначений протоієрей М.С. Стелецький, який став останнім професором цієї кафедри.

Стелецький Микола Семенович (1862—1919) — професор-протоієрей Харківського університету на кафедрі богослов'я. Народився в сім'ї священика слободи Мурафа Богодухівського повіту Харківської губернії (нині Краснокутський район). Закінчив Харківську духовну семінарію, потім у 1888 році – Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. Стелецький М. був залишений в академії як стипендіат для підготовки до професорського звання. Через відсутність на кафедрі вакансії з його спеціалізації прийняв сан священика, і розпочав пастирську діяльність у Київській Набережно-Нікольській церкві. Одночасно викладав “Закон божий” у кращих київських гімназіях. 1893 року після захисту дисертації Священним Синодом затверджений у ступені магістра богослов'я. Через три роки призначений на посаду священика Київського Софіївського собору. 1909 року М.С. Стелецький призначений професором та завідувачем кафедри богослов'я Імператорського Харківського університету. Одночасно виконував обов'язки протоієрея Антонієвої університетської церкви, професора богослов'я Вищих жіночих курсів, Жіночого медінституту, Вищих комерційних курсів та Комерційного училища (з 1916 р. інституту). За визначні успіхи в науково-педагогічній діяльності М.С. Стелецький був нагороджений Великою срібною медаллю.

На початку 1919 року в Харкові, після відновлення більшовицького режиму, деякими професорами університету зацікавилися радянські органи безпеки. Харківська Надзвичайна Комісія під керівництвом коменданта С. Саєнка 19 червня заарештувала декількох професорів університету, серед яких був і професор-протоієрей М.С. Стелецький. Під час наступу денікінської армії 24 червня 1919 року з Харківського концтабору Губернської Надзвичайної Комісії (першого в країні) було вивезено до міста Суми 38 заручників, серед яких був і професор Стелецький. Частина з них, 22 чоловіки, жорстоко була знищена в Сумах. 2 липня Стелецький у листі дружині й двом

донькам повідомляв: “Пока жив и здоров, хотя и не совсем” (слово “пока” підкреслено тричі, немов би повідомляючи про швидку свою трагічну загибель). Тому додав: “Мое вам благословение и привет” [43, с. 66]. Олександр Мень зазначає, що професор-протоієрей Стелецький був знищений більшовиками в місті Орлі влітку 1919 року, після перевезення його із Сум.

Разом із пастирською і педагогічною діяльністю М.С. Стелецький активно займався науковими дослідженнями. Професор Харківського університету І.О. Бродович назвав М. Стелецького “истинным тружеником науки”, який богослов’ю “предан в высшей степени” [14, 1915, т. 1, с. 110-111, 120].

За 30 років пастирської та педагогічної діяльності професором Стелецьким опубліковано понад 40 праць із богослов'я, історії церкви, філософії та історії літератури. Ще в Києві, працюючи рядовим священиком, 1892 року видає книгу за темою своєї майбутньої магістерської дисертації “Шлюб у древніх євреїв”. До 100-ліття від дня смерті Г.С. Сковороди 1894 року в “Трудах Киевской духовной академии” опублікував одне з перших досліджень про життєвий і творчий шлях нашого земляка “Мандрівний український філософ Григорій Савич Сковорода”, яке згодом вийшло окремим виданням. У 1894 та 1902 роках у Харкові публікує своє дослідження про Хорошевський Вознесенський дівочий монастир, а 1914 – про Дмитрієвський Ряснянський монастир. У часописі “Вѣра и Разумъ” 1894 року надрукував історичну довідку про Каплунівський Божої Матері Чудотворний образ. До речі, ця ікона за повелінням Петра I була привезена на поле Полтавської битви.

1895 року в часописі “Вѣра и Разумъ” М. Стелецький публікує велике наукове дослідження “Харківський колегіум до перетворення його у 1817 році”, яке в тому ж році вийшло в Харкові окремим виданням. У цій праці М. Стелецький уперше детально розглянув історію створення Харківського колегіуму, навчально-виховний процес, значення колегіуму, підкреслюючи при цьому, що “уже в 30-х роках XVIII ст. Харківський колегіум, як навчальний заклад, став гордістю не лише Слобідської України, але і усїєї Росії” [14, 1895,

т.1, с. 644]. Автор визначає “загальностановий характер колегіуму”. У цьому творі М. Стелецький аналізує стан викладання філософських дисциплін у Харківському колегіумі.

1901 року в Києві виходить книга М. Стелецького “Нариси вчення про християнську мораль”, яку авторитетний богослов, архієпископ Харківський Амвросій оцінив так: “Чудова праця за стислістю і простотою розкриття і за внутрішнім змістом” [14, 1915, т. 1, с. 113]. А 1902 року в “Трудах Киевской духовной академии” опублікував статтю “Релігійно-моральне світобачення Гоголя”.

У 1909 році М. Стелецький у Києві видав свою працю “Сучасне декадентство і християнство”. У цій праці автор критично оцінює й розкриває культурно-історичний сенс декадентства у Франції (Бодлер, Метерлінк та ін.), Німеччині (Вернер, Ніцше), Норвегії (Ібсен), Польщі (Пржибишевський). У Росії предтечами декадентства, на думку М. Стелецького, були Ф. Достоевський і Л.М. Толстой. Після них — Мінський, Мережковський, Гіппіус-Мережковська, Сологуб, Брюсов, Горький, Андреев та ін. У другому розділі книги автор дає ґрунтовну оцінку декадентству, послідовно зупиняючись на всіх сферах його впливу — поезії, філософії, моралі та релігії.

Упродовж 1911—1912 років у часописі “Вѣра и Разумъ” М. Стелецький опублікував серію статей із критики теоретичних основ соціалістичного вчення і застерігав суспільство щодо можливості негативних наслідків у випадку реалізації їх на практиці. 1912 року ця серія статей під загальною назвою “Новітній соціалізм і християнство” виходить у Харкові окремим виданням.

Заслуговує на увагу пояснення професором Стелецьким причин непримиренної боротьби новітнього соціалізму з релігією і державою. Він уважав, що соціалізм прагне “урешті-решт знищити християнство якоюсь новою релігією... з метою найбільш успішного проникнення соціалістичного вчення в душу народної маси” [44, с. 23-28]. У статті “Політичний радикалізм” М. Стелецький критикує соціалістичне вчення, орієнтоване на ліквідацію

приватної власності та держави. Автор висловив свою незгоду з твердженням марксистів про “повне знищення держави у майбутньому”.

У статті “Революційний характер соціалізму” М. Стелецький полемізував із соціалістами, які виступають проти власності, держави та релігії. На переконання професора, послідовники цього “фанатичного вчення... готові пролити потоки людської крові та зробити нещасними цілі покоління людей, щоб досягти результатів” [14, 1912, № 6, кн. 2, с. 729]. Стелецький М. висловив сумнів у тому, що люди, які звикли все руйнувати, можуть бути “організаторами загального щастя”. Такі “невизнані дбайливці загального добробуту” ставали “жорстокими тиранами і деспотами”, коли їм доводилося хоча б на короткий час захопити владу у свої руки. Для підтвердження цієї тези він згадує про “революційний терор у Франції кінця XVIII століття, або суворий спосіб дій вождів Паризької комуни 1871 року, коли хотіли встановити соціально-демократичний режим”.

Автор статті стверджував, що насилля як “тимчасовий захід”, про який говорили соціалісти й “сучасні марксисты”, згодом може перетворитися в “саму сутність цього вчення”. Стелецький М. зазначав, що в численних творах нашої літератури, “на чолі яких стоять твори Максима Горького, відомого популяризатора марксистських і ніцшеанських ідей”, пропагується насилля. При цьому автор наводить приклад горьківського “буревісника”, який “жаждет бури и борьбы”.

Стелецький М. вважав, що класова боротьба, яку проповідують марксисты, призведе не до суспільного добробуту, а до “ще більш жахливих злиднів і рабства – з одного боку, казкового багатства і дикого свавілля – з іншого” [14, 1912, № 6, кн. 2, с. 739].

Багаторічний досвід пастирської та викладацької діяльності, зокрема в Харківському університеті на кафедрі богослов'я, професор–протоієрей М. Стелецький вирішив узагальнити в тритомнику своїх праць. Спочатку він опублікував його на сторінках часопису “Вѣра и Разумъ”, а в 1914 році в Харкові видано перший том його праці “Досвід морального православного богослов'я в

апологетичному висвітленні”. 1916 року виходить у світ другий том. Третньому тому не пощастило вийти, оскільки невдовзі розпочалися криваві революційні події. Але впродовж 1916—1917 років у чотирьох номерах часопису “Віра и Разумъ” окремим додатком було надруковано більшу частину третього тому.

У своїх творах професор М. Стелецький визнавав, що “захоплення соціалізмом зараз велике і є явищем модним”. У зв'язку з цим автор уважав: “Враховуючи сильне зростання соціалістичного руху необхідно нам вступити в мирну боротьбу з цим суспільним злом” [14, 1912, № 7, кн. 1, с. 51]. При цьому автор посилався на позитивний досвід Німеччини та Англії, де спромоглися значно обмежити вплив соціалістичних ідей завдяки соціальним реформам. Стелецький М. робить висновок: “Нам необхідно наслідувати їхньому прикладу, і чим швидше, тим краще. Є ще надія уникнути загрозливої небезпеки, якщо негайно серйозно взятись за справу соціальних реформ”.

Незважаючи на те, що М. Стелецький закликав до “мирної боротьби” з соціалізмом, нова більшовицька влада до нього поставилася далеко не мирно. Він був заарештований і по-звірячому закатований жорстоким більшовицьким режимом. Професор М. Стелецький у своїх застереженнях мав рацію. Те, про що він застерігав, на превеликий жаль, сталося.

Життя і творчість професора-протоієрея Харківського університету Миколи Семеновича Стелецького є яскравою сторінкою в історії духовного життя України, зокрема Слобідського краю. Ім'я Миколи Стелецького внесене в тритомний енциклопедичний словник “Християнство” та “Православную енциклопедию Харьковщины”. Життєвому і творчому шляху М.С. Стелецького присвячена наша стаття у відродженому часописі “Віра і Розум” [17, с. 71-78]. Ім'я М.С. Стелецького увійшло в історичну енциклопедию “Словянофилы” [48, с. 520].

Статутом 1863 року при історико-філологічному факультеті Харківського університету була заснована *кафедра “церковної історії”* (статутом 1884 року названа “*історії церкви*”). Постановою Міністерства народної освіти від 17 січня 1873 року передбачалося, що для викладання на

кафедрі церковної історії перш за все необхідно було мати вищу богословську освіту. Кандидати духовних академій, які закінчили церковно-історичне відділення, допускалися до читання лекцій в університеті з церковної історії у званні приват-доцентів. Магістри духовних академій призначалися на посаду доцента, а доктори богослов'я – на посади екстраординарних і ординарних професорів, до того ж у тому випадку, коли вони в духовній академії пройшли курси на церковно-історичному відділенні й захистили дисертацію за тематикою цього відділення.

Доцентами і професорами церковної історії в університеті також могли бути кандидати з духовних академій, які пройшли курси на церковно-історичному відділенні духовних академій і здобули в університеті ступені магістра та доктора з російської або загальної історії.

До отримання вищезгаданого розпорядження Міністерства освіти, рада історико-філологічного факультету 9 квітня 1869 року обрала магістра богослов'я, професора Московської духовної академії А.С. Лебедева на посаду екстраординарного професора кафедри церковної історії. Після виходу за штат А.С. Лебедева, наказом міністра народної освіти 1 квітня 1903 року був призначений на посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора приват-доцент Київської духовної академії Й.О. Бродович. З 1904 року посаду приват-доцента кафедри історії церкви обіймав священник І.І. Філевський.

Лебедєв Амфіан Степанович (1833—1910) — магістр Московської духовної академії, потім доктор російської історії *honoris causa* (лат. “заради поваги” — науковий ступінь, який присуджується за наукові досягнення без захисту дисертації — *автор*), заслужений професор кафедри історії церкви Харківського університету. Серед видатних учених університету другої половини XIX — початку XX ст. ученому-історичу А.С. Лебедеву належить гідне місце. Понад сорок років його життя було пов'язане з Харківським університетом. Його називали “охоронцем кращих університетських традицій”, “патріархом історико-філологічного факультету” [49, с. 216].

Народився А.С. Лебедев у Московській губернії в сім'ї священника. 1856 року закінчив Московську духовну академію зі ступенем магістра. Тема його магістерської дисертації “Про моральні достоїнства громадянських законів Моїсеєвих”. Після закінчення академії був призначений помічником інспектора Московської духовної семінарії. У 1858 році переведений на посаду викладача всесвітньої історії в тій же семінарії. У 1860-х роках, в умовах деякої лібералізації суспільного життя, А.С. Лебедев двічі виїздив за кордон для лікування, продовження освіти і проведення наукових досліджень. У Женевській академії слухав богословсько-філософські лекції відомого на той час реформатського богослова, професора Навіля.

1869 року на засіданні ради історико-філологічного факультету Харківського університету А.С. Лебедев одностайно був обраний на посаду екстраординарного професора кафедри історії церкви. У 1894 році за наукові праці з російської історії, передусім історії Слобідської України XVII—XVIII століть (опублікував понад 25 таких праць), був удостоєний ступеня почесного доктора російської історії [25, с. 179]. З 1891 до 1899 року А.С. Лебедев був деканом історико-філологічного факультету [32, с. 298].

Лебедев А.С. опублікував понад 70 праць, значна частина яких присвячена історії церкви на Слобожанщині. Із філософської точки зору інтерес викликають такі його праці: “Про свободу совісті у стародавній вселенській церкві” (“Бесіда”, 1871); “Полеміка про Платона та Арістотеля у XV столітті” (“Православное обозрение”, 1875); “Боротьба духовенства в Слобідській Україні у XVIII столітті проти вечорниць” (“Мир”, 1881); “Грецькі силлагі” (“Въра и Разумъ”, 1884); “Харківський колегіум як просвітницький центр Слобідської України” (“Харківський календар”, 1885); “Харківський колегіум як просвітницький центр Слобідської України до запровадження у Харкові університету” (М., 1886); “Г.С. Сковорода як богослов” (“Вопросы философии и психологии”, 1895); “Погляд графа Л. Толстого на історичне життя Церкви Божої” (Х., 1903).

Лебедєв А.С. на врочистих зібраннях університету проголосив декілька промов: “Харківський колегіум як просвітницький центр Слобідської України до запровадження у Харкові університету”; “Університети в царювання Імператора Олександра І”, “Про участь харківської громадськості у відкритті Харківського університету”; “Г.С. Сковорода як богослов”.

Професор Лебедєв наголосив на просвітницькій ролі Харківського колегіуму, єдиного загальноосвітнього навчального закладу краю, випускники якого несли освіту та культуру у віддалені куточки регіону й далеко за його межі. Учений висловив думку, що Харківський колегіум “значною мірою обумовив виникнення у Харкові університету”. Лебедєв А.С. називав колегіум “першою сторінкою в історії Харківського університету” [49, с. 222]. У своєму дослідженні про Г.С. Сковороду А.С. Лебедєв називав його “тим типом богослова, який був не зовсім звичайним для свого часу, так як це був тип непокірливий, який веде свій початок від древніх і славетних “батьків і учителів” церкви” [49, с. 221].

На думку А.С. Лебедєва, богословські погляди Г. Сковороди брали початок не від західної (Тертуліан), а зі східної (Олександрійської) школи, яка прагнула примирити віру і знання. Професор А.С. Лебедєв писав: “Глибоке переконання Григорія Савича, що істина відкривається Богом не лише іудеям і християнам, проте як і добра моральність не належить лише християнам, так як і в стародавньому світі нерідко процвітала висока моральність; визнання за язичницькими філософами високого просвітницького значення і, як наслідок того, широке використання їхніх ідей (Сократа, Платона, стоїків)” [49, с. 221]. Лебедєв А.С. підкреслював, що Григорій Сковорода визнавав за розумом право широкої участі у справах віри, у поясненні релігійних питань та Писання. Деякі освічені сучасники Г. Сковороди визнавали прихильність філософа до давніх церковних учителів. Адже белгородський єпископ Іосаф, який ставився до Г. Сковороди дуже прихильно, запропонував йому посаду вчителя в Харківському колегіумі та умовляв його прийняти чернецтво, обіцяючи довести його до високого ієрархічного сану. Таким чином, єпископ Іосаф не сумнівався

стосовно християнського способу думок Г. Сковороди. Ім'я А.С. Лебедева увійшло в “Православну енциклопедію Харківщини”.

Після професора А.С. Лебедева нетривалий час, із 1903 до 1904 року, на кафедрі історії церкви виконуючим обов'язки екстраординарного професора працював Й.О. Бродович.

Бродович Йосип Олександрович народився в 1871 році в сім'ї священика села Карповець Волинської губернії. У 1884—1887 роках навчався в Житомирському духовному училищі, у 1887—1893 — у Волинській духовній семінарії, а з 1893 до 1897 — у Київській духовній академії, яку закінчив із “магістрантом” (кандидатом богослов'я). Рішенням ради академії був залишений професорським стипендіатом на рік, а потім призначений виконуючим обов'язки на посаді доцента на кафедрі загальної церковної історії. У 1901 році захистив магістерську дисертацію й невдовзі отримав звання доцента. В академії читав курс церковної історії. У 1903 році переведений на посаду виконуючого обов'язки екстраординарного професора Харківського університету на кафедрі історії церкви.

Численні праці Й.О. Бродовича надруковані в різних богословських виданнях. Він друкувався в Харківському часописі “Вѣра и Разумъ”. За працю “Книга пророка Осії” (магістерська дисертація) навчальним комітетом при Священному Синоді нагороджений Макарієвською премією. Із філософських праць Й.О. Бродовича можна назвати такі: “Бібліографічна замітка про брошуру професора Завітневича “Місце О.С. Хом'якова в історії російської народної самосвідомості” (“Вера и Церковь”, 1904); “Бібліографічна замітка про брошуру професора А.С. Лебедева “Погляд графа Л. Толстого на історичне життя Церкви Божої” (“Вера и Церковь”, 1904); “Професор-протоієрей Т.І. Буткевич (до 25-річного ювілею)” (“Южный край”, 1905); бібліографічна замітка “Православна богословська енциклопедія” (“Вѣра и Разумъ”, 1906, т. I, с. 118-120).

Філевський Іоан (1865—після 1923 р.) — священик, з осіннього семестру 1904—1905 навчального року приват-доцент на кафедрі історії церкви

Харківського університету. Народився 30 липня 1865 року в родині Філевських, які ведуть свій початок від часів переселення на Слобожанщину з Правобережжя. Закінчив Харківське духовне училище та Харківську духовну семінарію. Вищу освіту здобув у Київській духовній академії, де спеціально вивчав історію іноземної літератури, історію російської літератури й російської мови, а також єврейську мову з біблійською археологією. Улітку 1903 року за своїм коштом їздив у Рим, щоб дослідити катакомби, давні християнські пам'ятки (особливо мистецтво візантійського періоду). Результатом цієї подорожі була серія статей “Римські враження” у “Харьковских губернских ведомостях” за 1903 рік. У 1890—1891 роках працював викладачем загальної громадянської історії та арифметики в Київському жіночому училищі. У 1891—1896 роках — законовчитель 3^ї Харківської гімназії (два роки) та Харківського комерційного училища. У 1901—1902 роках брав участь у підготовці та проведенні XII Археологічного з'їзду в Харкові та в релігійно-філософських зібраннях у Санкт-Петербурзі. З 1904 року — приват-доцент кафедри історії церкви Харківського університету.

У січні 1904 року в Харкові було відкрито релігійно-просвітницьке Братство Озерянської ікони Божої Матері, яке очолив І.І. Філевський. Під час революційних подій 1905—1907 років він очолив у Харкові так званий “обновленський рух” за демократизацію церковного життя. А в лютому—липні 1906 року був редактором-видавцем “Церковної газети”. Після революції вільнодумство в університеті не припинялося. Міністр внутрішніх справ у 1909 році серед нелояльних, із лівими поглядами, професорів університету називає Філевського [25, с. 252, 254, 256].

У списку службовців Харківського університету станом на 1 січня 1913 року знаходимо прізвище приват-доцента на кафедрі історії церкви, магістра богослов'я, священика І.І. Філевського. А в часописі “Вѣра и Разумъ” на кінець 1914 року виявляємо останню публікацію І.І. Філевського – “Слово...”, проголошене в університетській церкві. Після 1917 року він був активним учасником різних ініціатив у церковному житті, “обновленського розколу”. У

1923 році на обновленському Соборі в Москві був серед членів почесної президії. Подальша його доля, на жаль, невідома.

Філевський І. у багатьох богословських часописах, зокрема Харківському “Вѣра и Разумъ”, опублікував велику кількість статей релігійного характеру. Він видав брошуру “Благовіщенська церква міста Харкова” та книгу “Харківські архіпастирі (до 100-літнього ювілею Харківської єпархії 16 жовтня 1899 р.)”.

Філевський І.І. опублікував велику кількість статей філософського змісту, серед них: “Сутність християнської моральності на відміну її від моральної філософії графа Л.М. Толстого (з приводу статті професора Грота у “Вопросах философии и психологии” за 1903 рік)” (“Вѣра и Разумъ”, 1903); “Моральні ідеали нашого часу” (“Вѣра и Разумъ”, 1903); “З приводу літературних міркувань про графа Л.М. Толстого (аналіз статті М. Страхова про Толстого у “Вопросах философии и психологии”, 1892)” (“Вѣра и Разумъ”, 1892); “Про дух і плоть (аналіз статті Д.С. Мережковського в “Мире искусства” за 1902 рік); “Лев Толстой и Достоевский” (релігійно-філософський лист в часописі “Миссионерское обозрение” за 1902 рік); “Християнська релігія і культура” (аналіз “Філософських розмов” М. Мінського в “Мире искусства” за 1902 рік); релігійно-філософський лист в часописі “Миссионерское обозрение” за 1902 рік; “Про ставлення до життя і смерті в християнстві та язичництві” (оцінка релігійно-філософських поглядів В.В. Розанова на християнство); релігійно-філософський лист у часописі “Миссионерское обозрение” за 1902 рік (Розанов у своєму творі “Сімейне питання в Росії” в 1903 році в передмові посилається на цю публікацію Філевського); “Про ставлення інтелігенції до церкви” (аналіз поглядів В.А. Тернавцева у його доповіді на релігійно-філософських зібраннях у Санкт-Петербурзі “Російська церква перед великим завданням”); релігійно-філософський лист у часописі “Миссионерское обозрение” за 1903 рік; “Філософський аскетизм” (пам'яті В.С. Соловйова, який помер 31 липня 1900 року) у газеті “Южный край” за 1901 рік; “Підмінені діалектично і текстуально сторінки віри” (з приводу статті В.В. Розанова “Тема

нашого часу” (“Новое Время”) в часописі “Странник” за 1901 рік; “Релігійно-філософські погляди Ф.І. Тютчева” (до 100-річного ювілею від його народження) в часописі “Мирный труд” за 1904 рік; “Культ науки і християнська релігія” (з приводу книги І.І. Мечникова “Етюди про природу людини”) в часописі “Въра и Церковь” за 1904 рік; “Біблія і наука” (апологетична оцінка положення з теорії астронома Фая, висловленого у творі “Про походження світу”, що Земля створена раніше Сонця) в часописі “Въра и Церковь” за 1902 рік; “Декадентство — душевна хвороба нашого часу” (аналіз публічної лекції Касперовича про декадентство) в “Харьковских Ведомостях” за 1903 рік; “Нове звання графа Л. Толстого” (оцінка терміна “Боговидец”, висловленого В.В. Розановим стосовно Толстого) у часописі “Душеполезное чтение” за 1899 рік; “Паназіатизм Японії і Росія” (лист у редакцію “Юного Края” за 1904 рік); “З приводу картини І. Рєпіна: “Іди за мною, сатано”, на XXXII пересувній виставці” (у часописі “Православное русское слово” за 1904 рік); “До питання про нову програму з морального богослов'я” (проти ідеалу і мотивів моральності в статті Ф. Тернера (“Въра й Разумъ”) за 1902 рік у часописі “Въра и Церковь”, 1902 рік); “Слово в день преподобного Антонія Великого” (про союз між вірою та наукою) (“Въра и Разумъ”, 1908); “Слово під час поховання професора Є. К. Рєдіна” (“Въра и Разумъ”, 1908).

Як свідчать вищеназвані публікації, І. Філевський на сторінках богословсько-філософського часопису “Въра и Разумъ” та інших богословських часописів з богословсько-філософських позицій полемізував із М. Гротом, Л.М. Толстим, М. Страховим, Д. Мережковським, М. Мінським, В. Розановим та І. Мечниковим.

У Харківському університеті в дореволюційний період філософськими проблемами займалися не лише професійні викладачі з кафедри філософії, богослов'я та історії церкви. До цього предмета виявляли інтерес викладачі інших кафедр. Серед них насамперед слід виділити філолога, який розробляв “філософію мови”, Олександра Потєбню, правознавця Михайла Остроумова, медика Олександра Шилтова та історика Дмитра Багалія. Крім того,

філософські проблеми розглядалися на засіданнях Історико-філологічного товариства.

На *кафедрі церковного права юридичного факультету* з 1887 року на посаді екстраординарного професора працював М.А. Остроумов, який у своїй науково-педагогічній діяльності значну увагу приділяв філософським проблемам.

Остроумов Михайло Андрійович народився 30 грудня 1847 року в сім'ї священика Тамбовської губернії. У 1869 році, провчившись один рік у Тамбовській духовній семінарії, склав екзамени й за другий курс та отримав атестат про закінчення повного курсу семінарії. Після цього він вступив до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет, але невдовзі перейшов до Медико-хірургічної академії. Через відсутність коштів полишив її та в 1870 році вступив до Московської духовної академії на історичне відділення. 1873 року, після закінчення 3-го курсу, отримав ступінь кандидата богослов'я. Наступного року закінчив духовну академію з магістерським званням. 25 серпня 1873 року затверджений на посаді викладача загальної церковної історії Тамбовської духовної семінарії. Через рік переходить у Віфамську духовну семінарію (біля Троїце-Сергієвої лаври), де був затверджений на посаді наставника з психології, огляду філософських учень, педагогіки й дидактики. Написав підручник “Огляд філософських учень”, який був удостоєний Макарієвської премії. 1 березня 1884 року М. Остроумов успішно захистив дисертацію на тему “Вступ в історію філософських систем”, після чого радою Московської духовної академії був обраний на посаду приват-доцента, а 15 серпня того ж року — доцента. У своїй дисертації Остроумов, на відміну від раціоналістичного підходу до історії філософії, застосовує свій підхід. Він виділяє такі основні типи філософських систем: космологічний, антропологічний, теологічний та релігійний, у яких відбивається людське світобачення.

У 1886 році Остроумов захистив магістерську дисертацію, за яку нагороджений Макарієвською премією. Ще працюючи викладачем семінарії та

займаючись оглядом філософських учень та психологією, він висловив свої критичні погляди на психологічний матеріалізм і фізіологічний метод у психології. Але ґрунтовно фізіологічний метод був розкритикований ним лише в Московській духовній академії. У своїй праці “Про фізіологічний метод” (1888) у критиці матеріалістичного розуміння цієї проблеми Остроумов приєднується до новокантіанців. Крім лекцій з історії філософії, рада академії 12 березня 1886 року доручила Остроумову читати лекції на кафедрі “Вступ в коло богословських наук”. Цей курс сприяв здійсненню ним глибокого аналізу з точки зору християнського віровчення богословсько-філософських поглядів Л.М. Толстого. У зв’язку з цим Остроумов у часописі “Вѣра и Разумъ” 1884 року в дев’яти номерах опублікував велику критичну працю про богословсько-філософські погляди Л. Толстого – “Наші нові “філософи та богослови”. А 1887 року видає книгу, присвячену аналізу релігійно-філософських поглядів Л.М. Толстого.

Восени 1887 року за запрошенням попечителя навчального округу й за розпорядженням архієпископа Харківського й Охтирського Амвросія Остроумов переходить на посаду екстраординарного професора кафедри церковного права Харківського університету.

У 1893 році М.А. Остроумов опублікував “Вступ в православне церковне право”, після чого отримав звання ординарного професора. У наступному році Московська духовна академія за цю працю присвоїла йому ступінь доктора церковного права. З 1888 року професор Остроумов розпочав читати майбутнім юристам курс логіки. А у 1895—1896 та 1901—1902 навчальних роках на юридичному факультеті викладав курс історії філософії. У 1891—1905 роках Остроумов виконував обов'язки секретаря юридичного факультету. 1905 року, після 30 років науково-педагогічної діяльності, був виведений поза штат [50, с. 266-270]. У “Списку службовців Харківського університету на 1 січня 1913 року” знаходимо прізвище ординарного професора кафедри церковного права, доктора церковного права, дійсного статського радника М.А. Остроумова, який перебував поза штатом [51, с. 12].

Наприкінці XIX – початку XX ст. професор Остроумов брав активну участь у читанні лекцій на публічних курсах при університеті. З 21 березня 1903 до 27 квітня 1906 року був редактором “Харьковских губернских ведомостей”. Під час революційних подій 1905—1907 років дотримувався консервативних поглядів, негативно ставився до революційних виступів студентства. Був одним із засновників у Харкові монархічної організації “Русское собрание”. У лютому 1906 року обраний гласним (депутатом — *автор*) Харківської міської думи, головою якої став Д.І. Багалій [25, с. 250, 252, 254].

Професор Остроумов опублікував близько 250 статей із політичних, суспільних, правових та церковних питань. Крім того, ним надруковано такі філософські твори: “Огляд філософських вчень” (удостоєний Священним Синодом повної Макарієвської премії); “Про викладання філософії права в духовних академіях” (“Православное обозрение”); “Значення Сократа в древній грецькій філософії” (“Въра и Разумъ”, 1884); “Граф Л. М. Толстой. Аналіз його сповіді” (“Въра и Разумъ”, 1885), та окремою брошурою; “Історія філософії у відношенні до Одкровення. Погляд на умови історичного розвитку філософії” (МДА удостоїла Макарієвської премії); “Фалес Мілетський” (“Въра и Разумъ”, 1884) та окремою брошурою, Х., 1902; “Про фізіологічний метод у психології” (“Въра и Разумъ”, 1884).

“Русский исторический журнал” (1921, №7) повідомляв, що професор Остроумов помер у 1920 році. Ім’я М.А. Остроумова увійшло в “Православну енциклопедію Харківщини”.

1.6. Філософські погляди харківської професури природничих кафедр у дореволюційний період: І.Й. Калениченка, А.І. Стойковича, Т.Ф. Осиповського, М.Ф. Остроградського, В.І. Лапшина, І.І. Мечникова, М.М. Бекетова, О.П. Шимкова, І.П. Щелкова, П.І. Ковалевського, О.М. Щукарєва, В.Л. Кірпічова, І.І. Білянкіна, М.Д. Пильчиківа, В.І. Талієва, В.Я. Данилевського, І.Г. Оршанського, О.М. Шилтова

Як зазначалося вище, аналізуючи історію філософської думки в Імператорському Харківському університеті, необхідно враховувати діяльність професорів природничих кафедр, які своїми відкриттями поглиблювали й розширяли уявлення людства про навколишній світ та людину. У дореволюційний період серед професури вищих навчальних закладів Харкова спостерігалися як ідеалістичні, так і матеріалістичні погляди. Так, наприклад, професор фізіології Харківського університету **І.Й. Калениченко** (1805—1876) стверджував, що існує “абсолютний дух, який віддзеркалюється у всіх рисах душі нашої”. Він зазначав, що душа не залежить від тіла, вона безсмертна.

Іван Йосипович Калениченко народився в місті Суми Харківської губернії. Початкову освіту здобув в Сумському повітовому училищі. Після закінчення Харківської гімназії 1829 року вступив на медичний факультет Харківського університету. Студентом, упродовж двох місяців брав участь у боротьбі з холерою в Путивльському повіті, за що рішенням Сенату був звільнений від сплати подушного податку. Після закінчення університету направлений за кордон на стажування. Після повернення з-за кордону був призначений ад’юнктом професора терапії. З 1833 року студентам медичного факультету читав природничу історію. З 1836—1837 навчального року обіймав посаду екстраординарного професора на кафедрі фізіології та загальної патології. Після захисту в 1837 році дисертації здобув ступінь доктора медицини. В університеті завідував зоологічним та мінералогічним кабінетами й студентам другого курсу другого відділення філософського й медичного факультетів читав курси мінералогії та геогнозії.

У 1838 році І.Й. Калениченко затверджений ординарним професором кафедри фізіології та загальної патології. У 1839—1840 навчальному році І.Й. Калениченко “по Высочайшему повелению” відправлений у Полтаву для дослідження віднайдених там кісток якоїсь “допотопної” тварини. А з Полтави розпорядженням ради університету професор Калениченко був направлений у Роменський повіт Полтавської губернії для дослідження подібних кісток, віднайдених у селі Кулішівка в маєтку графа Ю.О. Головкина (зараз Кулішівка біля смт Недригайлів Сумської області). За повноту досліджень, детальний опис цих об’єктів професор Калениченко отримав “Монаршее Его Императорского Величества благоволение” [52, с. 32].

1841 року на місці знахідки скелета мамонта в селі Кулішівка за наказом графа Головкина і за проектом І.Й. Калениченка був установлений пам’ятник у вигляді триступеневої піраміди. Цей пам’ятник зберігся до наших днів [53, с. 408, 426; 30, с. 184-185].

Професор Калениченко студентам-медикам читав свій обов’язковий курс “Фізіологія з загальною патологією”. Крім того, викладав фіктогнозію, геогнозію і палеонтологію та мінералогію. За “отличное усердие, оказанное по званию медика-консультанта по Харьковскому университету благородных девиц”, йому було оголошено “Высочайшее благоволение” [52, с. 33]. У 1847 році професор Калениченко брав участь у боротьбі з епідемією холери в Харківській губернії, за що йому знову було оголошено “Высочайшее Его Императорского Величества благоволение” [52, с. 35].

4 вересня 1850 року лекцію з фізіології, яку читав професор Калениченко, слухав міністр народної освіти князь Ширинський-Шихматов, який прибув у Харків. 1859—1860 навчального року І.Й. Калениченко був обраний дійсним членом Московського товариства сільського господарства, а у 1861—1862 навчальному році видає свої “Листи з України”. Після цього він був відправлений за кордон. 1862—1863 навчального року затверджений у званні заслуженого професора. У 1864 році професор І.Й. Калениченко пішов у відставку. Помер 17 січня 1876 року.

Тематика наукових праць (понад 30) професора Калениченка була досить різноманітною. Серед них деякі варто назвати: “Землетрус у Харкові 11 січня 1831 року о 9-й годині 25 хвилин по полудню”; “Про вплив віку людини на розумові і моральні здібності” (Х., 1839); “Про землетруси і їхні причини”; “Про геогностичну будову українських материків”; “Про сучасне фізіолого-патологічне дослідження життя”; “Про зникнення байбаків у Новоросійському краї”. Багато творів професором Калениченком видано латинською мовою в латиномовних часописах [52, с. 34].

Професор Калениченко у 1850—1851 навчальному році подарував університетському ботанічному кабінету 35 видів папоротників, зібраних ним на острові Мадера, а для ботанічного саду університету – насіння 12 видів різних рослин, зібраних ним на тому ж острові.

Професор Харківського університету серб **А.І. Стойкович** (перший декан фізико-математичного відділення, потім – другий ректор університету) у своїх книгах з фізики “Начальные основания умозрительной и опытной физики” (1809) і “Система физики” (1813) критикував послідовників Канта, Шеллінга й Окена та інших філософів-ідеалістів, погляди яких набули розповсюдження в природознавстві. Критикуючи представників ідеалістичної філософії, А. Стойкович зазначав, що будь-які теоретичні висновки фізики мають бути підтвержені дослідженнями для пояснення явищ природи.

Згаданий вище перший завідувач кафедри математики і третій ректор (з 1813 до 1820) Харківського університету **Т.Ф. Осиповський**, не будучи професійним філософом, велику увагу приділяв питанням філософії. Тому дещо детальніше зупинимось на аналізі його філософських поглядів. Проблеми гносеології він намагався вирішувати на конкретному природничо-науковому матеріалі. Критикуючи ідеалізм, він рішуче відстоював матеріалістичне вирішення основного питання філософії, доводив об’єктивність матеріального світу й залежність свідомості від матеріальних об’єктів. Осиповський Т. вважав, що наші відчуття не залежать від нашої волі, а визначаються зовнішніми об’єктами [31].

На початку XIX ст. Осиповський був одним із перших учених у Російській імперії, який виступив із критикою німецької ідеалістичної філософії, зокрема систем Лейбніця, Канта й Шеллінга. Ідеалістичній натурфілософії Осиповський протиставив матеріалістичне вчення про природу. У рецензії на твори професора філософії Харківського університету, послідовника німецької ідеалістичної філософії Дудровича Осиповський писав, що німецька філософія “з часу Канта, забравши у розуму природну основу понять, не залишила розуму нашому нічого, крім побудови одних фантазій”. На його думку, філософія Шеллінга — переважно “фантазія”.

Професор Осиповський одним із перших у Російській імперії піддав аргументованій критиці кантівський апріоризм. Застосовуючи матеріалістичне положення “ніщо з нічого не виникає” під час розгляду проблеми гносеології, Осиповський спростував точку зору апріоризму, що слід вірити в “творіння з нічого”. У своїй промові “Про простір і час”, проголошеній на врочистому зібранні Харківського університету 30 серпня 1807 року, піддав критиці апріоризм Канта.

На противагу апріоризму Канта Осиповський обґрунтував учення про емпіричне походження людських знань. У тритомному “Курсі математики”, підкреслюючи походження геометричних понять в результаті досліду, також довів практичну обумовленість математичних знань. Він посилався на єгипетське землеробство, яке породило потребу в розвитку геометричних уявлень.

Професор Осиповський критикував динамічну систему Канта за ігнорування реальних закономірностей природи й емпіричних фактів, за спробу підмінити фізичні дослідження явищ природи апіорними конструкціями. Основний недолік кантівського динамізму Осиповський убачав у відриві діючих сил від матерії. Матерію, зазначав він, не можна відірвати від руху, і тому силу не можна розглядати як нематеріальну субстанцію. Із точки зору Осиповського, матерія активна, здатна до руху. Доводячи абсолютність руху в матеріальній природі, він підкреслював відносність спокою.

Осиповський критикував твердження Канта і його послідовників про апріорність простору й часу. Посилаючись на дані природознавства, він довів, що простір і час існують об'єктивно, а уявлення про них виникають у нас під впливом зовнішнього світу на наші органи відчуття. Погляди Осиповського вплинули на формування світогляду багатьох учених і мислителів України та Росії. Учень Осиповського був видатний математик М.Ф. Остроградський.

Геніальний український математик **М.Ф. Остроградський** (1801—1862) народився в селі Пашенна Кобиляцького повіту Полтавської губернії. Навчався в Полтавській гімназії, де його вихователем був Іван Петрович Котляревський. Навчаючись в Харківському університеті, у 1820 р. Михайло Остроградський блискуче склав іспити за університетський курс. Ректор Т. Осиповський присудив йому ступінь кандидата наук. Але викладач філософії А. Дудрович написав на Остроградського донос, ніби той не відвідував лекцій з філософії та християнських наук. Міністр освіти та релігійних віросповідань князь Голіцин наказав відібрати в Остроградського диплом про закінчення університетського курсу. Обурений таким свавіллям, Остроградський повертає атестат у ректорат, вимагає викреслити його прізвище з усіх списків університету і в серпні 1820 р. переїздить до Парижа. Працюючи в Парижі, дружив із творцем “небесної механіки” Лапласом. Михайла Остроградського називали “лицарем нескінченно малих величин”. Його ім'я і зараз широко відоме в математиці та механіці: “метод Остроградського”, “рівняння Остроградського”, “формула Остроградського” та ін. У 29 років він став академіком Петербурзької академії наук. Згодом був обраний членом Академії наук у Нью-Йорку, членом-кореспондентом Паризької академії наук. У Петербурзі Михайло Остроградський дружив із Тарасом Шевченком. Геніальний математик помер у Полтаві у домі Старицьких.

Матеріалістичну лінію в природознавстві відстоював професор фізики та фізичної географії Харківського університету **В.І. Лапшин** (1809—1888). У 1838 році після захисту дисертації “Рассуждения о началах теории истечения светящейся материи” йому був присуджений ступінь доктора фізико-

математичних наук. У своїй праці “Опыт систематического изложения физики” (Х., 1840) учений зазначав, що предметом фізики є “явища матерії”. Він був переконаний у реальному, незалежному від свідомості, існуванні матерії. Лапшин уважав, що матерія є все те, що існує в просторі у вигляді різноманітних явищ і предметів. Матерію, природу Лапшин розглядав у постійному русі. Рух матерії, природи, на його думку, відбувається у просторі та часі. Джерело руху матерії вбачав у самій матерії. Він уважав, що природа сама по собі є активною, діяльною.

Професор Лапшин захищав атомістичну теорію будови речовини й критикував натурфілософську динамічну систему Канта і його послідовників у Російській імперії. Пояснюючи природу світла, Лапшин зазначав, що воно має не духовну, а матеріальну основу. Лапшин негативно ставився до агностицизму і глибоко вірив у силу науки й пізнавальні можливості людини. Незважаючи на свої матеріалістичні позиції, у другій половині наукової діяльності Лапшин нерідко посилався на Бога, говорив про користь релігії в етичному вихованні.

Видатний біолог, імунолог, бактеріолог, лауреат Нобелівської премії **Ілля Ілліч Мечников** (1845—1916) народився в родовому маєтку в с. Іванівка Харківської губернії (зараз Дворічанський район), подарованому Петром І Георгію Мечнику, закінчив Харківську гімназію та Харківський університет (у 1864 р.). Був професором Новоросійського (Одеса) та Петербурзького університетів. У 1888 р. переїхав у Париж, де працював до кінця життя в Пастерівському інституті.

Учений із наукових позицій пояснив явище імунітету, обґрунтував теорію причин старості та смерті, сформулював вчення про “ортобіоз” – “оптимістичне розуміння життя і смерті” для забезпечення “повного і щасливого циклу життя, яке завершується спокійною природною смертю” (“Етюди про природу людини”, 1903; “Етюди оптимізму”, 1907).

У своїх філософських поглядах І.І. Мечников виходив із визнання матеріальності та вічності світу. На його думку, природа ніким не створена, вона існує сама по собі. У ній ніщо не може зникнути, а лише переходить із

одного стану в інший. Природа існує відповідно до об'єктивних законів, а завдання науки – пізнавати й використовувати ці закони. Мечников у біології дотримувався матеріалістичної позиції, захищаючи дарвінізм. За розробку фагоцитарної теорії І.І. Мечников у 1908 році був удостоєний Нобелівської премії.

Харківський інститут мікробіології та імунології носить ім'я І.І. Мечникова. У роки незалежної Української держави в Харкові споруджено пам'ятник відомому земляку, а на колишньому корпусі університету, де вчився майбутній нобелівський лауреат, встановлена меморіальна дошка.

Професор Харківського університету **Микола Миколайович Бекетов** (1827—1911) – засновник фізичної хімії, працював у Харківському університеті з 1855 до 1887 року. 29 грудня 1877 року був обраний членом-кореспондентом Академії наук, в 1886 році – академіком. Бекетов М.М. визнавав матеріальну єдність світу й вічність його існування. У вступі до “Записок з неорганічної хімії” (Х., 1875) він обґрунтовував думку про єдність органічної та неорганічної природи, що між ними не існує безодні, вони підкоряються загальним законам.

Матеріальний світ Бекетов розглядав у русі, зміні та розвитку. У своєму курсі “Фізико-хімія” (Х., 1886) стосовно закону збереження матерії та енергії вчений зазначав, що рух не зникає і подібно матерії лише видозмінюється. На лекціях із термохімії Бекетов говорив, що “енергія (потенційна або кінетична) не може бути створена, як і сама речовина, а може лише переміщатися або перетворюватися в іншу еквівалентну їй енергію, наприклад, тепло – в механічну роботу, і навпаки: механічна робота – в тепло”.

Бекетов критикував хіміків-ідеалістів, які відривали енергію від її носія – матерії. Він підкреслював, що матерія, яка рухається, має масу й енергію. Він показував безпідставність тверджень ідеалістів про можливість існування енергії без матерії.

Ще коли панувала точка зору про неподільність атома, Бекетов у 1879 році висловив ідею про його планетарну будову. У доповіді на загальному зібранні Російського фізико-хімічного товариства він зазначив: “Атоми усіх

елементів перебувають у постійному, незвичайно швидкому русі і ... самі атоми і частки, у вигляді в якому вони існують, являють собою рухливі системи, на зразок нашої сонячної системи”. Місце “Сонця” в будові атома займає частка, яку вчений назвав ядром (1903); інші частки атома (“планети”) не падають на ядро внаслідок притаманного їм руху, аналогічного руху планет сонячної системи.

Професор Бекетов намагався примирити науку з релігією, стверджуючи, що моральні основи релігії підкріпляються результатами наукових досліджень і наука підтримує релігійну ідею про єдність світобудови й законів, що управляють нею.

Професор фізики Харківського університету, голова фізико-хімічної секції **О.П. Шимков** (1839 — після 1915 р.) народився в сім’ї потомствених дворян у селі Міхновка Кобилякського повіту Полтавської губернії. З 1856 до 1860 року навчався в Харківському університеті. Протягом 32 років (з 1867 до 1899) очолював кафедру фізики. З англійської мови переклав “Основи логіки” Р. Уетлі. У популярних журналах надрукував філософські статті “Зовнішній світ і наші уявлення про нього”, “Запаси енергії в природі” та ін. 1904 року призначений директором Московського сільгоспінституту. У своєму “Курсі дослідної фізики” О.П. Шимков розкритикував суб’єктивно-ідеалістичні погляди на світ. Він уважав, що не внутрішній світ людини, не її відчуття є первинними, відчуття і свідомість є похідними об’єктивної реальності, яка існує поза нами й діє на органи відчуттів і мозок людини.

Професор Шимков уважав, що світ пізнаваний. На його думку, закони науки – не вигадка людського розуму, а результат відображення об’єктивного світу. Учений доводив наявність у природі детермінованості різних процесів, яка виключає все безпричинне. Це положення він називав “законом причинності”. Обґрунтовуючи об’єктивний характер причинності та закономірності, О. Шимков рішуче виступав проти кантіанського розуміння причинності та закономірності як апіорних форм людського розуму.

Випускник Харківського університету, перший професор кафедри фізіології, потім проректор і ректор **І.П. Щелков** (1833—1909) — учитель майбутнього нобелівського лауреата І.І. Мечнікова та академіка В.Я. Данилевського — народився в Харкові в заможній купецькій родині. Проте після смерті батька в нього виникли матеріальні труднощі. Під час навчання в університеті заробляв на прожиття репетиторством. У 1846 році І. Щелков вступив у третій клас щойно відкритої 2-ї Харківської гімназії, яку закінчив 1850 року із золотою медаллю. Без вступних екзаменів був зарахований на медичний факультет Харківського університету, який закінчив із відзнакою в 1855 році. Працював помічником ординатора хірургічної клініки. У 1857 році захистив докторську дисертацію. А наступного року був відряджений за кордон для підготовки до професорського звання. У Відні практикувався в техніці мікроскопічних досліджень. Потім у Празі продовжував займатися такими ж дослідженнями у приват-доцента університету й асистента дитячої лікарні Д.Ф. Лямбля (1824—1895), який потім упродовж 11 років (1860—1871) обіймав посади професора кафедри нормальної анатомії та кафедри патологічної анатомії (з 1867 р.) Харківського університету. Після Харківського університету відомий учений Д.Ф. Лямбль був директором терапевтичної клініки Варшавського університету. У 1859 році І.П. Щелков слухав лекції із загальної патології у професора Вірхова в Берліні. Восени 1861 року І.П. Щелков повернувся у Харків. 1863 року був обраний на посаду ординарного професора, а згодом — декана медичного факультету. У 1881 році був обраний проректором університету, а в 1884 призначений ректором університету. У 1888 році знову був затверджений на цій посаді. У 1890 році професор І.П. Щелков був переведений на посаду ректора Варшавського університету. Після закінчення службової діяльності переїхав у місто Судак, де й помер у віці 76 років.

Щелков І.П. у своїх наукових працях доводив, що психічна діяльність людини нерозривно пов'язана з нервовою системою, яка відбиває об'єктивно існуючий поза нами матеріальний світ, а мислення, свідомість — вищий ступінь

психічної діяльності – розглядав як продукт діяльності вищих відділів центральної нервової системи – головного мозку. Щелков виключав існування будь-яких духовних сил поза матерією.

Професор Щелков критикував віталізм, який життєдіяльність органічних форм пов'язував із життєвою силою. Він стверджував, що діяльність живого організму зводиться до обміну речовин, а не до дії якоїсь життєвої сили. У своєму підручнику з фізіології Щелков зазначав, що життя організму триває доти, поки відбувається в ньому процес обміну речовин.

Професор Харківського університету **П.І. Ковалевський** (1849—1923) у 1874 році закінчив медичний факультет Харківського університету. З 1888 року був деканом медичного факультету. 1894 року призначений на посаду ректора Варшавського університету. Серед його праць, які мають світоглядне значення, можна назвати такі: “Про вплив чуттєвої сфери серед інших сфер душевного життя” (“Медицинский вестник”); “Орган зору у незрячих” (“Военно-медицинский журнал”); “Гіпнотизм” (1885); “Основи механізму душевної діяльності”; “Хімія головного мозку”; “Лікування нав'юванням”; “Нервові хвороби нашого суспільства” та ін. Професор П.І. Ковалевський виступав проти ідеалістичного розуміння психічної діяльності людини. У своїй книзі “Основи механізму душевної діяльності” (Х., 1885) розкрив матеріальні основи психічної діяльності. Він указував на “значення корки як центра свідомих явищ або уявлень”. Поділяючи погляди Сеченова, стверджував, що джерелом психічної діяльності є зовнішній світ, що знання людини не є вродженими, вони формуються в результаті впливу зовнішнього світу на органи відчуття людини, а через них – на головний мозок. Ковалевський зазначав: “Уявлення – це суть образи, або відбитки предметів зовнішнього світу у нашій свідомості”. Зовнішній світ дає матеріал, із якого “складається наше мислительне життя”.

У кінці XIX ст. у Західній Європі були здійснені видатні відкриття у фізиці: природної радіоактивності, рентгенівських променів, електрона, залежності маси мікрочастин від швидкості руху та ін. Ці відкриття привели до заперечення старих уявлень про матерію, рух, простір і час. Мах, Оствальд та

їхні послідовники заявили про “зникнення” матерії, її “дематеріалізацію”. Зміну маси тіла, її залежність від швидкості руху вони почали пояснювати як відрив руху від матерії. У фізиці виник “фізичний” ідеалізм. Однією із форм фізичного ідеалізму був так званий “енергетизм” Оствальда, який заявляв про “зникнення матерії” та заміну її енергією, яку він розглядав як “нематеріальну”, духовну сутність. Енергетизм відривав рух від матерії, заперечував наявність його матеріального носія.

У Російській імперії прихильниками махізму були деякі автори часопису “Вопросы философии и психологии”. Махістські погляди поділяли філософи Богданов, Базаров, Юшкевич та ін.

Послідовники махізму були й серед природознавців Харкова. Так, наприклад, професор Харківського технологічного інституту (з 1924 р. – завідувач науково-дослідної кафедри фізичної хімії Харківського інституту народної освіти) **О.М. Щукарєв** заявляв про “дематеріалізацію” фізичних явищ. У своїй монографії “Проблеми теорії пізнання”, опублікованій у Харкові 1913 року, він стверджував, що “атом речовини розпадається і перетворюється у щось відмінне від матерії”. Пояснюючи досліди Кукса та інших учених, які вивчали катодне випромінювання (емісію) електронів у вакуумних трубках, О.М. Щукарєв заявляв, що в катодному потоці відбувається потік надзвичайно швидкого руху “нематеріальних часток”.

Заперечуючи закон збереження енергії, О.М. Щукарєв робить апокаліптичний висновок про “кінець світу”, “теплову смерть” всесвіту. Виходячи з того, що ентропія всесвіту весь час зростає, О.М. Щукарєв у своїй монографії “Учення про енергію і ентропію”, видану в Москві в 1912 році, писав: “Пульс природи безперервно завмирає, її життя гасне, і в безкінечній далині вимальовується чорний привід світової смерті”.

Щукарєв О.М. заявляв про “хиткість” наукових знань про природу. Такі поняття фізики, як “рух”, “ентропія”, “електрика” та ін. він визнавав як “основні наукові символи”, а “енергію” вважав за “чисто формальне розуміння”. Заперечуючи принципи детермінізму, він стверджував, що

“поняття про причинну залежність або зв’язок... повинно в наш час бути абсолютно відкинуте, або зведене до простої часової послідовності цих явищ” (“Проблеми теорії пізнання”).

Концепцію інтуїтивізму й апіоризму проповідував професор математики Харківського технологічного інституту **Іван Іванович Білянкін**. Солідаризуючись із Кантом і Пуанкаре, у своїй праці “Взгляд и нечто в области числа, пространства, времени и материи” він стверджував: “Не природа підносить нам готові комбінації фактів, а ми своєю думкою самі створюємо ці комбінації із різних елементів, так чи інакше по-своєму співставляючи елементарні частки, цим ми вносимо порядок туди, де панував уявний безлад”.

Після закінчення Київського університету святого Володимира І.І. Білянкін із 1898 року викладав математику в Київському політехнічному інституті. У 1908 році перевівся до Харківського технологічного інституту, де читав курси лекцій з математики, теоретичної механіки, статички, динаміки. 33-літній учений був удостоєний звання професора теоретичної механіки. У 1908 році І.І. Білянкін виступив з доповіддю на Міжнародному конгресі математиків у Римі. Наступного року був делегований від Харківського технологічного інституту на Московський з’їзд природознавців і лікарів, а в 1911 році – на 1-й Російський з’їзд викладачів математики. У 1912 році був у Кембріджі на Міжнародному конгресі математиків.

Білянкін І.І. був ученим великої ерудиції, вільно володів декількома мовами. Він опублікував понад десять книг із математики та фізики. Однак життя талановитого вченого обірвалось у 37-літньому віці. Отруївшись парами ртуті, учений помирав довго і в муках. Найкращі лікарі Харкова виявилися безсилими. У науково-технічній бібліотеці Національного технічного університету “ХПІ” зберігаються книги з бібліотеки І.І. Білянкіна.

Професор Петербурзького технологічного інституту **Віктор Львович Кірпічов** у 1885 році переїздить до Харкова, щоб очолити перший у Наддніпрянській Україні вищий технічний навчальний заклад – Харківський технологічний інститут. Пізніше він став ректором Київського політехнічного

інституту. Восени 1901 року В.Л. Кірпічов виступив на публічному акті Київського політехнічного інституту з доповіддю про значення фантазії для інженерів. У своїй доповіді професор посилався на відомого англійського фізика Джона Тиндаля, який на з'їзді Британської Асоціації фізиків проголосив чудову промову “Про роль уявлення у розвитку наук”, у якій наголосив на значенні фантазії для фізичних наук. Тиндаль звернув увагу на цю властивість людського духу, яка допомагає пізнати світ: “Для того, щоб розсіяти морок, який оточує світ відчуттів, ми володіємо даром уявлення”. Далі він наводив приклади дії фантазії в науковій сфері, звернувшись до діяльності фантазії двох найбільш відомих англійських учених: “Коли Ньютон від падіння яблука подумки перейшов до падіння Місяця, — це був стрибок фантазії, у Фарадея гра уявлення завжди передувала його дослідам”.

На думку професора Кірпічова, найбільшою сила уявлення має бути в математиці. Без фантазії вчений не буде рухатись уперед, рух науки припиниться, учені перетворяться на коментаторів. Відомих природознавців Коперника, Кеплера, Ньютона, Фарадея він назвав “геніальними фантазерами”. (Див.: “Політехнік”. Газета Національного технічного університету “ХПІ”, 18 жовтня 2010 р., № 22-23, с. 4; № 26-27, с. 3.)

Пропаганда “фізичного” ідеалізму в кінці ХІХ ст. активізувала ідеалізм у біології. Біологи-ідеалісти з енергетизму робили висновки на користь телепатії і, навпаки, телепатичними “дослідами” обґрунтовували енергетизм. Професор медицини Харківського університету **О. Шилтов** після телепатичних “дослідів” заявляв, що “матерія зводиться до нуля і залишається лише сила або енергія”. Таким чином, на його думку, “сила може діяти самостійно і сама, без матерії”.

Проти ідеалістичних тверджень В. Оствальда, А. Пуанкаре та інших природознавців, які дотримувались ідеалістичних поглядів і заявляли, що під час радіоактивних процесів немовби відбувається перетворення матерії в енергію та порушується закон збереження й перетворення енергії, рішуче заперечував колишній професор Харківського університету **М.М. Бекетов**. У

своїй статті “Спроби пояснити властивості радія” (“Известия Академии наук”, СПб., 1909 р) він писав: “Не зважаючи на тісний зв’язок між речовиною атома і його енергією, навряд чи хімік зможе визнати перетворення матерії в енергію”. Далі М.М. Бекетов підкреслював: “Але якщо б звичайна матерія зникла б зовсім, перетворилась, наприклад, в ефір, то і це не було б, безперечно, знищенням матерії, так як частки ефіру, не зважаючи на притаманну їм енергію, мають своє індивідуальне існування, як носії “цієї енергії””.

Основоположник радіотелекерування та електрофотографії, дослідник властивостей Х-променів, радіоактивності, геомагнетизму, оптики, у доробку якого десятки відкриттів та винаходів світового значення, професор **Микола Дмитрович Пильчиків** (1857—1908) протягом 14 років (з 1880 до 1894) працював у Харківському університеті. Його називають “українським Едісоном”.

Пильчиків М.Д. народився в Полтаві 21 травня 1857 року у дворянській родині. Навчаючись у Полтавській гімназії, брав участь у визвольному русі, входив до таємного товариства “Унія”, метою якого була боротьба проти колоніальної політики царизму в Україні й за об’єднання українських земель. 1876 року Микола Пильчиків вступає до Харківського університету. З 1894 до 1902 року – професор Новоросійського університету (Одеса), а з 1902 до 1908 – професор Харківського технологічного інституту.

Пильчиків М.Д. досконало володів сімома мовами. У 1883 році молодий учений почав досліджувати Курську магнітну аномалію, обґрунтував наявність тут покладів залізної руди, відкрив нові ділянки аномалії біля Прохоровки та Мар’їної. В “Истории естествознания в России” зазначається: “Теорію магнітометричних методів розвідки уперше в Росії почав розробляти Харківський фізик Микола Пильчиков”.

За наукові відкриття М.Д. Пильчиківа обирають членом Французького фізичного товариства, Міжнародного товариства електриків, дійсним членом Російського географічного товариства та Російського фізико-хімічного наукового товариства. Про життєвий і творчий шлях Миколи Пильчиківа

Володимир Плачинда у видавництві “Наукова думка” опублікував чудову книгу “Микола Дмитрович Пильчиків” (К., 1983).

Пильчиків М.Д., критикуючи твердження ідеалістів про зникнення матерії, відстоював положення про незнищенність і нествореність матерії. Він критикував спроби ідеалістів позбавити матерію матеріального носія, їхні тлумачення основних фізичних понять і законів як продуктів самоспоглядальної діяльності чистого розуму. Учений зазначав, що жодний серйозний фізик не сумнівається в істинності закону про збереження матерії. Випромінення радію “не може бути чимось іншим, як потоком якоїсь матерії, зарядженої негативною електрикою”.

На відміну від ідеалістів, які пояснювали електрику як форму “чистої енергії”, М.Д. Пильчиків зазначав, що “ми не знаємо і не можемо собі уявити, щоб електрика могла переноситись без участі якоїсь матерії”.

Пильчиків М.Д. критикував теорію “теплової смерті” всесвіту. Розкриваючи наукову неспроможність цієї теорії, учений писав: “Коли ж настане ця межа, ця всезагальна смерть, цей вічний упокій, цей кінець світу? Очевидно, ніколи! Безкінечний запас енергії в безкінечному просторі, можливо, призведе до граничного стану лише в безкінечному часі”.

Зважаючи на світове визнання, науковий авторитет серед вітчизняних та зарубіжних учених, надто підозрілими видаються обставини смерті видатного вченого у розквіті творчих сил. 19 травня 1908 року о 7-й годині ранку в лікарняній палаті Миколи Пильчиківа пролунав револьверний постріл. Коли виламали замкнені зсередини двері, то побачили пацієнта, який спокійно лежав зі складеними на грудях руками. Поруч, на поличці нічного столика, лежав револьвер. Медична експертиза констатувала смерть унаслідок пострілу в серце. Зрозуміло, що після больового шоку “самовбивця” не міг покласти револьвер на поличку та ще й скласти на грудях руки. До того ж, важко повірити у версію самовбивства людини, яка була вихована в дусі християнської моралі. Але слідство аналізом обставин “самовбивства” авторитетного вченого не переймалося.

Напередодні трагедії лікар Платонов, який давно знав професора, після найретельнішого обстеження відзначив, що “будь-яких ознак психічної ненормальності” у нього “не помітив” і розцінив це звернення вченого до лікаря покласти його в лікарню як намагання побути деякий час під чиєюсь опікою.

У післяреволюційний період реакції проти учасників революційних подій, зокрема українофільського руху, відбувалося переслідування викладачів та студентів, і Миколі Пильчиківу доводилося ставати на їх захист. У нього не склалися стосунки з новим ректором Міллером. Мабуть, були й інші причини, що змусили вченого шукати захисту в лікарні для нервово хворих.

У сучасних умовах можна проаналізувати обставини цієї трагічної події. Справа в тому, що батько вченого – викладач історії та політичної економії Полтавського кадетського корпусу Дмитро Павлович Пильчиків — входив до складу Кирило-Мефодіївського товариства, близько знав Тараса Шевченка, був організатором недільних шкіл у Полтаві, одним із фундаторів Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові 1873 року. Його вважали своїм духовним наставником Олександр Кониський, Панас Мирний, Іван Карпенко-Карий. Батько виховував свого єдиного сина в душі любові до України, її культури. Царській “охранці”, мабуть, були відомі обставини участі Миколи Пильчиківу в полтавський період у таємному товаристві.

Американець Едісон у 1915 році став лауреатом Нобелівської премії, відомим у всьому світі. А не менш талановитий винахідник, українець Микола Пильчиків ще студентом другого курсу винайшов електричний фонавтограф – прилад для запису звукових коливань графічним способом. Едісон на рік пізніше Пильчиківу винайшов фонограф, до того ж він був механічним.

Миколі Пильчиківу належить відкриття способу керування різними механізмами й пристроями по радіо. Професор Пильчиків винайшов протектор, що захищає прилади: телефони, маяки, семафори, гармати, міни від дії на них електричних хвиль стороннього походження. 1902 року Микола Пильчиків очолив кафедру фізики Харківського технологічного інституту. Тут він створив

модель радіокерованого протимінного захисту кораблів. На основі ґрунтовних досліджень природної радіоактивності в 1901 році опублікував книгу “Радій і його промені”, а в 1902 році – підручник “Курс фізики”.

Якщо Едісона знає увесь світ, то не менш талановитий і результативний винахідник Микола Пильчиків, на жаль, майже забутий навіть у себе на Батьківщині. Тож настав час повернути з забуття ім'я нашого видатного ученого, щоб український народ і світова громадськість знала про нашого генія.

Професор ботаніки Харківського університету **Валерій Іванович Талієв** (1872—1932) доводив матеріальність світу, несотворенність та незнищенність матерії. У “Лекціях із загальної ботаніки” він писав: “Матерія не виникає і не втрачає існування, а лише перетворюється із однієї форми в іншу”. У цьому творі харківський учений захищає еволюційну теорію Дарвіна від її критиків.

Професор Талієв у “Лекціях із загальної ботаніки” і “Спробі дослідження процесу видоутворення в живій природі” критикує висновки голландського ботаніка де Фриза та його послідовників стосовно утворення видів. Талієв зауважив, що мутаційна школа в біології не може пояснити процеси еволюції. Мутаційна теорія свідчить про низку мутацій у вигляді потворностей, але не дає наукового пояснення еволюції.

Критикуючи мутаційну теорію, професор Талієв висловив важливі міркування загальнотеоретичного характеру про роль і місце стрибків у біологічному середовищі. Він наголошував на неспроможності протиставлення мутаційної теорії еволюційній теорії Дарвіна. З точки зору професора Талієва, дарвінізм не заперечує стрибків, а включає їх у еволюційний процес поступового переходу від одного виду до іншого. Де Фриз же абсолютизував роль стрибків у створенні видів.

Професор Талієв критикував методологічні позиції німецького біолога А. Вейсмана та його школи. Харківський учений вважав, що Вейсман не зрозумів вирішальної ролі к розвитку організмів впливу зовнішнього середовища, особливо живлення. Талієв В.І. стверджував, що зміни, викликані

зовнішнім середовищем, передаються від покоління до покоління. Харківський учений також критикував неовіталізм, не визнаючи існування “життєвої сили”. У 1918 році професор Талієв став редактором популярної серії книг із природничо-історичної тематики, яка виходила в Харківському університеті.

Видатний український фізіолог, майбутній академік, професор Харківського університету **Василь Якович Данилевський** (1852—1939) народився в Харкові, навчався у 2-й Харківській гімназії. У 1874 році на “відмінно” закінчив медичний факультет Харківського університету. Навчаючись на першому курсі медичного факультету Казанського університету, разом з іншими студентами—позитивістами вивчав філософію О. Конта. Крім того, відвідував філософські курси професора історії філософії Троїцького.

1877 року після успішного захисту дисертації “Дослідження фізіології головного мозку” отримав диплом доктора медицини, очоливши в Харківському університеті фізіологічну лабораторію. З 1909 до 1917 року був директором і професором Харківського жіночого медичного інституту, після цього повернувся на кафедру фізіології університету.

Данилевський В.Я. зробив значний внесок у вивчення головного мозку людини, електроенцефалографії, фізіології праці. У 1913—1915 роках професор В.Я. Данилевський видав капітальну двотомну працю “Физиология человека”, друге видання якої вийшло в 1926 році українською мовою [25, с. 242].

У своїх численних працях із фізіології, особливо фізіології нервової системи, В.Я. Данилевський захищав і розвивав ідеї І.М. Сеченова про те, що свідомість невід’ємна від матерії, мозку, що джерелом усіх форм психологічної діяльності як людини, так і тварини є об’єктивно існуючий матеріальний світ.

У “Фізіології людини”, досліджуючи матеріальний субстрат психіки, В.Я. Данилевський зазначав: “Усі дані стосовно тварин і людини безсумнівно доводять, що головний мозок є “сідалом свідомості, душі”... і що великий мозок є субстратом для тих вищих психічних здібностей (мислення, пізнання, пам’яті, свідомої регуляції волі), які зазвичай називаються інтелектом”.

Виходячи з визнання єдності організму й умов його життя, В.Я. Данилевський доводив визначальну роль зовнішнього середовища в розвитку психологічної діяльності. Під впливом умов життя в організмі, зазначав учений, відповідно вдосконаленню тілесної організації, розвивається психіка.

Данилевський В.Я. у книзі “Душа і природа” зазначав, що розумова діяльність людини пов’язана з розвитком головного мозку, його вищих відділів. Проте розумова діяльність залежить від впливу зовнішнього середовища, від якого думка отримує весь зміст. Учений підкреслював, що “наші відчуття, уявлення і поняття ми отримуємо від взаємодії з реальним світом, від неосяжного багатства зовнішньої природи”.

Данилевський В.Я. зауважував, що між психікою тварин і мисленням людини немає абсолютної неперехідної межі і що в основі цих двох типів психічної діяльності лежить один і той же механізм – відображення об’єктивної реальності. У праці “Душа і природа” вчений зазначав: “Який би високий і досконалий не був би розумовий розвиток, усе ж основний психофізіологічний механізм нашого розуму, волі та почуттів, за сутністю є той же самий динамізм, який лежить в основі елементарного мислення і почуттів тваринної істоти, той же самий, який утворився, і регулювався під безпосереднім впливом збуджень і впливів зовнішньої природи”.

Професор Данилевський одним із перших поставив питання про визначальну роль вищих відділів центральної нервової системи в регулюванні всіх функцій організму. Він підкреслював, що “коркові центри великого мозку справляють великий і різноманітний вплив на усі функції нашого тіла як в довільній сфері, так і недовільній”. Виходячи з цього положення, Данилевський критикував погляди Вірхова і його послідовників, які розглядали організм як федерацію самостійних клітин.

Чітко виражену філософську спрямованість мають праці Данилевського В.Я. ”Дослідне фізіологічне доведення закону збереження енергії” (1881), “Єдність гіпнотизму у людині та тварині” (1891) та ін. У своїй

праці “Дослідне фізіологічне доведення закону збереження енергії” В.Я. Данилевський зазначав, що прогрес науки супроводжується вигнанням віталізма з біології, спростував учення віталістів про “життєвих духів”, про абстрактну силу в м’язах і нервах. Він був переконаний, що явища органічного життя повністю підпорядковуються загальним космічним законам.

Полемізуючи з суб’єктивними ідеалістами, В.Я. Данилевський обстоював принцип причинної зумовленості всіх явищ, підкреслюючи при цьому, що причинність і закономірність не привносяться людиною в оточуючі його явища, а притаманні самому об’єктивному світу й заперечення їх рівноцінно відмові від науки.

Данилевський В.Я. критикував Паульсена, Вундта та інших ідеалістів, які вважали, що нашому розуму не доступне об’єктивне пізнання сутності речей. Він був переконаний у повній відповідності наших психічних образів (уявлень) дійсності. У статті “Почуття і життя” (“Записки Харківського імператорського університета”) В.Я. Данилевський розглядав закони логіки як “відображення законів природи”.

У своїх поглядах на органічне життя В.Я. Данилевський обстоював позиції дарвінізму. Він зазначав, що під впливом зовнішнього середовища відбувається розвиток живої природи від простого до складного.

На відміну від ідеалістів і слідом за Сеченовим В.Я. Данилевський уважав, що психічне є лише суб’єктивною формою фізіологічних процесів, які відбуваються у вищих відділах нервової системи за типом рефлексів. Ці проблеми вчений аналізував у своїх працях із фізіології, зокрема в “Дослідженні впливу головного мозку на дихання і кровообіг”. Данилевський В.Я. був переконаний, що будь-які зміни в душевній сфері підпорядковані закону причинності. Тому під час вивчення психічних явищ необхідно відмовитись від суб’єктивного критерію та спиратися на об’єктивне спостереження.

Данилевський В.Я. розглядав тваринний і людський організм у його цілісності. При цьому він звертав увагу на визначальну роль нервової системи.

В онтогенезі та філогенезі вчений вирішальну роль визнавав за центральною нервовою системою. Не випадково Харківський інститут ендокринології та хімії гормонів носить ім'я відомого фізіолога, нашого земляка В.Я. Данилевського.

Професор Харківського університету **І.Г. Оршанський** у своїх працях “Спіритизм і телепатія” (1904), “Завдання і методи психології”, “Підручник загальної психології” (1910) та ін. доводив безпідставність ідеалістичного розуміння психіки, обґрунтовуючи її наукове розуміння, відстоював ідеї великого російського вченого І.М. Сеченова. На відміну від ідеалістів, які заявляли про незалежність духу від тіла, І.Г. Оршанський доводив “нероздільність цих двох начал”. У свідомості він убачав функцію головного мозку, який, на думку вченого, є “органом і ареною душевного життя”.

Професор Оршанський доводив, що свідомість, дух не існують поза матерією, що “дух нерозривно пов'язаний з матерією і невіддільний від неї”. Учений підкреслював матеріальну єдність світу та об'єктивний характер законів його руху. У “Записках Харьковского императорского университета” за 1893 рік він зазначав: “Ідея єдності матерії і підпорядкованості космосу механічним законам здається настільки зрозумілою, як і необхідною”.

Розглядаючи психіку, свідомість як реакцію організму на вплив зовнішнього середовища, І.Г. Оршанський писав, що психічне життя є немовби супутником фізичного. Тому він уважав, що духовне життя людини і її свідомість слід вивчати лише в нерозривному зв'язку з тими матеріальними коренями, з яких ця свідомість виростає.

Оршанський І.Г. у книзі “Механізм нервових процесів” та інших працях висловив багато ідей про закони мозкової діяльності (закони гальмування, збудження, концентрації, іррадіації, згасання збуджень та ін.), які пізніше І.П. Павлов установив експериментально.

На кафедрі патології та терапії медичного факультету Харківського університету працював заслужений ординарний професор, доктор медицини **Шилтов Олександр Минайович**. Народився він 12 січня 1837 року в місті

Нахічевані. З 1850 до 1856 року навчався в Лазаревському інституті східних мов у Москві. 1857 року вступив на медичний факультет Харківського університету, який закінчив 1862 року з відзнакою. Після закінчення університету служив у військовому відомстві. 1877 року захистив докторську дисертацію в Харкові. Наступного року в Харківському університеті отримав звання приват-доцента. З 1888 до 1901 року завідував кафедрою патології та терапії внутрішніх хвороб. Друкувався в багатьох російських медичних часописах. Після публікації в англійському часописі з питань психології статті “Про дію волі на відстані” 1885 року був обраний дійсним членом Лондонського психологічного товариства [52, с. 127]. Цього ж року доктор медицини О. Шилтов у своїй публікації в Харківському часописі “Въра и Разумъ” обґрунтував необхідність, за прикладом західноєвропейських університетів, створення при університетах Російської імперії психологічних товариств [14, 1885, № 9, с. 430-435].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. пропаганда “фізичного” ідеалізму активізувалася в галузі біології. Біологи-ідеалісти з концепції “енергетизму” Оствальда почали робити висновки на користь телепатії – телепатичними дослідженнями вони доводили наявність енергетизму. Так, наприклад, професор О. Шилтов у своїй праці “Е. Геккель перед судом логіки” писав, що в телепатичних дослідженнях матерія зводиться до нуля, а залишається діючим чинником лише сама сила, чи “енергія”, і що таким чином, “сила може діяти самостійно, без матерії”. Заявляючи про “зникнення” матерії професор Шилтов заперечував причинність, матеріалістичні основи дарвінізму, матеріальну зумовленість психіки.

Професор Шилтов опублікував близько 50 праць. Крім медичних друкував твори з філософії та теології. У Харкові та Москві вийшли його брошури: “Серед безвірників” (посмертна записка лікаря-філософа); “Етика і релігія серед інтелігенції та учнівської молоді”; “Думки про Боголюдину (з філософської та природничо-наукової точки зору)” [52, с. 127]. У 1892 році був опублікований лист професора Шилтова в часописі “Новое время” “О розни

между жизнью и материализмом”. У “Списку службовців Харківського університету” на 1 січня 1913 року зустрічаємо прізвище заслуженого ординарного професора, доктора медицини, статського радника О.М. Шилтова [51]. На жаль, подальша його доля не відома. У фундаментальній праці “Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років” ім’я О. Шилтова не згадується.

Відкриття в 1804 році Харківського університету сприяло розвитку духовного життя, зокрема філософської думки, на Слобожанщині, тіснішому зв’язку із західноєвропейською культурою через зарубіжну професуру, яка приїхала працювати до університету. Німецький філософ І.Б. Шад був засновником в університеті кафедри та школи теоретичної і практичної філософії. Він був популяризатором ідей німецької класичної філософії.

Перший завідувач кафедри математики і третій ректор Харківського університету Т.Ф. Осиповський на початку XIX ст. був одним із перших учених у Російській імперії, який виступив із критикою німецької ідеалістичної філософії, зокрема систем Лейбніца, Канта і Шеллінга. Осиповський аргументовано піддав критиці апріоризм Канта, його динамічну систему про матерію, простір, час та рух.

Негативний вплив на розвиток філософської думки мали два закриття у XIX ст. в університетах філософських факультетів та кафедр філософії й перенесення викладання філософії в урізаному вигляді на кафедри богослов’я. У духовних академіях відповідно до Статуту 1814 року викладачам філософії надавалось право створювати свої авторські курси. Аналогічне право університетським професорам було надано лише в кінці 30-х рр. XIX ст.

Крім наукового доробку професури кафедри філософії, слід відзначити філософський доробок професорів кафедри богослов’я, особливо Т. Буткевича та С. Стелецького.

Природознавці Слобідської України, які посідали гідне місце в загальноросійській науці, у XIX — на початку XX ст. здійснили значний внесок у розробку філософських проблем природознавства. Вони зробили низку

відкриттів у фізиці, біології, фізіології, математиці, астрономії, які розширили й поглибили знання про навколишній світ: про природу та людину.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ПРЕДСТАВНИКІВ ГУМАНІТАРНОЇ СФЕРИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ДОРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

2.1. Релігійно-філософське вчення Л.М. Толстого на Слобожанщині та критика “толстовства” професурою Імператорського Харківського університету на сторінках часопису “Въра и Разумъ”

Як зазначалося вище, фахівці гуманітарних кафедр Імператорського Харківського університету брали участь у розробці соціально-філософської тематики, яскравим прикладом чого є діяльність професора О. Потебні, який розробив “філософію мови”. Вони активно полемізували з представниками різноманітних філософських та релігійних учень, особливо з філософсько-етичним ученням Л. Толстого.

Наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії, зокрема і в Україні, поширилось релігійно-філософське вчення – **толстовство**, що сформувалося на базі релігійно-етичної теорії Л.М. Толстого. Світоглядними основами толстовства були ідеї “непротівлення злу насиллям”, проповідь загальної любові й усепощення. Теорії та практиці толстовства були притаманні відмова від виплати податків і несення військової служби, організація сільськогосподарських колоній на “євангельських” принципах.

Досить широко розповсюдилось толстовство в Харківській губернії, особливо в Сумському повіті, де в слободі Павлівка відставний полковник гусарського полку князь **Д.О. Хілков** у маєтку своєї матері створив толстовську комуну, продавши селянам за безцінь 430 десятин землі. У кінці 90-х рр. ХІХ ст. у Павлівці нараховувалося близько 350 толстовців. Павлівку відвідували Л.М. Толстой, його дружина та донька, художник М. Ге, письменник І. Бунін [55, 56]. Толстой Л.М. приїздив у с. Кочеток, Харківської губернії, де збирались

його послідовники з Харківщини. Сюди приїхав і мав поселитися філософ М.Я. Грот, який підтримував релігійно-філософське вчення Л.М. Толстого, редагуючи московський часопис “Вопросы философии и психологии”. Московський філософ мав намір переїхати на Слобожанщину, щоб працювати в Харківському університеті. Помер М.Я. Грот 23 травня (4 червня 1899 р.) і похований у Кочетку.

Влада вислала князя Д. Хілкова до Закавказзя, потім в Естонію. Рішенням царя його позбавлено прав батьківства щодо рідних доньок. За відсутності Д. Хілкова 15 вересня 1901 р. у Павлівці відбувся стихійний виступ толстовців. Вони розгромили в слободі православну церкву з метою “звільнення прихованої у вівтарі правди”. 68 учасників виступу за вироком судової палати відбували покарання на каторзі та у в'язницях. Проти переслідувань павлівських толстовців виступили В.Д. Бонч-Бруєвич, Л.М. Толстой, В.Г. Короленко та ін.

Царат і державна російська православна церква в розповсюдженні толстовства небезпідставно вбачали загрозу для існуючого ладу, тому й вели з ним теоретичну та практичну боротьбу. У цій боротьбі активну участь брало харківське духовенство та богословсько-філософський часопис “Въра и Разумъ”, на сторінках якого з критикою вчення Л.М. Толстого виступали православні богослови й священники РПЦ.

З метою критики нових філософських та сектантських течій, які не узгоджувались із віровченням та культовою практикою РПЦ у січневому номері “Въра и Разумъ” за 1885 р. започатковано друкування серії статей “Наші нові “філософи” і “богослови”, де піддаються критиці релігійно-філософські погляди Володимира Соловйова, Л.М. Толстого та ін. Із жовтневого номера “Въры и Разума” за 1885 р. розпочалася регулярна публікація статей проти теорії та практики толстовства. Із першою великою статтею в декількох номерах часопису з виступив професор Харківського університету М. Остроумов, який піддав критиці теоретичні засади толстовства. В “Исповеди” Л. Толстого він убачав “гибель великого таланта”. У наступних публікаціях М. Остроумов

критикував учення Л.М. Толстого про “внутрішнього Бога”, а його “Исповедь” називав “псевдоевангелієм”. Низку статей із критикою сектантства і релігійно-філософської концепції Л.М. Толстого надрукував у “Въре и Разуме” професор Харківського університету, протоієрей Т. Буткевич.

На початку Першої світової війни з критикою толстовства на сторінках “Въры и Разума” виступив архієпископ Харківський і Охтирський Антоній (Храповицький). Він зазначав, що вчення Л. Толстого не є християнським, а являє собою “підміну християнства”. Архієпископ Антоній, критикуючи вчення про “непротівлення злу”, небезпідставно запитував: як має діяти християнин, коли стає свідком убивства беззахисної людини або безчестя невинної дівчини? Він уважав, що в подібних випадках насилля є виправданим для подолання зла. Владика виправдовував насилля й під час тогочасної війни. На його думку, правильним є “енергійне подолання зла силою зброї”, це вже не зло, а подвиг “служіння ближньому” [57].

Після Лютневої революції 1917 р. розпочався новий “розквіт толстовського руху”. Заклик Наркомзему в 1921 р. до сектантів — брати у свої руки вільні землі — спричинив до появи сотень комун зі своїми незалежними статутами. Толстовські комун та громади відроджуються й виникають нові на Харківщині. На Полтавщині відомими толстовськими комунами були “Селещина” та “Братське життя”. До середини 20-х рр. більшість подібних комун стали “зразковими культурними господарствами”.

За часів “великого перелому” влада намагалася перетворити толстовські комун в колгоспи, запропонувавши прийняти їхні статuti. Проте толстовці категорично відмовилися від цієї “пропозиції”. Ця відмова стала поштовхом для розгрому толстовства як ідеології та організації. Толстовство було оголошено “найшкідливішою сектою”. Розпочалися масові арешти й заслання толстовців. Із толстовських комун до кінця 1930 р. залишилась лише одна “Життя і праця”. А в 1937 р. толстовців брали “вдень і вночі, по одному і ”пачками”, без суду і слідства, а часто навіть без ордеру... Брали і завозили безслідно туди, звідкіля з них ніхто не повертався” [58, с. 218].

2.2. Пропозиції російських академіків у 1905 році щодо вирішення мовної проблеми в Україні та участь у цій справі професури Харківського університету

В умовах наближення революції 1905 р. Імператорська академія наук направила Комітетові міністрів Росії доповідну записку, підготовлену комісією у складі семи академіків (в основному філологів) під керівництвом академіка Ф. Корша. Записка називалась “Объ отмене стиснений малорусскаго печатнаго слова”. Вона була підготовлена “на правах рукопису” й надрукована лише 1910 р. в Петербурзі. У цій записці звертається увага на Валуєвський циркуляр 1863 р. і царські укази 1876 і 1881 рр., які забороняли друк “на малорусском языке” [59; 60]. Укладачі записки переконували, що ці урядові розпорядження завдали “ущерб для духовного розвитку малорусского народа... и вред для русского государства”. Вони висловлювалися за негайне скасування цих розпоряджень, зазначивши при цьому: “Малорусское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном своем языке”.

Проте, як зауважив М. Грушевський, уряд не видав після цього спеціального закону про скасування заборони українського слова. Лише восени 1905 р. “Нові правила про періодичні видання” дозволили видавати газети та часописи українською мовою, а в квітні 1906 р. були зняті обмеження з книг на “иностранных и инородческих языках”, зокрема з української мови. Але на практиці місцева адміністрація під різними приводами обмежувала або й забороняла українські видання, тиснула їх “карами грошевими, арештами редакторів, замиканням друкарень”, як зауважує Михайло Грушевський у “Ілюстрованій історії України” [61, с. 489].

Схвально відгукується про зміст академічної записки та про окремих членів комісії, яка її готувала, колишній викладач Харківського університету Юрій Шевельов у монографії “Українська мова в першій половині двадцятого

століття (1900—1941): стан і статус”. Автор відзначає прихильне ставлення до українських культурних прагнень керівника комісії академіка Ф. Корша, а видатного мовознавця академіка О. Шахматова називає “російським оборонцем української мови”. Професор Ю. Шевельов високо оцінив роботу комісії Харківського університету з одинадцяти професорів на чолі з Миколою Сумцовим. Юрій Шевельов зазначав, що висновки цієї комісії були враховані при підготовці доповідної записки Академії наук. Текст цієї записки та її зміст усіяко приховувалися від української громадськості не лише до революції, але й у радянські часи [59; 60].

2.3. Соціально-філософські погляди М.І. Костомарова, О.О. Потебні, О.В. Ветухіва, М.І. Туган-Барановського та Д.І. Багалія

Заслуговують на увагу соціально-філософські погляди вчених-слобожан із гуманітарної сфери, які мали відношення до Харківського університету, зокрема М.І. Костомарова. **Костомаров Микола Іванович** (1817—1885) — український та російський мислитель, історик і письменник. Народився він у селі Юрасівка Острогозького повіту Слобідсько-Української губернії (нині Воронежська обл. у складі Росії). Закінчив Харківський університет 1836 року. За організацію й участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства за вироком суду з 1848 до 1856 р. перебував на засланні в Саратові. Після амністії переїздить до Петербурга. З 1859 до 1862 р. — професор Петербурзького університету. З 1876 р. — член-кореспондент Петербурзької академії наук. Костомаров опублікував низку монографій, серед них: “Богдан Хмельницький”, “Руїна”, “Мазепа”.

Соціально-філософська концепція М. Костомарова розкрита в написаній ним програмі Кирило-Мефодіївського товариства “Книги буття українського народу”, у публіцистичних статтях “Две русские народности”, “Правда москвичам о Руси”, “Правда полякам о Руси”, “Письмо к издателю” та ін.

У перших параграфах “Книги буття українського народу” Костомаров історію людства й України зображав як божественне провидіння. Серед “племені слов'янського” Костомаров виділив Московське царство, зазначаючи: “Московщина була з москалів... цар московський взяв верх над усіма москалями, а той цар узяв верх, кланяючись татарам і ноги цілував ханові бусурману, щоб допоміг держати у неволі ... народ”. На відміну від Московщини, “...не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво, єсть то істее братство... і були козаки між собою всі рівні і старшини вибиралися на раді”. Далі Костомаров розповідає, як Україна “пристала до Московщини”, убачаючи в ній братній народ, але скоро зрозуміла, що “потрапила у неволю”. Московський цар вчинив “найпоганіше діло” — розділив Україну між Московією і Польщею (має на увазі Андрусівський договір 1667 р. — *авт.*). Потім останній цар московський поклав сотні тисяч козаків у канавах і “на костях збудував собі столицю”, а “німка цариця Катерина... востаннє доконала козацтво... і поробила одних панами, а інших невольниками”. За ці дії М. Костомаров називав царя московського “ідолом”, “мучителем”, “деспотом”, “като́м”, який панує над трьома народами слов'янськими. Учений зазначав: “Лежить у могилі Україна, але не вмерла”. Завершуються “Книги буття українського народу” пророцтвом про майбутнє України й слов'янських народів: “І встане Україна зі своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян... Україна буде непідлеглою Річчі Посполитій в союзі слов'янськім”.

1861 року в Петербурзі у журналі “Основа” М. Костомаров опублікував свою статтю “Две русские народности”, в якій обґрунтував уявлення про походження українського й російського народів, про риси їхнього національного характеру, психології, світогляду. Він зазначив, що “...русская народность не едина; их две”. Навіть зовнішні відмінності, на думку автора, легко помітити. Костомаров уважав, що початок відмінностей походить з глибокої давнини. Далі він аналізував значення поняття “Русь”, підкреслюючи при цьому, що “название Руси укрепилось издревле за южнорусским народом”. Уже в XI ст. ця назва розповсюдилася на Волині. “В XII ст. в земле Ростово-

Суздальської под Русью розуміли взагалі юго-захід нинішньої Росії”. Далі Костомаров зазначав, що на території сучасної їй Росії у XVI — XVII ст. існували Московія, Литва і Русь. Після того, як із різних земель утворилася Московська держава, вона назвалась Російською. Із цього приводу М. Костомаров зазначав: “У южнорусского народа как будто было похищено его прозвище”. І далі: “Екатерина II высочайшим повелением даровала Московскому народу имя Русского и запретила употреблять древнее свое имя – Московитяне”.

Костомаров М. уважав, що до середини XII ст. у Суздальсько-Ростово-Муромсько-Рязанському краї утворилося зерно “великорусской народности”. Тут слов'янська народність співіснувала з фінами. Із другої половини XII ст. у цьому краї сформувалося самобутнє життя. Посилаючись на літописи, Костомаров відзначав, що з того часу, як Андрій Юрійович (Андрій Боголюбський – *авт.*) у 1157 р. був обраний князем усієї землі Ростовсько-Суздальської, спостерігається відмінність у суспільному житті від Південної Русі та Новгороду. Цей період відомий історик називає “детством великорусского народа”.

Костомаров М. зазначав, що козацтво виникло в Південній Русі іще в XII-XIII ст., а в XVI ст. воно відродилося й розвивалося. Учений відзначає демократизм, свободу й індивідуалізм суспільного життя південноруського народу. Так, наприклад, ватажків, зокрема гетьмана, козаки обирали з рівних собі.

Костомаров М. пише, що в XII ст. Володимир стає “зерном Великороссии”. Але згодом лідерство переймає Москва, яка мала “сбродное население”. Таке змішане населення, на думку вченого, завжди виявляє схильність до розширення своєї території, користолюбства за чужий рахунок, поглинання сусідів, хитрої політики. Москва за допомогою церкви підкоряє собі землі та князівства, поглинаючи їх. У цей же час вона обґрунтовує ідею “общего отечества”, але не в попередній федеративній, а в “единогосударственной” формі. Так сформувалася монархія Московська. Костомаров наголосив, що вже в XII ст. під час “детства Великороссии” світська влада спирається на духовну, а

духовна — на світську. Світська влада була могутньою тому, що приймала посвяту від церкви.

У цьому творі М.І. Костомаров здійснює порівняльний аналіз української та російської ментальностей. На його думку, відмінність між ними остаточно визначилася у XII ст. Принципові відмінності українського та російського менталітету, за Костомаровим, зводяться до моментів, описаних нижче.

У росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, окремою людиною; українець вище цінує окрему людину, ніж загал. Українці віддають перевагу особистій свободі, у росіян – “крайнее торжество господства общности над личностью”. Українців це вело до добровільної спілки, федерації. У росіян — до єдиновладдя й міцної держави.

Росіяни нетерпимі до чужих вірувань, народів, звичаїв і мов, із презирством ставляться до них, високої думки про себе. Росіяни “считали себя единственным избранным народом в вере”, “на все не свое они смотрели свысока”. В українців цього не було. Вони “с незапамятных времен привыкли слышать у себя чужую речь и не дичиться людей с другим обликом и другими наклонностями. Этот дух терпимости, отсутствие национального высокомерия перешел впоследствии в характер казачества и остался в народе до сих пор... Южнорус не мстителен... но неприязнь вспыхнет у него еще сильнее, чем у Великоруса, если только Южнорус заметит, что иноверец или иноземец начинает оскорблять его собственные святыни”.

В українців особливе, духовне ставлення до жінки, у росіян — матеріальне.

Росіянин, на відміну від українця, мало любить природу, у нього холодність до її краси. “Малорусс по своей природе трудолюбивее Великорусса”.

До речі, мудрий, спостережливий і далекоглядний історик Костомаров, характеризуючи особливості білоруського народу, зауважує: “Белорусское племя, вообще, более кроткой и податливой натуры, сильнее подчинялось гнетущим обстоятельствам”.

Ідеї М. Костомарова, викладені в “Книзі буття українського народу”, не пройшли повз увагу царської влади. У рапорті Миколі І граф Орлов писав, що “рукопис “Книг буття українського народу” нараховує 109 параграфів найбільш злочинного характеру: словами Святого Письма, лукаво викладеними та брехливо осмисленими історичними фактами, переконуєшся, що царська влада суперечить Божому і природньому праву, що монархічна влада приносить лише нещастя і страждання”.

Реакційні кола Росії, які захищали “єдиную и неделимую”, доводили, що окремого українського народу ніколи не було й не існує, що він є лише племенем російським чи польським; не має своєї мови та самобутніх рис характеру. Тому після виходу статті Костомарова “Дві руські народності” вченого звинуватили у навмисних спробах “разложения отечества”, в “украинофильстве”, “сепаратизме” і “мазепинстве”.

Костомаров своєю історіософською концепцією доводив, що історія не зводиться до історії державності. Змістом історичного процесу є народ, а державність є лише його формою. Він переконливо довів, що український народ має свою самобутню історію, мову, культуру і психологію. Вирішення національного питання він убачав у децентралізації Російської імперії. Основою відносин у майбутній федерації слов'янських народів він проголошував принцип рівності. Філософська концепція М. Костомарова стала значним внеском у теоретичне обґрунтування філософії української ідеї. Багато його думок актуальні й донині. Його пророцтва про те, що Україна буде вільною, втілилися в життя.

На Слобожанщині велику наукову та просвітницьку роботу провело створене при Харківському університеті **Історико-філологічне товариство** (1877 – 1919). Воно було створене 28 лютого 1877 року. Першим головою ХІФТ був професор Василь Карпович Надлер (1841—1894) — декан історико-філологічного факультету. У 1878—1890 рр. головою ХІФТ був видатний філолог, професор Олександр Опанасович Потебня, засновник школи “філософії мови”. З 1890 до 1897 року — професор М.С. Дринов. З 1897 до 1919 року головою ХІФТ був відомий український фольклорист, етнограф та

літературознавець, професор Харківського університету Микола Федорович Сумцов (1854—1922), який досліджував життєвий шлях і діяльність філософа Г.С. Сковороди. 6 листопада 1879 року в газеті “Харьков” М.Ф. Сумцов опублікував повідомлення “Про дарунок Харківському історико-філологічному товариству викладачем В.М. Спаським” невиданого рукопису Г.С. Сковороди “Израильский змий”. Одним із засновників ХІФТ був професор кафедри історії церкви Харківського університету Амфіан Степанович Лебедев (1833—1910).

На засіданнях Історико-філологічного товариства були зачитані такі реферати на філософську тематику: “Г.С. Сковорода. Його вчення, життя, значення” (Д.І. Багалій); “Пам’яті Г.С. Сковороди” (Ф.О. Зеленогорський); “Г.С. Сковорода як богослов” (А.С. Лебедев); “Вчення Арістотеля про індукцію” та “Вчення Бекона Веруламського про індукцію” (П.Е. Лейкфельд); “Теорія пізнання з емпірію-критичної точки зору” (В.В. Лесевич); “Питання про походження деяких філософсько-космологічних ідей древності” та “Про філософський елемент у працях О.О. Потебні” (Д.Н. Овсяннико-Куликовський); “Уривки з невідомого твору Г.С. Сковороди “Израильский змий” (1884) (О.О. Потебня).

У лютому 1894 року ХІФТ провело урочисте засідання з нагоди 100-річного ювілею від дня смерті Г.С. Сковороди. На цьому засіданні було прийнято рішення про створення комісії для видання творів філософа та збір коштів на це видання. Про це рішення було опубліковано повідомлення в московському часописі “Вопросы философии и психологии” (1894). ХІФТ випустило збірник праць, у якому була опублікована інформація про ювілейне вшанування пам’яті Г.С. Сковороди та статті професора А.С. Лебедева “Г.С. Сковорода як богослов”, професора Ф.А. Зеленогорського “Г.С. Сковорода як філософ” та професора Д.І. Багалія “Г.С. Сковорода, його життя, вчення і значення”.

До ювілею філософа професор Харківського університету, активний діяч ХІФТ Д.І. Багалій 1894 року в Харкові опублікував зібрані та редаговані ним твори Григорія Савича Сковороди. А 1908 року на XIII Археологічному з’їзді в

Катеринославі ректор Харківського університету Д.І. Багалій виступив із доповіддю “Невидані твори Г.С. Сковороди”.

У 1896—1908 рр. секретарем ХІФТ був відомий мистецтвознавець, професор Харківського університету (з 1901 р.), автор наукових праць про церковну старовину Слобожанщини, засновник музею церковного мистецтва при Харківському університеті **Є. К. Редін**.

Секретарем педагогічного відділу ХІФТ із 1895 року був син священника харківської Свято-Пантелеймонівської церкви, мовознавець, учень і популяризатор учення О. Потебні, філософ та етнограф **Олексій Васильович Ветухів** (1869—1941). Він був видавцем харківського часопису “Мирный труд”, який виходив з 1902 до 1914 року, друкувався в Харківському богословсько-філософському часописі “Вѣра и Разумъ” та впродовж десяти років листувався з російським філософом П.О. Флоренським. Ветухів О.В. у шести номерах харківського часопису “Вѣра и Разумъ” детально аналізує працю П.О. Флоренського “Столп и утверждение Истины” і дає їй досить високу оцінку: “Труд отца Павла явление привлекательно выдающееся, не ознакомится с ним всякому истинно образованному человеку – потеряет многое”. Далі рецензент говорить “о необычайной ценности и важности” його книги, її “насущности при решении вопросов самых животрепещущих” [14, 1914, № 20, с. 230; № 24, с. 795]. При цьому О. Ветухів, по суті, полемізував із М. Бердяєвим, який дав негативну оцінку праці П. Флоренського в статті “Стилизованное православие (Отец Павел Флоренский)”, опублікованій у журналі “Русская мысль” (1914, №2).

За твір “Заговори, заклинання, обереги та інші види народного лікування, засновані на вірі в силу слова” (1902—1907) О. Ветухів нагороджений Російською академією наук.

У перші десятиліття існування Харківського університету філософськими проблемами мовознавства займався професор **Ілля Тимковський**. 1811 року у видавництві Харківського університету вийшла його книга “Опытный способ к философическому познанию русского языка”. У розділі “Древности

языка славено-российского и отношения его к другим языкам” автор правильно зазначав: “Язык есть одно из племенных отличий всякого народа. История народа содержит в себе и историю языка его”.

Тимковський І. вважав, що в глибокій давнині в мові слов'янській спостерігалась деяка схожість її з ученою, народу невідомою мовою Індії — санскритом, якою розмовляли й писали лише брахмани. Він також уважав, що на розвиток слов'янських мов впливали їхні взаємини і мови сусідніх, неслов'янських народів. Тимковський І. зазначав, що на розвиток слов'яно-російської словесності значний вплив мали “Русская правда” Ярослава Мудрого, “Повесть временных лет” літописця Києво-Печерського монастиря монаха Нестора, поема XII століття “Слово о полку Игореве”, “Поучение детям” Володимира Мономаха.

На думку І. Тимковського, важливу роль у розвитку слов'яно-російської мови також мали різні богословські, філософські, риторські та поетичні твори духовних діячів, особливо Сімеона Полоцького й Теофана Прокоповича. Далі професор Тимковський у цьому процесі відзначає особливу роль Ломоносова й Сумарокова. Але, на жаль, автор не зазначав, що М.В. Ломоносов написав свою “Граматику” на основі “Граматики славенской” Мелетія Смотрицького і що значну роль у розвитку російської мови, крім Т. Прокоповича, відіграли й інші дидакаси Києво-Могилянського колегіуму, а потім Академії.

“Філософія мови” Олександра Потебні. **Потебня Олександр Опанасович** (1835—1891) народився в с. Гаврилівка Роменського повіту Полтавської губернії (тепер с. Гришине Сумської області) 10 вересня 1835 року в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Із відзнакою закінчив Радомську гімназію (Польща). У 1851 році 16-річним юнаком вступив на юридичний факультет Харківського університету. Через рік перевівся на історико-філологічний, який закінчив 1856 року зі ступенем кандидата. Його дисертація “Перші роки війни Хмельницького” не була надрукована. 1861 року захищає магістерську дисертацію “Про деякі символи в слов'янській народній поезії”. Невдовзі видає велику філософську працю “Думка і мова”.

1862 року О.О. Потебню відряджають за кордон для ознайомлення з західноєвропейською наукою. У Берліні він вивчав санскрит та слов'янські мови. Через рік повернувся до Харкова. У 1865 році видав свій великий твір “Про міфічне значення деяких обрядів”, який викликав велику й сувору рецензію професора Лавровського в “Чтениях Московского общества истории и древностей российских” (1866). До 1874 року Потебня працював доцентом. У тому ж році захистив докторську дисертацію “З записок про російську граматику”, після чого був обраний екстраординарним професором, а восени 1875 року – ординарним професором. 1877 року Академія наук присудила О. Потебні Ломоносівську премію, його обрали членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Упродовж 12 років О. Потебня був головою Харківського історико-філологічного товариства. Професор Сумцов зазначав, що О. Потебня “...був найвиднішою силою на історико-філологічному факультеті за усе століття університету” [32, с. 98].

Олександр Потебня помер 29 листопада 1891 року. У Харківському університеті була запроваджена премія його імені. До речі, Інститут мовознавства Національної академії наук України носить ім'я Олександра Потебні.

Потебня О. був українцем і в умовах російського царизму не приховував свого національного походження. Володів багатьма мовами, досконало знав українську мову. Він не погоджувався з думкою Макса Мюллера, що для європейської людини достатньо володіти чотирма мовами: французькою, німецькою, англійською та італійською. Потебня вважав, що інші мови, навіть нечисленні, мають право на існування і ними треба володіти. Професор-мовознавець був категорично проти злиття мов. На засіданні Історико-філологічного товариства 11 лютого 1881 року, присвяченому творчості Ф.М. Достоєвського, посилаючись на “Щоденник Письменника”, критикував його позицію зверхності стосовно інших народів, рішуче засудив месіанізм Достоєвського, його заяви про “спасение мира” і вороже ставлення до “господ русских европейцев” (“західників” – *авт.*). Олександр Потебня з повагою

ставився до західноєвропейського просвітництва. Він філософськи оцінював роль мистецтва, мови й літератури як своєї, так і зарубіжної.

Потебня О.О. безпосередньо займався філософськими проблемами мовознавства. Його науковий доробок так і називають “філософія мови”. Філософські проблеми мовознавства О. Потебня розглядав у “Лекціях по теории словесности”, “Из записок по теории словесности” та інших працях. Він одним із перших у Росії глибоко дослідив із точки зору лінгвістики проблему взаємозв’язку мови й мислення. Цю проблему розкрив у одному з ранніх своїх творів “Мысль и язык”. Він уважав, що мова тісно пов’язана з думкою, із процесом мислення. Разом із цим він зазначав, що й сама думка формується за допомогою мови.

Розглядаючи проблему походження мови, О. Потебня обґрунтував її соціальну зумовленість. На думку вченого, творцем мови є народ. Мова виникла й розвивається в процесі соціальної практики. За допомогою мови передаються знання від покоління до покоління. У мисленні людини визначальну роль відіграє слово, мова.

Олександр Потебня звертав увагу на національну специфіку мови. Мова, на його думку, є одним із атрибутів нації. Потебня виступав проти обмеження прав будь-якої мови, проти денационалізації. Він рішуче протестував проти Емського указу 1876 року, яким заборонялося друкування книг українською мовою. Учений уважав, що денационалізація веде до послаблення зв’язків підростаючих поколінь із дорослими, дезорганізації суспільства й аморальності.

Розглядаючи питання, чи варто навчати дітей змалку чужій мові, Потебня доходив висновку, що для загального розвитку дитини це надзвичайно шкідливо. Він указував на велику кількість недоумкуватих дітей серед дворянських сімей, яких змалку приневолювали вивчати декілька мов. Потебня вважав, що двомовність гальмує поступ дитини у шкільній освіті, тому що засвоєння чужих мов повинно впливати з потреб практики, а таких потреб у ранньому віці немає. Мати з дитиною повинна багато говорити рідною мовою.

Потебня вважав, що розбудова нації починається з самого себе, із власного внутрішнього пробудження. Він засуджував ідею слов'янофілів щодо денационалізації та зросійщення слов'янських народів. Ідеології зросійщення Потебня протиставив право національних культур, тобто право народів на самостійне існування і розвиток.

Науковий доробок професора О. Потебні складає понад 30 великих праць. Поряд із чисто філологічними творами в нього є праці філософського характеру: “Мысль и язык” (1862); “Про міфічне значення деяких обрядів і повір'їв”; “Про купальські вогні та споріднені з ними уявлення” (1867); “Примітка про “малороссийское наречие” (“Филологические записки”, 1870); “Слово о полку Игореве” (текст і примітки, 1877—1878); “Из лекций по теории словесности” (1896); “Язык и народность” (1895); “Записки по теории словесности” (1906).

Випускником Харківського університету був видатний учений-економіст, соціолог, філософ і політичний діяч академік **Михайло Іванович Туган-Барановський** (1865—1919). Науковий доробок ученого зі світовим ім'ям за радянських часів був під забороною, оскільки Ленін упродовж 1897 — 1917 р. був його опонентом. А в іменному покажчику до повного зібрання творів Леніна Туган-Барановського характеризують як “російського буржуазного економіста”, “критика Маркса”, “активного діяча буржуазної контрреволюції на Україні” в 1917—1918 роках.

Всесвітньо відомий економіст М. Туган-Барановський народився 8 січня 1865 року в селі Соляниківці Куп'янського повіту Харківської губернії в сім'ї генерала, який походив із татарського князівського роду. Повне прізвище батька Туган-Мірза-Барановський. Він прийняв православну віру. Мати майбутнього світила науки — Ганна Станіславівна Шабельська — теж була шляхетного походження, з українських та польсько-литовських дворян. Після закінчення Другої харківської класичної гімназії Туган-Барановський у 1884 році вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Навчаючись в університеті, захоплювався філософією, особливо

вченням І. Канта. Молодого студента також цікавили процеси суспільного життя, соціалістичні теорії, вельми популярні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. За ці інтереси й за участь в акціях протесту Туган-Барановського було виключено з університету із заборonoю навчатися на стаціонарі. Екстерном він закінчив не лише фізико-математичний, але й юридичний факультет зі ступенем кандидата природничих (1889) та юридичних наук (1890). 1894 року Туган-Барановський у Московському університеті захистив магістерську дисертацію “Промислові кризи в сучасній Англії”, а через чотири роки докторську “Російська фабрика у минулому і зараз (Історія розвитку російської фабрики у ХІХ столітті)”. Дискутуючи з народниками і Леніним, Туган-Барановський доводив, що капіталізм у Росії історично зумовлений і є прогресивним соціально-економічним явищем. На відміну від Леніна, уважав, що новий соціальний лад потребує не революційної руйнації, а вдосконалення методом соціально-економічних реформ. Туган-Барановський критикував вчення Маркса про класи, класову боротьбу й диктатуру пролетаріату. У вересні 1904 року в часописі “Мир Божий” він писав: “Історія людства не була лише історією боротьби класів, і твердження Маркса та Енгельса слід визнати великою помилкою”.

“Легальні марксистки” вважали, що соціалізм — це той же капіталізм, тільки дещо вдосконалений. Через це вони виступали за “будівництво” соціалізму в рамках буржуазного суспільного й державного ладу. Туган-Барановський стверджував, що створення кооперативів, кас взаємодопомоги та кредиту вже є практичним здійсненням соціалізму. Таким чином, він дотримувався реформістської теорії “мирного вростання в соціалізм” без “класової боротьби” та “диктатури пролетаріату”.

Як представник “легального марксизму” Туган-Барановський співпрацював із часописами “Новое слово” (1897), “Начало” (1899) та ін. Але згодом він відмовився від співпраці з більшовиками. Його, як і Івана Франка, у марксизмі насторожувало вчення про диктатуру пролетаріату, насилля, з допомогою якого більшовики мають намір прийти до влади й будувати “світле

комуністичне майбутнє”. Разом із П. Струве, С. Булгаковим, О. Кістяківським та іншими він піддав марксизм критичному аналізу і зробив висновок, що теорія Маркса є лише “частково вірною”.

На відміну від Маркса, Туган-Барановський запропонував власну теорію криз, звідки веде початок сучасна теорія кон'юнктури. Саме цей напрям досліджень українського вченого використовували й зараз успішно використовують у Китаї та інших країнах.

У 1895 році Туган-Барановський був запрошений на посаду приват-доцента в Петербурзький університет, де як викладач і вчений став дуже популярним серед студентів. Проте влада вважала його небезпечним розповсюджувачем соціалістичних ідей. 1901 року за наказом міністра народної освіти він був звільнений із роботи, а згодом висланий із Петербурга. Після цього Туган-Барановський переїздить на Полтавщину, де продовжує наукову діяльність.

Після подій 1905—1907 років Туган-Барановський повернувся до Петербурга, де продовжував свою академічну діяльність і став співробітником часопису “Украинский вестник”. У 1909 році Туган-Барановський опублікував капітальну працю “Основи політичної економії”, яка була удостоєна Великої премії Академії наук і в подальшому перевидавалася сім разів. А 1910 року видав “Нарис з новітньої історії політичної економії і соціалізму”, сьоме видання якого вийшло в Харкові 1919 року.

Незважаючи на великий науковий авторитет ученого, на початку 1911 року за участь у студентських заворушеннях Туган-Барановського вдруге звільнили з роботи й вислали з Петербурга. Він знову повернувся на Полтавщину. Із цього часу його життя, наукова і громадська діяльність були пов'язані з Україною.

1917 року Туган-Барановського запрошують до Києва на посаду професора політичної економії в Українському народному університеті. Як визначного вченого-економіста Центральна Рада запросила Туган-Барановського на посаду генерального секретаря фінансів (міністра фінансів).

За гетьманства Павла Скоропадського у травні-червні 1918 року він брав активну участь у роботі комісії з підготовки заснування Української академії наук. 14 листопада 1918 року наказом гетьмана П. Скоропадського була утворена Українська академія наук, яку очолив земляк Туган-Барановського, колишній харків'янин, академік Володимир Вернадський. Серед перших 12 академіків Української академії наук був і Туган-Барановський.

Професор Туган-Барановський, будучи глибоким мислителем, багато в чому передбачав розвиток суспільства, застерігав від негативних наслідків, давав слушні поради. Проте в нашій країні, як до революції, так і в умовах панування комуністичної ідеології, до нього не прислуховувались, більше того — критикували або замовчували. Зате за кордоном його твори використовували й використовують, маючи від цього соціальні успіхи. У фундаментальній праці “Соціальні основи кооперації” вчений запропонував низку заходів, спрямованих на розвиток нових відносин у суспільстві. Туган-Барановський обґрунтував необхідність дотримання принципу державного регулювання ринкового виробництва. Якби реалізували наукові настанови відомого вченого, а не більшовицького “перетворення” світу, то, можливо, наше суспільство уникло б соціальних катаклізмів 1917 року і подальшої “більшовицької руїни”.

У січні 1919 року в складі урядової делегації від України Туган-Барановський їхав до Парижа, щоб там домовитися з представниками Антанти про міжнародний захист нашої молоді демократичної держави, яку більшовицький режим топив у крові. У потязі під Одесою через сильний напад асти відомий учений несподівано помер. Йому було лише 53 роки. Харківський меншовицький часопис “Мысль” опублікував некролог, у якому, на відміну від більшовицької критики, зазначалося, що Туган-Барановський “...дав так багато російській, і не лише російській науці”. У некролозі була дана висока оцінка його раннім працям “Промислові кризи” і “Російська фабрика”. Ці праці автор некролога назвав “найвидатнішими творами” Туган-Барановського. Також зазначалось, що Туган-Барановський у своїх книгах “Сучасний соціалізм”, “Теоретичні основи марксизму”, “До кращого

майбутнього”, “У пошуках нового світу”, “Нариси із новітньої історії політичної економії і соціалізму” критикував учення Маркса. Особливо високо оцінено такі книги покійного: “Теоретичні основи марксизму”, “Основи політичної економії” та “Соціальні основи кооперації”. Автор некролога підкреслив, що Туган-Барановський був “людиною великої ерудиції”. Твори Туган-Барановського справили великий вплив на майбутнього лауреата Нобелівської премії Саймона Кузнеця, який у 1918—1920 рр. навчався в Харківському комерційному інституті, де слухав лекції провідних економістів Харківського університету.

На базі економічного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна було створено Харківське обласне наукове товариство з вивчення спадщини М.І. Туган-Барановського.

Багалій Дмитро Іванович (1857—1932) – видатний український історик, мислитель, академік, у 1906—1910 роках – ректор Харківського університету; у 1906, 1910—1914 — член Державної Ради Росії від університетів; 1914—1917 — голова Харківської міської думи. Народився Д.І. Багалій у Києві 26 жовтня 1857 року. Із золотою медаллю закінчив 2-гу Київську гімназію, після чого вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де провчився 3,5 роки і півроку в Харківському університеті. У Київському університеті навчався під керівництвом професора В.Б. Антоновича. Тут були надруковані два його реферати з російської історії та отримав золоту медаль за свій твір. 1880 року після закінчення історико-філологічного факультету був залишений стипендіатом для підготовки до професорського звання з російської історії при Київському університеті. Після захисту магістерської дисертації 11 березня 1883 року затверджений штатним доцентом російської історії в Харківському університеті. Після захисту 1 червня 1887 року в Московському університеті докторської дисертації “О колонизации степной окраины Московского государства” був призначений екстраординарним професором, а з 1 липня 1889 року — ординарним.

Для пошуків матеріалів про історію Харківського університету працював у архівах Петербурга та Москви. Ці матеріали були використані для написання ювілейного видання “Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования — 1805-1905 гг.” і ювілейних видань з історії факультетів університету (історико-філологічного, юридичного, фізико-математичного й медичного). У Румянцевському музеї Багалій виявив неопубліковані рукописні твори Г.С. Сковороди. Упродовж трьох років учений брав участь у підготовці та проведенні 12-го археологічного з’їзду, який відбувся у Харкові 1902 року. Багалій провів розкопки курганів у Салтові, Янківці та Олексіївці. У селі Бабаях виявив родинні архіви Донець-Захаржевських, Щербініних та Кропоткіних.

З 1883 року Д.І. Багалій завідував Харківським історичним архівом, де провів велику роботу з опису й видання довідника про його фонди. Дмитро Багалій був членом комісії про права “малоросійської мови”. Цю комісію з одинадцяти професорів Харківського університету очолював Микола Сумцов. Висновки комісії були враховані при підготовці “Доповідної записки” Петербурзької академії наук Раді міністрів Росії (18 лютого 1905 р.) [59, с. 158; 60, с. 135].

Багалій Д.І. очолював комітет зі спорудження пам’ятника В.Н. Каразину. У Держраді Росії відстоював необхідність запровадження української мови в початкових школах України. У зв’язку з розглядом Холмського питання підготував меморандум, у якому аргументовано доводив приналежність Холмщини до українських земель.

1919 року Д.І. Багалій був обраний академіком, потім – віце-президентом АН УРСР. З 1916 до початку 30-х років очолював харківську “Просвіту”. Після виявлення в архівах Росії рукописів Г.С. Сковороди вперше надрукував у Харкові 1894 року 24 твори філософа. Виявлені та підготовлені ним нові матеріали були використані В. Бонч-Бруєвичем при виданні в Санкт-Петербурзі 1912 року другого видання вибраних творів Григорія Сковороди.

Багалій Д.І. опублікував понад 500 праць. Це в основному твори історичного змісту. Лише до 1905 року перелік його опублікованих праць склав 113 одиниць [32, с. 337-341]. Із творів, які мають філософський характер, можна назвати рецензію на книгу професора Д.В. Цветаєва “Протестантство и протестанты” (“Исторический Вестник”, 1890); “Про просвітницьку діяльність Харківського університету в перших десятиліттях його існування” (“Русская школа”, 1892); “До історії вчень і побуту древніх слов’ян” (критична оцінка книги професора Собєстянського) (“Киевская Старина”, 1892); “Пам’яті О.О. Потебні” (“Сборник Харьковского Историко-филологического общества”, 1882); “Просвітницька діяльність В.Н. Каразіна” (“Записки Императорского Харьковского университета”, 1893); “Твори Г.С. Сковороди з портретом, видом могили, зразками почерку і з вступною статтею критико-бібліографічного характеру” (Х., 1894); “Життя, вчення та значення Григорія Савовича Сковороди” (“Киевская Старина”, 1895); “Григорій Савович Сковорода. Промова” (“Сборник Харьковского Историко-филологического общества”, 1896); “Вигнання професора І.Б. Шада з Харківського університету” (“Записки Харьковского университета”, 1899); “Художня творчість М.В. Гоголя” (“Журнал для всех”, 1902).

Багалій Д.І. був прихильником демократичних засад у викладацькій діяльності. 1899 року в “Записках Императорского Харьковского университета” публікуючи статтю “Удаление профессора И.Б. Шада из Харьковского университета”, цей акт розцінив як “один із проявів реакції у Харківському університеті”. Професор Багалій при цьому зауважив: “Університетське викладання і наука повинні бути повністю вільні. Без такої свободи не може бути й правильного прогресивного розвитку самої науки”.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття царська цензура забороняла постачання у шкільні бібліотеки та читальні українських книг. Професор Багалій такі заборони розцінив як “аномалію”. У 1901 та 1905 роках він виступив проти цензурних заборон та обмежень української мови й домагався введення в університеті українознавчих дисциплін українською мовою.

1927 року Д.І. Багалій у “Автобіографії” зазначав, що його “українізація” не була примусовою і завершилася в студентський період до 1880 року. Із тих пір він став “цілком свідомим українцем”. Із 44 років викладацької діяльності останні 10 років професор Багалій читав лекції лише українською мовою. Виступи Д.І. Багалія до революції та й у перші пореволюційні роки українською мовою з українськими національними вимогами багатьом видавалися недоречними, але подальші події показали, що він був не патріотом-мрійником, а патріотом-провидцем, яких, на жаль, бракує зараз – через століття по тому.

Багалій Д.І. разом із Д.П. Міллером підготував і опублікував фундаментальну “Історію міста Харкова за 250 лет его существования (1655—1905)”, якої не мало жодне з міст не лише України, а й Росії. Працювали вони над книгою більше 10 років. Вийшла вона в двох томах-фоліантах (перший том – 1905, другий — 1912 р.). Ця монографія репринтним способом була перевидана в Харкові 1993 року. У першому томі монографії глибоко аналізується духовне життя Харкова в XVII—XVIII ст., розглядається життєвий і творчий шлях Григорія Сковороди, описується історія виникнення й функціонування Харківського колегіуму, стан викладання в ньому філософських дисциплін. У другому томі (XIX — поч. XX ст.) аналізувалося виникнення й функціонування Харківського університету, перетворення Харківського колегіуму в духовну семінарію, розвиток у місті богословської, філософської та інших наук. У цьому томі зазначається, що відомий український цукрозаводчик та меценат Іван Герасимович Харитоненко в 1882 році на спорудження хірургічної клініки для Харківського університету пожертвував 30 тис. рублів, а на спорудження триповерхового кам’яного студентського гуртожитку в 1884 році виділив 100 тис. рублів. На утримання 38 студентів університету пожертвував 50 тис. рублів. Зазначимо при цьому, що в альбомі, виданому до 100-ліття Харківського університету відомим харківським фотографом Олексієм Іваницьким, серед опікунів університету є й портрет І.Г. Харитоненка.

У виданій у Харкові 1918 року “Історії Слобідської України” Багалій присвятив розділ філософу Г. Сковороді. 1926 року він видає фундаментальну монографію “Український мандрований філософ Григорій Савович Сковорода”, яка залишається й понині найкращою в сквородиознавстві. Перевидана вона лише 1992 року в Києві.

Таким чином, у дореволюційні часи представники гуманітарної сфери Слобожанщини: історики, економісти, мовознавці, письменники, не маючи спеціальної філософської підготовки, у своїх творах порушували актуальні соціально-філософські проблеми та вносили свої пропозиції для їх вирішення. Частину цих проблем уже вирішено, але й зараз, в умовах незалежної Української держави, вони залишаються актуальними, як наприклад, мовна проблема.

РОЗДІЛ 3

СТАН ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ Й НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1917—1941)

3.1. Зміни влади в Харкові та в університеті після Лютневої революції 1917 року

Після Лютневої революції 1917 року в Петрограді та із початком закономірного розпаду Російської імперії на Слобожанщині, як і на всій території України, протягом декількох років влада мінялась так, як влучно висловився персонаж із кінофільму “Весілля в Малинівці”. Але на Слобожанщині були не лише “білі” та “червоні”. З лютого 1917 до грудня 1919 року влада в Харкові змінювалась 9 разів: Тимчасовий уряд, Центральна Рада УНР, більшовики, Центральна Рада УНР, Гетьманат Скоропадського за участю кайзерівської Німеччини, Директорія УНР, більшовики, денікінці та з грудня 1919 року – знову більшовики.

Незважаючи на те, що і “червоні”, і “білі” забирали на військову службу студентів, навчальний процес у Харківському університеті тривав. Проте ставлення професури до цих влад було неоднозначним, змінювалось залежно від ситуації.

6 березня 1917 року на екстреному засіданні ради університету було прийнято рішення підтримати Тимчасовий уряд і надіслати вітальні телеграми голові Тимчасового уряду князю Г.С. Львову, а також голові Державної думи М.В. Родзянку, в яких висловлювалася готовність “віддати всі сили служінню звільненій Росії” [25, с. 277]. Між лютим і листопадом 1917 року в університеті відносно нормально проходив навчальний і науковий процес.

12 жовтня 1917 року на засіданні ради університету обговорювали записку про “українське питання”. Після прийняття надіслали її Тимчасовому

уряду. У цій записці Рада висловлювалася за “надання права вільного вживання української мови у всіх місцевих установах, а так само за вільний розвиток суто національної української культури” [25, с. 280]. Проте два професори історико-філологічного факультету Д.І. Багалій і М.Ф. Сумцов своїх підписів під запискою з “українського питання” не поставили. Вони вважали, що Харківський університет зобов'язаний своїм виникненням слобідсько-слов'янському суспільству й народу і що Харківська губернія належить до України, а не до Росії [25, с. 281].

Деякий час в Україні існували дві влади: одна – із центром у Києві – Українська Центральна Рада, а друга – із центром у Харкові – російський більшовицький режим. У таких умовах історико-філологічний факультет Харківського університету почав підготовку викладачів із української філології, а також з історії та теорії мистецтва. В університеті тривав навчальний процес, інтенсивно працювали науковці. Багалій Д.І. українською мовою підготував і в 1918 році опублікував “Історію Слобідської України”, в якій ішлося про Харківський колегіум та філософію Григорія Сковороди.

У 1918 році на історико-філологічному факультеті Харківського університету відкрили кафедри історії України та історії української мови і літератури, на яких розпочали читання відповідних курсів лекцій.

Із приходом у квітні 1918 року до влади генерала П. Скоропадського і проголошення його гетьманом Української Держави професору Багалію двічі – у липні та жовтні — пропонували сформувати уряд. Але він, посилаючись на різні причини, від цієї пропозиції відмовився. Проте він погодився бути експертом у питанні визначення міждержавного кордону в ході українсько-російських переговорів. Виходячи з історичних фактів та етнічного складу населення, він аргументовано доводив приналежність Східної Слобожанщини (частини Курської та Воронежської губерній) до України [25, с. 283]. Багалій Д.І. разом з А.Ю. Кримським відіграли значну роль у заснуванні Української академії наук. Багалій Д.І. став першим серед істориків дійсним членом Української академії наук і очолив історико-філологічний відділ.

3.2. Ставлення професури Харківського університету до більшовицького режиму. Реорганізація та закриття університету

Після більшовицького перевороту в Петрограді 20 листопада 1917 року рада Харківського університету виступила з протестом щодо радянської влади. Рада університету разом із міською думою висловились за підтримку Центральної Ради України. Професор Д.І. Багалій був призначений губернським комісаром освіти [25, с. 281].

Через місяць після проголошення в Києві Української Народної Республіки (УНР) у Харкові до влади прийшли більшовики. У цей час викладачі університету займали вичікувально-негативну позицію. Вони не бажали брати участь у будівництві “нового” життя за більшовицьким зразком.

Із початку січня 1919 року на Слобожанщині вдруге встановилась радянська влада. 15 січня 1919 року на раді університету, після палких дебатів, було вирішено, що “вступ у відносини з існуючими тепер організаціями доцільний, якщо університет хоче обіпертися на якусь владу” [25, с. 288].

Більшовицький режим вирішив усунути старе керівництво університету, яке вороже сприйняло радянську владу. Народний комісаріат освіти, який очолював колишній асистент Київського політехнічного інституту В.П. Затонський, до Харківського університету призначив комісара – студента Ветеринарного інституту Малича-Двояронока, якого в університеті зустріли вороже. 20 березня 1919 року рада університету ухвалила резолюцію, що постанова Наркомосвіти про передачу керівництва вищими навчальними закладами комісарам, які зовсім не знайомі з академічним життям, руйнує автономію вищих навчальних закладів. У резолюції підкреслювалось, що такі дії Наркомосвіти загрожують загибеллю вищим навчальним закладам.

Рада комісарів вищих навчальних закладів при Наркомосвіті 28 березня 1919 року вирішила ліквідувати правління університету, його раду і ради

факультетів. Залишилися лише декани факультетів, які мали керувати науково-навчальною діяльністю [25, с. 289].

На початку червня 1919 року Червона армія знову змушена була залишити Харків, захопивши з собою 38 заручників із концтабору Харківської ГубЧеКа. Серед заручників були професори університету А.С. В'язигін, Я.А. Денисов, О.В. Орлов та М.С. Стелецький. Згодом заручники були знищені в Сумах та Орлі [17, с. 71-78; 25, с. 292; 43].

11 (24) червня 1919 року до Харкова ввійшли передові загони Добровольчої армії генерала Май-Маєвського. Нова влада тримала курс на реставрацію основних елементів дореволюційного ладу. На засіданні ради університету 20 червня (3 липня) ректор П'ятницький привітав усіх із визволенням “од тяжкого, пригнічуючого ганебного рабства”. Рада ухвалила резолюцію, в якій “гаряче вітала героїчну Добровольчу армію, що взяла на себе важке і відповідальне завдання відтворення великої, єдиної, неподільної Росії” [25, с. 289].

У жовтні 1919 року група професорів Харківського університету, а також інших навчальних закладів міста підписали звернення до вчених Заходу – “Воззвание русских ученых к Европе”, в якому дається соціально-філософська оцінка більшовицькому терору, нищенню культурних цінностей. У цьому зверненні більшовицьких лідерів названо “утопістами” й “фанатиками”, “неврівноваженими”, навіть “з кримінальним минулим”, які ховаються під псевдонімами (Ленін, Троцький) [25, с. 292].

Більша частина студентів університету пішли до лав Добровольчої армії, а менша — до Червоної армії. Тому під час осіннього семестру 1919 року професори університету читали лекції майже в порожніх аудиторіях.

12 грудня 1919 року на Слобожанщині втретє встановилася радянська влада й Харків був проголошений столицею УРСР. Перед цим частина професорів і викладачів університету змушена була залишити місто й піти з відступаючими частинами Добровольчої армії. Решта, боячись більшовицького

терору, почала пристосовуватися і співробітничати з радянською владою, щоб мати можливість продовжувати науково-педагогічну діяльність.

Таким чином, із грудня 1919 року почався новий етап у житті університету, який завершився 5 липня 1920 року закриттям Харківського університету, що проіснував 115 років.

Після приходу до влади більшовиків радянська влада розпочала докорінну перебудову освіти, у тому числі й вищої школи. Була поставлена мета – зробити вищу школу могутнім чинником соціалістичного будівництва. Ще у травні 1919 року були скасовані наукові ступені та звання. У факультетські ради входила однакова кількість викладачів і студентів. За прикладом Російської Федерації в 1919 році вчительські та педагогічні інститути перетворювалися в Інститути народної освіти (ІНО). Більшовицький режим реорганізував університети в інститути. Була скасована автономія вищих навчальних закладів. Вони повністю підпорядковувались Наркомосвіті України. На базі історико-філологічного та фізико-математичного факультетів Харківського університету в 1920 році було створено Академію теоретичних знань (АТЗ), яка складалася з Інституту суспільних наук (ІСН) та Інституту фізико-математичних наук (ІФМН) [25, с. 305].

Спочатку в Академії теоретичних знань переважна більшість викладачів читали свої лекції, як і раніше, інколи вставляючи положення про “соціалістичне будівництво”, “історичний матеріалізм” тощо. 20 квітня 1921 року наказом Наркомосвіти УРСР Академія теоретичних знань була перетворена в Харківський інститут народної освіти (ХІНО) [25, с. 306]. А Київський університет – у Вищий інститут народної освіти (ВІНО), з 1926 року — у Київський інститут народної освіти (КІНО).

Перед викладачами ХІНО було поставлено завдання, щоб на першому курсі у студентів сформувався матеріалістичний світогляд. Необхідно було навчити їх елементарній економічній і політичній грамоті, а також щоб вони могли аналізувати явища суспільного життя із позицій марксистської ідеології та марксистського методу. Для досягнення цієї мети першокурсникам читали

такі предмети: неорганічна й органічна еволюція, основи марксизму, наука про народне господарство, історія революційних рухів, загальне вчення про право і державу.

Частина харківських професорів готова була визнати соціалізм, але без диктатури пролетаріату, а також не приймала філософських основ марксизму – діалектичного та історичного матеріалізму. Так, наприклад, співробітник Всеукраїнської академії наук А.М. Ладиженський, виступаючи проти філософії марксизму, у своїй книзі “Суспільно-політичні ідеали стародавнього світу, середніх віків та нового часу”, виданій у Харкові 1919 року, писав: “Якщо марксизм брати не як філософське вчення, а лише як політико-економічну теорію, то у ньому, безперечно, надзвичайно багато цінного”.

31 березня 1922 року відповідно до постанови Раднаркому УРСР “Про увічнення пам’яті та забезпечення сім’ї професора Потебні О.О.” Харківському інституту народної освіти було присвоєно ім’я видатного українського вченого Олександра Потебні [25, с. 328].

У першій половині 20-х років ХХ ст. у вітчизняних вищих навчальних закладах викладали комплекс соціально-економічних дисциплін (соціально-економічний мінімум), до якого було включено й філософію під назвою “Історичний матеріалізм”. Згодом, у другій половині 20-х років, було вирішено запровадити у вишах курс марксистської філософії “Діалектичний матеріалізм” як окрему дисципліну. Навчальні програми з курсу марксистської філософії були зорієнтовані на тематику історичного матеріалізму (теорія суспільного розвитку, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, класи та класова боротьба, базис і надбудова, вчення про державу і диктатуру пролетаріату). Висвітлювались також кілька тем діалектичного матеріалізму (ідеалізм і матеріалізм, діалектичний метод у філософії). Було опубліковано низку підручників з філософії під назвою “Історичний матеріалізм”.

Х з’їзд КП(б)У перед викладачами суспільних наук поставив завдання роз’яснювати політику Компартії та радянської влади, розвінчувати ідейні концепції антирадянських елементів; навчально-методична й наукова робота

мала проводитись відповідно до потреб диктатури пролетаріату й соціалістичного будівництва.

Рішенням Раднаркому УРСР від 17 вересня 1925 року при Харківському інституті народної освіти було створено факультет політичної освіти, перетворений у 1929 р. на Інститут комуністичної освіти із філософсько-атеїстичним факультетом. Основним завданням цього факультету в перші роки його існування була підготовка висококваліфікованих працівників політосвіти. Факультет мав дати студентам серйозну загальну освіту, необхідну політпрацівникові для його роботи, ґрунтовні знання з соціально-економічних питань за марксистською методологією про методику цієї роботи. Факультет мав два відділення: міське й сільське. Спеціалізація починалася з першого курсу.

У навчальному процесі в ХІНО велика увага приділялась проблемі українізації. З метою забезпечення українському народу навчання і виховання його рідною мовою постановою Раднаркому УРСР від 21 вересня 1920 року “Про введення української мови в школах і радянських закладах” була запроваджена політика українізації. У навчальні плани факультетів вводилося вивчення обов’язкового курсу української мови. Але процес українізації в ХІНО проходив стихійно, адже значна частина викладачів не володіла українською мовою. Наркомат освіти 24 жовтня 1924 року встановив терміни проведення процесу українізації. У 20-ті роки багато вчених працювало над укладанням україномовних термінологічних словників із різних предметів. Але частина викладачів принципово не хотіла переходити на викладання українською мовою, саботуючи цей процес.

Відповідно до постанови Наркомосвіти від 25 листопада 1925 року викладання всіх дисциплін на всіх факультетах ХІНО мало бути повністю переведено на українську мову з вересня 1926 року. Оскільки в 1927—1928 роках викладання в ХІНО було українізоване лише на 74,4%, то термін закінчення українізації було продовжено до початку 1930—1931 навчального року [25, с. 327].

20 січня 1930 року ректором ХІНО було призначено недавнього випускника аспірантури Українського інституту марксизму-ленінізму **Я.С. Блудова**. Але недовго йому довелося обіймати цю посаду, оскільки 1929—1930 навчальний рік був останнім для ХІНО як освітнього закладу.

У Харківському інституті народної освіти була створена науково-дослідна **кафедра марксизму й марксознавства**, яку очолював відомий філософ **Семковський (Бронштейн) Семен Юлійович** (1882—1937). Але у квітні 1922 року цю кафедру було переведено до Комуністичного університету ім. Артема.

У вересні 1921 року в ХІНО була створена науково-дослідна кафедра історії європейської культури, керівником якої було обрано професора В.П. Бузескула, але після того як він у 1922 році став академіком Російської Академії наук, очолив її С.Ю. Семковський. Тоді ж на кафедрі була створена нова секція – соціології, на чолі якої також став **С.Ю. Семковський**. Одночасно він очолював і науково-дослідну кафедру марксизму і марксознавства, до переведення її до Комуністичного університету ім. Артема [25, с. 358].

25 березня 1925 року постановою Президії Укрнауки секцію російської культури з 1 жовтня цього ж року було виокремлено зі складу науково-дослідної кафедри історії української культури. 14 листопада 1925 року кафедру історії європейської культури за власним бажанням залишив професор С.Ю. Семковський. Після нього кафедру очолив професор М.С. Гольдін.

9 червня 1926 року на засіданні Малої президії Укрнауки було вирішено при кафедрі історії європейської культури створити нову секцію – наукової методології та логіки під керівництвом професора Б.Я. Рудаєва. До цієї секції ввійшли наукові співробітники ліквідованих секцій історії ідеології та соціології.

1 жовтня 1928 року науково-дослідну кафедру історії європейської культури знову очолив професор **С.Ю. Семковський**. Ще в 1926 році йому за сукупністю праць був присуджений науковий ступінь доктора філософії та

соціології, а в 1929 році він стає дійсним членом Всеукраїнської академії наук [25, с. 358]. Кафедра історії європейської культури видавала “Наукові записки”, де друкувалися праці з питань методології наук (у 1927 р. – том 1), історії літератури (у 1927 р. – том 2) та різних проблем європейської історії та культури (у 1929 р. – том 3).

Кафедра історії європейської культури не дотримувалась якогось одного напрямку. Науковці кафедри продовжували розробляти попередню тематику: історію афінської демократії, античну ідеологію, історіографію тощо. У 1923 році професор Бузескул опублікував першу частину книги “Відкриття ХІХ і початку ХХ століть в галузі історії стародавнього світу”, яка була присвячена відкриттям у Стародавньому Єгипті, Ассирії, Вавілоні та на півночі Африки. У 1924 році виходить друга частина цієї книги про відкриття під час дослідження давньогрецької культури.

У 1924 році виходить збірник праць професора Гольдіна “Соціалізм і комунізм у Франції”. А у 1923 році він видав “Вибрані промови Дантона”. І далі працював над перекладом і поясненням промов діячів Великої французької революції 1789—1794 років: Робесп’єра, Сен-Жюста, Марата та ін. При науково-дослідній кафедрі історії європейської культури працювало декілька семінарів, зокрема з історії релігії.

Створена кафедра історії України до 1923 року у своєму складі мала дві секції: історії України, якою керував академік Д.І. Багалій, та літературно-етнографічну, яку очолював академік М.Ф. Сумцов, а після його смерті в 1922 році – професор О.В. Ветухов. У 1926 році кафедра історії України була офіційно перейменована на кафедру історії української культури. Завідувач цієї кафедри академік Д.І. Багалій у 1926 році опублікував свою монографію “Український мандрований філософ Григорій Сковорода”, яка стала підсумком попередніх досліджень про найвидатнішого українського мислителя ХVІІІ ст. Понад тридцять років учений розшукував і опрацьовував матеріали про Г.С. Сковороду. Ця монографія й зараз вважається найбільш глибоким дослідженням життєвого й творчого шляху відомого українського філософа.

Під керівництвом професора Ветухова співробітники етнологіко-краєзнавчої секції досліджували матеріальну та духовну культуру Слобожанщини. Вони вивчали тогочасні форми тотемізму та анімізму з метою аналізу закономірностей еволюції духовної культури народу, а також міфічно-релігійні уявлення українського народу. Професор О.В. Ветухов опублікував підручник “Життя слова”, який за життя автора видавався шість разів. Учений, розвиваючи ідеї О.О. Потебні, проаналізував актуальні питання психології творчості, звернувши увагу на загальнолюдське значення літературних образів.

У 1922 році в Харкові був заснований **Комуністичний університет ім. Артема**, де створено **кафедру марксизму і марксознавства**. У 1924 році вона перетворюється в **Український інститут марксизму** (з 1927 р. — **Український інститут марксизму-ленінізму** — УІМЛ). З 1931 р. УІМЛ входить до складу **Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів** (ВУАМЛІН). З 1927 року починає виходити теоретичний орган УІМЛ – журнал “Прапор марксизму”, з 1931 – “Прапор марксизму-ленінізму”, а з 1934 до 1936 року – “Під марксо-ленінським прапором”.

До УІМЛІНу входив **філософсько-соціологічний відділ**, керівним органом якого була президія: С. Семковський (голова), В. Юринець (заступник голови), Р. Левік, Я. Блудов, Н. Білярчик, В. Беркович, О. Бервицький, Е. Фінкельштейн, С. Генес, Ф. Беляєв, Г. Овчаров, Ю. Мазуренко. Відділ складався з кафедри філософії (С. Семковський – завідувач, В. Юринець, В. Асмус, Р. Левік, Я. Розанов) і кафедри соціології (В. Юринець — завідувач, С. Семковський, Т. Степовий, Ю. Мазуренко, А. Хвиля, П. Демчук).

У 1932 році в Харкові при ВУЦВК був створений **Інститут червоної професури**, який складався із семи самостійних інститутів, зокрема й **Інституту філософії**. У 1932 р. також був утворений **Інститут філософії і природознавства**, який мав такі сектори: діалектичного матеріалізму із секцією історії філософії в Україні, історичного матеріалізму і природознавства. Штат інституту був такий: директор інституту — Р. Левік,

керівник сектору природознавства академік — С. Семковський, керівник відділу соціології — професор В. Юринець, професори: Н. Білярчик, О. Бервицький, В. Бон, П. Демчук, Д. Ігнатюк, М. Нирчук, М. Орлов, Б. Пероцький, А.А. Розанов, Я.С. Розанов, Л. Штрум. Після філософських дискусій усі вони були розстріляні.

17-21 травня 1926 р. у тодішній столиці України Харкові відбулася Перша всеукраїнська конференція викладачів суспільствознавства вузів, на якій була прийнята Програма курсу діалектичного матеріалізму. Стан реалізації цієї програми був обговорений 21-25 червня 1928 р. на Другій всеукраїнській конференції викладачів соціально-економічних дисциплін у вузах, яка відбулася знову в Харкові. На секції діалектичного матеріалізму особлива увага була приділена “філософському фронту” — дискусії між механістами й діалектиками, яка вже пройшла в Москві. Викриттю “ревізійністських” тенденцій “механістів” була присвячена доповідь професора В. Юринця. Після всебічного обговорення на конференції була прийнята нова програма курсу діалектичного матеріалізму.

На конференції підкреслювалось, що суспільствознавчі дисципліни у вузах “не досить просякнуті духом справжнього марксизму й ленінізму”, тому нових “червоних фахівців” необхідно “належно озброїти марксистсько-ленінською наукою” [74, с. 6-7].

Із доповіддю “Про завдання соціально-економічних дисциплін у ВУЗ’ах” виступив народний комісар освіти М.О. Скрипник, який зазначив, що старі кадри “просувають старі погляди”, а молоді “не мають відповідних знань” [74, с. 8]. Про це певною мірою свідчать дані про склад делегатів другої конференції. Із загальної кількості 165 делегатів тих, що старші 45 років, було 22 чоловіки, переважну більшість склали молоді викладачі від 23 до 40 років (115 чол.). Із дореволюційним стажем викладання було 23 чол., після 1918 р. — 142 чол. Із вищою освітою було 125 чол., із середньою — 25, із самоосвітою — 15. Друковані праці мали лише 44 викладачі, а 121 друкованих праць не мали. Зате переважну більшість (82%) склали члени й кандидати партії та двоє

комсомольців. Позапартійних було лише 18 % (27 чол.) [74, с. 162]. Як бачимо, більшовики після приходу до влади чітко дотримувались партійного підходу у вихованні молоді, для них важливим був не стільки високий рівень кваліфікації викладача, скільки приналежність до їхньої партії.

Міністр зауважив, що досить “кепська справа” з підручниками, а підручників українською мовою зовсім нема, недостатня науково-дослідна робота в галузі суспільствознавства. Скрипник М. перед викладачами суспільствознавства поставив завдання, щоб вони “підготували людину, що в своєму світогляді стоїть на ґрунті марксістсько-пролетарському” [74, с. 11].

За дорученням спеціальної комісії професор С. Семковський підготував проект програми з курсу діалектичного матеріалізму, який “дуже наблизив до прийнятої в Москві програми” [74, с. 125]. Після досить гострого обговорення секція визнала проект програми С. Семковського найбільш вдалим, а для внесення змін і доповнень обрала комісію у складі Семковського, Юринця, Нирчука, Загорулька, Діденка, Піппера, Кондратського, Берковича та Білика. Урешті була ухвалена нова програма за редакцією професора С. Семковського [74, с. 148].

У поясненні до програми зазначалося, що курс діалектичного матеріалізму охоплює як діалектичний матеріалізм, так і теорію історичного матеріалізму. Далі наголошувалось, що “діалектичний матеріалізм є один з основних предметів навчання” [74, с. 139].

До речі, програма курсу діалектичного матеріалізму, прийнята в 1928 р. на Другій всеукраїнській конференції викладачів соціально-економічних дисциплін у вузах у Харкові, за редакцією С. Семковського, за своїм змістом у своїй основі залишилася чинною до початку 90-х років ХХ ст. Лише частина тем згодом відійшла до курсу наукового комунізму під час його запровадження.

До прийнятої програми додавався список рекомендованої літератури, який викликає зацікавленість із точки зору рекомендованих авторів. Для студентів, як і в повоєнний період, традиційно рекомендували праці Ф. Енгельса “Людвіг Фейербах...” та “Анти-Дюрінг”, Леніна “Матеріалізм и

емпириокритицизм”, “Держава і революція”, збірник творів “Ленин В.И. — Маркс. — Энгельс. — Марксизм”. (Л., 1925), Сталина “Вопросы ленинизма”, С. Семковського “Марксистська хрестоматія” (вид. 7).

Для викладачів рекомендували збірник “Класики марксизму”, куди увійшли основні праці Маркса, Енгельса, Плеханова та Леніна. Пропонувались чотири підручники з історичного матеріалізму: М. Бухаріна “Теорія історичного матеріалізму” (ДВУ, 1926), С. Семковського “Конспект лекцій з історичного матеріалізму” (Х., 1924), І. Разумовського “Курс теории исторического материализма” (М., Л., 1927) та С. Вольфсона “Диалектический материализм” у 2 частинах (Мінськ, 1924).

Викладачам рекомендували велику кількість хрестоматійних посібників, підготовлених відомими фахівцями з філософії, а саме: С.Ю. Семковський “Марксистська хрестоматія. Сьоме видання, зовсім перероблене, застосоване до даної програми, виходить і російською мовою” (Х., 1928—1929); “Плехановская хрестоматія. Пособие к изучению исторического материализма” (К., 1925); Сталин “Вопросы ленинизма” (М., Л., 1926); Л. Аксельрод (Ортодокс) “Критика основ буржуазного обществоведения и материалистическое понимание истории. Курс лекций” (1924); А. Деборин “Введение в философию диалектического материализма” (М., П., 1924); А. Деборин “Философия и марксизм. Сборник статей” (М., Л., 1926); А. Деборин “Ленин как мыслитель” (М., 1924); С.Ю. Семковський “Этюды по философии марксизма” (М., 1925); С.Ю. Семковський “Диалектический материализм и принцип относительности” (М., Л., 1926); В. Вундт “Введение в философию” (пер. с нем., Спб., 1902); Н. Бухарин “Атака. Сборник теоретических статей” (М., 1924); Э. Бернштейн “Исторический материализм” (П., 1901); Н. Перлин “Исторический материализм” (К., 1925); “Марксизм и национальная проблема. Сборник I. Статьи О. Бауэра, К. Каутского, И. Сталина, С. Семковского” (Х., 1924); Н.Н. Попов “Национальная политика советской власти” (Х., 1926, 1927); “Вопросы искусства в свете марксизма. Сборник статей Маркса, Плеханова, Троцкого, Луначарского” (К., 1925);

“Вестник Коммунистической Академии”. Двумесячник (М., 1922-1928 и далее); “Прапор марксизму” (Х., 1927—1928 і далі).

Як бачимо, програма рекомендувала праці найбільш кваліфікованих на той час фахівців у галузі діалектичного матеріалізму, які викладали, розповсюджували та захищали марксистсько-ленінське вчення. Разом із класиками марксизму були Бухарін, Семковський, Троцький та інші теоретики. У їхніх працях не було ворожого ставлення до комуністичного вчення. Але не пройшло й десяти років після другої конференції викладачів суспільних наук у Харкові, як почалися їх переслідування, звинувачення в ревізіонізмі, неправильному розумінні марксистсько-ленінського вчення, у механіцизмі, гегельянщині, ідеалізмі, націоналізмі й навіть — фашизмі. Майже всі ці автори врешті були знищені більшовицькою системою, яку вони так вірно захищали.

3.3. Відновлення університету в 1933 році. Підготовка філософського кадрового складу в Харкові. Науково-педагогічна діяльність С.Ю. Семковського, В.О. Юринця, П.І. Демчука, Я.Г. Білика, Р.С. Левіка та інших харківських філософів

10 березня 1933 року РНК УРСР ухвалила постанову про організацію в Україні державних університетів. Відповідно до цього рішення в Україні відновлювали свою діяльність чотири університети: Київський, Одеський, Дніпропетровський і Харківський [25, с. 365-366].

Постановою передбачалося з 1 вересня 1933 року функціонування в Харківському університеті восьми факультетів, зокрема філософсько-історичного. Проте на історичному факультеті філософське відділення не було створене через “відсутність достатньо кваліфікованих викладацьких кадрів” [24, с. 295]. У передвоєнному 1940 році рада Харківського університету порушила клопотання перед Комітетом з вищої школи СРСР і Наркомом освіти УРСР про здійснення набору студентів на філософське відділення в 1941 році [24, с. 295]. Але війна завадила реалізувати цей план.

Ректором відновленого Харківського університету був призначений **Яків Семенович Блудов** (1898—1984). Він був учасником Громадянської війни. Після закінчення Комуністичного університету в 1926 році та аспірантури Українського інституту марксизму-ленінізму в 1929 році очолив ХІНО, Інститут червоної професури при ВУЦВК; з 1930 року – професор кафедри діалектичного та історичного матеріалізму Всеукраїнської академії марксизму-ленінізму (ВУАМЛІН).

У місцевій та республіканській пресі повідомлялось про відкриття Харківського університету. Про підготовку до навчального року інформувала університетська газета “За нові кадри”, перший номер якої вийшов 5 вересня 1933 року. Редактором газети був призначений Й.Н. Кравець.

На початку 30-х років, у зв’язку з розширенням мережі вишів і значним збільшенням контингенту студентів, відчувалась гостра потреба в кадрах. На 1 січня 1932 року в Україні було 199 вишів і технікумів, у яких працювало 918 викладачів суспільних наук, більше половини з них (505) не мали достатньої кваліфікації. Не вистачало 2000 викладачів. На 20 серпня 1932 року викладачі суспільних наук із вищою освітою складали 76%, із середньою – 21, із нижчою — 3%. Крім того, значна частина викладачів із вищою освітою не мала гуманітарної підготовки [65, с. 258]. У зв’язку з цим 1934 року були організовані двомісячні курси підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук на 230 осіб при Київському, Харківському й Одеському університетах [65, с. 259].

Навчальні дисципліни в університеті викладали здебільшого російською мовою. Старше покоління викладачів не бажало переходити на українську мову викладання. У Харківському університеті навчальні курси на початку 1941 року українською мовою читали лише 47 викладачів із 359 [25, с. 380]. Наказ Наркомпросу України у березні 1941 року зобов’язував забезпечити викладання дисциплін українською мовою протягом 1941 та 1942 років. Учена рада університету 16 квітня 1941 року, після обговорення цього наказу, ухвалила:

“Директиву Наркомпросу УРСР прийняти до неухильного керівництва і виконання” [25, с. 380].

У першому навчальному році університет після свого відродження мав у штаті 265 викладачів і наукових співробітників. Із них лише 10 осіб мали наукові ступені докторів та кандидатів наук. Неукомплектованість кафедр штатними викладачами становила 280 чоловік. Особливо її відчували кафедри та факультети суспільно-економічного циклу: там не вистачало 60 викладачів [25, с. 387].

Колишній перший “червоний” ректор Харківського університету Я.С. Блудов згадував, що в умовах кадрової кризи у вишах у 1923 році до Харкова прибули перші випускники Московського інституту червоної професури (ІЧП) – В. Юринець, С. Гонікман, Є. Гірчак та Столяров. Вони разом із С. Ю. Семковським і В.Ф. Асмусом, які працювали на той час у Києві, були одними з перших радянських філософів-професіоналів в Україні. Після переїзду в Харків вони працювали в Українському інституті марксизму (УІМ), УІМЛІНі, ВУАМЛІНі. (Наприкінці 20-х років В.Ф. Асмус переїхав до Москви, де з 1939 року обіймав посаду професора кафедри філософії Московського університету.) Кафедру філософії очолював **С.Ю. Семковський**, соціології – **В.О. Юринець**. Вони також завідували кафедрами філософії у провідних вишах Харкова: у Харківському інституті народної освіти – С.Ю. Семковський (з ним працювали Я.Г. Білик, В.С. Бойко, а потім і В. Чучмарьов); С. Гонікман очолював кафедру філософії в Комуністичному університеті ім. Артема; В. Юринець – в Інституті народного господарства (ІНГОСП) [66, с. 70].

УІМЛІ, а потім ВУАМЛІН мали свої філії в інших містах, зокрема в Києві, де була кафедра марксизму-ленінізму з філософсько-соціологічною секцією, а потім філософська комісія при Академії наук УРСР.

В Україні підготовка “червоних професорів” здійснювалася через аспірантуру при навчальних частинах УІМу, УІМЛІНу та Інституту філософії і природознавства ВУАМЛІНу. У 1932 році на основі навчальних частин

науково-дослідних інститутів ВУАМЛІНУ було створено сім самостійних інститутів червоної професури при Президії ВУЦВКа; серед них – **Інститут червоної професури філософії**, директором якого Президія ВЦВК затвердила професора Я.С. Блудова.

У 1924 році в УІМЛІНі був лише один аспірант із філософії – Т. Степовий (Діденко); у 1925 році навчалося троє – В. Беркович, Н. Білярчик і П. Демчук, а в 1926 уже вісім чоловік: Ф. Беляєв, О. Бервицький, Я. Блудов, В. Бон, Г. Васильєва, М. Медзінський, Г. Овчаров та С. Федчишин. Вільнослухачами були В. Чучмарьов, Я. Кауфман та Г. Єфименко [66, с. 70]. Наприкінці 20-х – початку 30-х років усі вони стали завідувачами кафедр філософії в різних вишах Харкова. Крім того, вони проводили наукову роботу в УІМЛі та ВУАМЛІНі, публікували монографії, брошури і статті у збірниках, часописах та газетах.

Професор Я. Блудов зазначав, що навчальний процес в аспірантурі був дещо інший, ніж зараз. Термін навчання складав не три, а чотири роки. В основі навчання були семінари. Доповіді, зроблені на семінарах, а також деякі обов'язкові виступи, після обговорення, як правило, друкувалися у філософських журналах. Це було підставою для оцінки успішності аспіранта. Досить глибоко й широко вивчалася історія філософії, зокрема німецька класична філософія, особливо філософія Гегеля, на вивчення якої відводилось півтора – два роки.

Філософську аспірантуру у ВУАМЛІНі та Інституті червоної професури закінчували М.М. Новіков, М.О. Логвин (в 60-ті роки доктор, професор кафедри філософії Української сільськогосподарської академії), Сухов, Пероцький, Пурель, Гофман, Зунін, Богомоллов, Попов, Блюмкін та ін. Андріанов, Вольнов, Милославін, Уральцев, Воробйов, Глухенко, Абдула, Кушик, Штейнберг, Колташов, Губенко, Долгий, Лаврова, Попе, Паскель, Хоменко, Гепнер, І.Д. Назаренко (пізніше доктор, професор, лауреат Ленінської премії), А.С. Брагінець (пізніше доктор, професор, завідувач кафедри філософії Львівського університету), Б.Г. Кубланов (пізніше доктор, професор) після

закінчення аспірантури працювали в Харківському університеті та інших вищих містах.

Серед провідних філософів України того часу, зокрема й Харківського університету, особливе місце посідає **Семен Юлійович Семковський** (Бронштейн) (1882–1937). Народився він у м. Могильові, закінчив Петербурзький університет. З 1900 року брав активну участь у соціал-демократичному русі як меншовик. Тривалий час перебував в еміграції, після повернення ввійшов до складу меншовицького ЦК. У 1918 році переїхав в Україну. Працював спочатку викладачем Київського університету, а в 1920—1922 роках – професором Харківської академії теоретичних знань та ХІНО. З 1922 до 1931 року був завідувачем кафедри Українського інституту марксизму-ленінізму. У 1929 році обраний академіком АН УРСР. У 1934—1936 роках очолював кафедру історії європейської культури й комісію філософії при АН УРСР. Заарештований і розстріляний 18 березня 1937 року. Посмертно реабілітований.

Семковський С.Ю. був людиною широкої ерудиції, блискучим лектором. Його учень Я.С. Блудов через сорок років згадував, що стосовно спеціального циклу лекцій, який академік Семковський прочитав у Комуністичному університеті ім. Артема для відповідальних працівників ЦК КП(б)У, ВУЦВК і РНК УРСР, схвально відгукнувся “всеукраїнський староста” Г.І. Петровський [66, с. 71]. Блискучу оцінку отримали наукові праці С.Ю. Семковського, випущені ще на початку і в середині 20-х років. Його книги, збірки статей та хрестоматії перевидавалися неодноразово.

Цікавим був університетський (хіновський) викладач філософських дисциплін **Я.Г. Білик**. Він приділяв велику увагу поширенню серед студентів та трудящих політичних знань. У 1929 році його підручник “Суспільствознавство” вийшло другим виданням.

Одним із найстаріших викладачів філософії в університеті (іще хіновського періоду) був **В.С. Бойко**. У 1928 році він видав один із перших підручників з діалектичного матеріалізму.

Професор **Р.С. Левік** іще в 1926 році очолював кафедру марксизму-ленінізму при Всеукраїнській академії наук. Потім він перебував на партійній роботі, а на початку 30-х років його перевели на наукову роботу. На філософській дискусії в Харкові 14-19 січня 1931 року він був основним доповідачем. В університеті Р.С. Левік часто виступав із лекціями. Але основним місцем його роботи була ВУАМЛІН, де він обіймав посаду віцепрезидента та директора Інституту філософії та природознавства.

Відомим філософом у Харкові був професор **Є.Ф. Гірчак**. Він працював на посаді заступника народного комісара освіти й нерідко виступав в університеті з лекціями. Колишній ректор Харківського університету Я.С. Блудов характеризував його як “високоідейного і принципового комуніста” [66, с. 73]. Професор Гірчак опублікував декілька оригінальних і глибоких праць з історії філософії та питань національно-культурного будівництва. У збірнику статей “Измена ленинизму” (1927) та інших працях розкривав гносеологічні корені троцькізму. Деякий час професор Гірчак був редактором журналу “Більшовик України”.

Яскравою й високоерудованою особистістю був академік Української академії наук **В.О. Юринець**. Народився він 1891 року в с. Олеськи Буського району на Львівщині. Закінчив фізико-математичний і філософський факультети Віденського університету, а після переїзду до Москви – Інститут червоної професури (1921). З 1922 року вів науково-дослідну й викладацьку діяльність у Москві, був професором філософії Московського університету. З переїздом до Харкова завідував кафедрою в УІНМЛІНі, був членом редколегій журналів “Прапор марксизму” та “Більшовик України”. Особливу увагу заслуговують його праці “Філософсько-соціологічні нариси” (1930) та “Павло Тичина. Спроба критичного аналізу” (1928). Із позицій “войовничого матеріалізму” виступав проти “механістів” і групи Деборіна “за утвердження діалектичного та історичного матеріалізму в Україні”. В 1936 році звинувачений в українському “націонал-фашизмі” й заарештований.

У Харківському університеті в той час працювали молоді, талановиті та перспективні викладачі філософських дисциплін: Ф.А. Гофман, Зунін, Блюмкін, Пурель та ін. Гофман Ф.А. опублікував декілька глибоких та змістовних статей: “Фейєрбах, як філософський попередник Маркса” (“Прапор марксизму”, 1929, №6), “Про деякі методологічні проблеми у викладанні філософії марксизму” (“Прапор марксизму”, 1930), “Маркс і Енгельс про філософію у своєму листуванні” (“Прапор марксизму-ленінізму”, 1932).

Цікавою особистістю була **Зінаїда Іванівна Лузіна** — перша жінка, яка закінчила Харківський університет, до того ж із дипломом 1-го ступеня. Після закінчення історико-філологічного факультету в 1911 році вона була залишена в університеті для підготовки до професорського звання на кафедрі філософії. У 1921 році вона витримала екзамен на ступінь магістра, а в 1922, після створення кафедри марксизму і марксознавства при науковому комітеті Наркомосу УРСР, увійшла до складу її бюро. Потім, до кінця 20-х років, працювала науковим співробітником (консультантом) УІМу та УІМЛу, викладала філософію в Комуністичному університеті ім. Артема. У кінці 20-х років перейшла на викладання іноземних мов, продовжуючи цікавитись філософським життям.

Серед провідних харківських філософів того періоду був професор **С. Гонікман**. Він очолював кафедру філософії в Комуністичному університеті ім. Артема, а потім був директором Інституту марксизму-ленінізму в Ленінграді. У 1926 році вийшов його підручник для прискорених шкіл політграмоти під назвою “Шлях до соціалізму”. У різних збірниках та журналах він публікує низку змістовних статей із різних проблем філософії. Ним опубліковано роботи з історії партії, зокрема з історії боротьби проти троцькізму. Професор Блудов характеризував С. Гонікмана як “справжнього комуніста і визначного педагога” [66, с. 73].

У харківського професора філософії **Т.К. Степового (Діденка)** діапазон наукових досліджень був значним. Його цікавили проблеми логіки й діалектики, історичного матеріалізму. Він займався критикою буржуазної

соціології, літературною критикою, педагогікою. На той час він був найбільшим знавцем філософської спадщини Г.В. Плеханова. Розкриттю теорії марксизму професор Степовий присвятив декілька своїх праць.

Васильєва Г.З. після закінчення в 1929 році аспірантури в УІМЛІНі працювала в цьому ж інституті. У 1933 році її призначили директором Інституту філософії та природознавства ВУАМЛІНу, потім — старшим науковим співробітником Інституту філософії АН СРСР. Вона досить успішно працювала над дослідженням творів Гегеля й ленінських “Філософських зошитів”. Її наукові праці опубліковано у збірниках та філософських журналах. Подальша її доля склалася трагічно, про що буде сказано нижче.

У 20—30-х роках у Харкові працювали такі молоді й талановиті філософи, як Ф.Б. Беляєв, В. Беркович, Я. Кауфман, Г. Єфименко та ін., які успішно займались навчальною та науковою діяльністю. Далі ми дізнаємось, що ці молоді, талановиті та перспективні філософи майже всі були знищені більшовицькою тоталітарною системою.

Наприкінці 1933 року на університет накотилась нова хвиля репресій. Ректор Я.С. Блудов на районній партійній конференції в січні 1934 року повідомляв, що внаслідок перевірок були звільнені з роботи й навчання “ворожі елементи, націоналісти та ін.” – 50 студентів і 20 викладачів [25, с. 388].

У розпал репресій 1937 і 1938 років випуск спеціалістів з університету відповідно скоротився на 75 і 90 чоловік [25, с. 387]. Частина звільнених із роботи була заарештована, засуджена й відправлена в табори ГУЛАГу. Загинули в концтаборах професор К.Т. Німчинов, викладач Д.П. Гордєєв та ін. Історик С.М. Королівський до 1938 року змушений був працювати в Харкові на різних роботах. Лише згодом він повернувся до університету, на кафедру історії СРСР і УРСР.

Не минуло й року після репресій 1933 року, як розпочалася нова кампанія викриття “ворогів народу”. Здійснювалася вона на виконання постанови ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 року, в якій зазначалося, що в ряді

вищих навчальних закладів республіки, зокрема і в Харківському університеті, не виявляється “належної більшовицької пильності щодо контрреволюційного блоку націоналістів та їхніх прихильників”, і пропонувалося негайно переглянути викладацько-аспірантський склад і навчально-адміністративний персонал університету [25, с. 388].

Цього разу до працівників, які “послабили більшовицьку пильність” і стали “пособниками контрреволюції”, були зараховані сам ректор університету Я.С. Блудов і секретар партійної організації Богуславський. У цей список потрапила низка викладачів. Комуністів-викладачів рішенням ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 року виключили з партії, а потім звільнили з роботи. Наприкінці 1934 — початку 1935 року з університету було звільнено і здебільшого заарештовано 60 викладачів і студентів [25, с. 388]. Блудов Я.С. був засуджений у 1934 році до п'ятирічного ув'язнення, яке відбував у таборах ГУЛАГу в Архангельській області. У 1939 році був звільнений із позбавленням права брати участь у виборах і з заборонаю мешкати у великих містах. Жив і працював у місті Куп'янську. Лише в 1956 році він був повністю реабілітований, повернувся на роботу в університет на посаду професора кафедри філософії.

Від репресій найбільше постраждали кафедри гуманітарного циклу. Це призвело до припинення в 1936 році прийому студентів на історичний факультет, а економічний факультет був закритий і відновив роботу лише в 1939 році.

У грудні 1934 року за розпорядженням партійних органів на посаду ректора Харківського університету Комісаріат освіти УРСР призначив колишнього завідувача відділу культури й пропаганди міськкому КП(б)У, юриста за фахом О.І. Нефоросного (1897—1937). Було замінено склад ректорату й керівництво факультетів. Проте боротьба з “ворогами народу” тривала. На партійних та комсомольських зборах громили “ворогів народу”, “троцькістів” та “націоналістів”.

Завідувач кафедри діалектичного матеріалізму, професор, академік Академії наук України **С.Ю. Семковський** (Бронштейн), як “войовничий матеріаліст” разом зі співробітниками піддавав критиці університетських викладачів, які не бажали підпорядковувати свої лекції та наукові висновки “єдино правильним” положенням марксистської діалектики. Критикував він українських “націоналістів” і “троцькістів”. Але це не врятувало його самого. У березні 1936 року він був заарештований. Семковського С.Ю. звинувачували навіть у тому, що він був двоюрідним братом Л. Троцького, до того ж надзвичайно схожим на нього. Більшовицький режим не міг вибачити академіку Семковському його меншовицького минулого. Адже в минулому він був досить активним діячем серед меншовиків, і в 1917 році входив до складу ЦК партії меншовиків. За вироком судової “трійки”, після жорстоких катувань в московських застінках НКВС, чудовий лектор та науковець, академік С.Ю. Семковський був розстріляний. Щоправда, під час слідства академік С.Ю. Семковський вів себе гідно. Він не виказав ніяких “ворогів народу”.

Слідом за С.Ю. Семковським були заарештовані й ув’язнені співробітники кафедри Р.Р. Виріжківський та І.І. Капович-Коган, доценти А.Я. Блюмкін та А.Ю. Зунін. Професор Р.Р. Виріжківський був розстріляний 1937 року. Доценти А.Ю. Зунін та А.Я. Блюмкін проходили в одній справі. Їх звинувачували в приналежності до контрреволюційної групи, члени якої нібито вороже ставилися до партійного керівництва і “поширювали вигадки” про мільйони голодуючих і померлих від голоду робітників і селян, обвинувачуючи при цьому партійне керівництво. За вироком суду вони були ув’язнені та відправлені в бухту Ногаєво, у табір “Соввостлаг” НКВС. Подальша їхня доля невідома.

У 1936 році в університеті було заарештовано 11 чоловік, яких звинуватили в українському націоналізмі. Ректор О.І. Нефоросний в університетській газеті заявив, що “під керівництвом ЦК КП(б)У і особисто товариша Постишева було розгромлено троцькістсько-націоналістичне кубло, яке знайшло притулок у стінах університету” [25, с. 390].

У грудні 1936 року були заарештовані 18 студентів фізико-математичного факультету за безпідставними звинуваченнями в контрреволюційній діяльності. Почалися переслідування викладачів факультету. З університету звільнили професора **Л.Д. Ландау**. Його звинуватили в тому, що професор-фізик не визнає значення марксистської філософії, пропагує ідеалізм у науці, намагається протягти у навчальних університетських курсах і в Українському фізико-технічному інституті класово ворожі ідеї про надпартійність науки. Навіть були зорганізовані “скарги” студентів на адресу партійного й комсомольського комітетів про те, що “Лев Давидович ставиться до них із погордою”. Учні Л.Д. Ландау та його колеги з УФТІ — О.І. Ахієзер, Л.В. Шубников, В.С. Горський, Є.М. Лівшиць, І.Я. Померанчук, А.К. Кікоїн і М.О. Брилліантов, протестуючи проти безпідставних звинувачень, подали заяви про звільнення з роботи в університеті. Їхні заяви були задоволені. Заявники були допитані як “спільники”. Більшість із них не визнали надуманих провин, що врятувало їх від передачі справ до судової “трійки”. Шубников Л.В. і Горський В.С. у листопаді 1937 року разом із завідувачем кафедри теоретичної фізики університету в 1933—1935 роках, тоді науковим співробітником УФТІ, Л.В. Розенкевичем були розстріляні. Протестуючи проти безпідставних звинувачень, Л.Д. Ландау після звільнення з посади завідувача кафедри експериментальної фізики університету в лютому 1937 року виїхав до Москви, де працював в Інституті фізичних проблем АН СРСР під керівництвом П.Л. Капіци [25, с. 390].

У 1928 р. у Харкові було організовано Український фізико-технічний інститут (УФТІ), в якому після закордонного дворічного відрядження з серпня 1932 до 1937 р. працював **Л.Д. Ландау** [64, с. 479]. УФТІ знаменитий тим, що 10 жовтня 1932 р. у ньому вперше в СРСР “високовольтна бригада” (К.Д. Синельников, О.І. Лейпунський, А.К. Вальтер, Г.Д. Латишев) здійснила ядерну реакцію розщеплення ядра літію [64, с. 481]. 15 серпня 1932 р. Ландау призначили (у 24 роки!) завідувачем теоретичного відділу УФТІ [63, с. 19]. У

1933 р. Ландау також очолив кафедру теоретичної фізики Харківського механіко-машинобудівного інституту, де готували наукові кадри для УФТІ [62, с. 123], який згодом увійшов до складу Харківського політехнічного інституту (зараз Національний технічний університет “ХПІ”). У 1935 р. Ландау також став завідувачем кафедри загальної фізики в Харківському державному університеті [62, с. 123]. На першій лекції він заявив, що досі студентів навчали “дрімучі зубри” і “навчали не тому, чому слід”. Коли почалася кампанія боротьби з ідеалізмом, Ландау обізвав матеріалізм “шкідливим для науки схоластичним ученням”. Після звільнення з Харківського університету Ландау був запрошений у Москву і призначений на посаду завідувача відділом теоретичної фізики Московського інституту фізичних проблем, директором якого був відомий фізик-експериментатор П.Л. Капіца. Але і в Москві каральні органи його дістали. 28 квітня 1938 р. Ландау був заарештований і звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини. Рік він провів у в’язниці. Лише завдяки наполегливому клопотанню П.Л. Капіци Ландау був звільнений [63, с. 33]. Таньшина А.В. у своїй книзі “Засновники харківських наукових шкіл у фізиці” описала вагомий внесок харківських фізиків, зокрема й Ландау, у розвиток вітчизняної науки: теоретичної фізики, ядерної фізики, фізики плазми й керованих термоядерних реакцій [63].

Харківський обком КП(б)У 16 січня 1937 року у своєму рішенні “Про роботу парторганізації ХДУ” зазначав, що університет у період організації “став, по суті, найбільш могутнім гніздом контрреволюції, як з точки зору ідеологічних, так і організаційних виступів”. Ректора О.І. Нефоросного звинувачували в тому, що він “припустив засмічення університету контрреволюційними елементами, троцкістами і націоналістами”. Відповідно до цього рішення ректор був виключений із партії та звільнений з роботи. У липні 1937 року О.І. Нефоросного було заарештовано та обвинувачено як учасника контрреволюційної діяльності “правих”. Після тривалих допитів О.І. Нефоросний “визнав” свою провину і в грудні 1937 року був розстріляний [25, с. 390].

Не багатьом безпідставно звинуваченим і засудженим пощастило вижити в жахливих умовах таборів ГУЛАГу і в середині 50-х років повернутися на роботу до університету. Більшість репресованих викладачів була реабілітована посмертно.

Найбільше постраждали від репресій загальноуніверситетські кафедри суспільних наук. Вони постійно були в полі уваги партійних органів і органів держбезпеки. Навчальна й наукова діяльність співробітників цих кафедр була затиснена в рамки марксистсько-ленінського філософського, економічного та історичного вчення, підпорядкована викриттю буржуазних, дрібнобуржуазних та буржуазно-націоналістичних ідеологій, прищепленню студентам “єдиновірної” марксистської ідеології. Зміст лекцій, які читалися студентам, постійно контролювався. Тексти лекцій обговорювалися на кафедрах, у комісіях партійного комітету.

У вищих навчальних закладах Харкова, як і в усій країні, викладався філософський предмет “Діалектичний матеріалізм”. Всеукраїнська академія марксизму-ленінізму (ВУАМЛІН) у 1932 році в Харкові видала підручник “Діалектичний матеріалізм”, який невдовзі критикували за вплив “гегельянщини”.

У 20—30-х рр. ХХ ст. в Україні виходить друком філософська література, але в переважній більшості це була марксистська література, в якій основна увага приділялася розкриттю змісту філософських творів Маркса, Енгельса, Фейєрбаха, Гегеля, представників французького матеріалізму ХVIII ст. У цей час у Харкові були видані: “Хрестоматія з питань діалектичного та історичного матеріалізму”, тритомна “Марксистська хрестоматія” С.Ю. Семковського, “Хрестоматія ленінізму” за редакцією С. Гопнера і Е. Квірінга. Перевидаються деякі твори французьких філософів-матеріалістів. Виходить філософський збірник статей “Пам’яті Л. Фейєрбаха”. Семковський С. у Москві видає “Етюди по философии марксизма”. У 1931 році в Харкові виходить збірник філософських праць “За марксо-ленінську теорію”, де опублікована стаття Я. Блудова і С. Семковського “Академік Бернштейн у

поході проти марксизму”. У цій статті автори критикували позитивістську позицію відомого математика Бернштейна. У 1925 році в Харкові видається праця В. Рижкова “Матерія і життя”.

Харківські філософи опублікували низку статей у часописі “Прапор марксизму” (потім “Прапор марксизму-ленінізму”). У цьому часописі (1929) Т. Степовий опублікував статтю “Гегель і Ленін”. А в №1 за 1930 рік В. Глушенко публікує статтю “Теорія діалектики у Плеханова”, О. Бервицький – “Нотатки про Плеханова” (1932), М. Дувальчук — “Маркс як революціонер – ідеолог пролетаріату” (1933). Сараджев А.А. в часописі “Під марксо-ленінським прапором” (1934) публікує статтю “Матеріалізм і емпіріокритицизм” та питання про збіжність теорії пізнання, логіки й діалектики”. У цьому ж часописі (1935) він опублікував статтю “Ленін і матеріалістична діалектика”. Васильєва О. в часописі “Прапор марксизму” (1929) – статтю “Конспект Леніна “Логіки” Гегеля як зразок діалектичної критики”. Логвин М. у “Прапорі марксизму-ленінізму” (1932) – статтю “Ленінський етап розвитку діалектичного матеріалізму”. У “Прапорі марксизму” (1928) О. Васильєва опублікувала статтю “Категорія міри в системі Гегеля”, А.П. Демчук – статтю “Проблема випадковості”. У цьому ж часописі (1929) Я. Блудов – статтю “Категорія явища у Гегеля”. Бервицький О. в № 2 за 1929 рік – статтю “Гегелівська критика раціоналізму”.

У кінці 20-х — на початку 30-х рр. ХХ ст. у Харкові вийшло декілька фундаментальних праць, у яких досліджувались онтологічні та гносеологічні аспекти матеріалістичної діалектики. У 1929 році виходять збірники колективних досліджень, зокрема “Войовничий матеріалізм”, “Криза сучасної буржуазної науки та марксизм”, а в 1930 році – “Філософія і політика”. До 50-ліття від дня смерті К. Маркса в 1933 році – збірник “Марксизм і природознавство”. У 1925 і в 1929 роках видається “Діалектика природи” Ф. Енгельса.

У 1929—1930-х роках у Харкові був опублікований ленінський конспект гегелівської праці “Наука логіки” та його “Філософські зошити”. У зв’язку з

виходом “Філософських зошитів” Леніна в Україні було опубліковано понад двадцять праць, що пропагували ленінські ідеї з питань матеріалістичної діалектики, ленінський етап у розвитку діалектичного матеріалізму [19, с. 488]. Професор П. Демчук присвятив свою монографію “В боротьбі за ленінську філософію” аналізу змісту ленінських “Філософських зошитів”. У цій книзі він особливу увагу приділив аналізу єдності діалектики, гносеології та логіки як визначального принципу діалектичного матеріалізму.

На початку 30-х рр. ХХ ст. в Україні, зокрема в Харкові, діяло науково-філософське товариство “Войовничий матеріаліст-діалектик”. Воно також досліджувало проблеми діалектики в “Капіталі” Маркса. У 1931 році в Харкові та Києві виходить монографія С. Саніса “Діалектика категорій у Марксовій економічній системі”. У Харкові 1929 року вийшов колективний збірник “Войовничий матеріалізм”. Скрипник М. 1931 року видав працю “За ленінську філософію”. Цього ж року в Харкові А. Марк опублікував монографію “Критика фетишизму в творчості Маркса”. Положення діалектичного матеріалізму розкривалися в навчальній літературі. У 1929 році в Харкові виходить підручник професора В. Бойка “Діалектичний матеріалізм (Філософія марксизму)”.

У Харкові з’явилися статті про російських та українських мислителів. У “Наукових записках” науково-дослідної кафедри історії європейської культури в 1927 році В.І. Чучмарьов опублікував статтю “Участь О.М. Радіщева в журнальній літературі його часу”. У 1928 році до 100-річчя з дня народження Чернишевського в Україні виходить низка статей про його творчість як революційного демократа, ворога царизму та войовничого матеріаліста. У 1929 році в Харкові видано монографію О. Бервицького “М.Г. Чернишевський”. У 1920 році Харківський кредитний союз кооперативів видає книгу Гната Хоткевича “Григорій Савич Сковорода: (український філософ). Короткий його життєпис і вибрані місця з його творів та листів. З нагоди 125-літньої річниці з дня смерті”. Ця праця була перевидана в Харкові лише в 1997 році. У 1926 році академік Д.І. Багалій у Харкові видав велику монографію “Український

мандрований філософ Григорій Сковорода”, за яку автору була присуджена вища премія Всеукраїнським комітетом сприяння вченим. Друге її видання вийшло в Києві лише в 1992 році.

У 20—30-х роках також досліджували соціально-філософські погляди Івана Франка й Тараса Шевченка. У Харкові 1924 року виходить книга А. Річицького “Іван Франко – каменярь соціалізму”, а 1931 – праця Д. Багалія “Тарас Шевченко – поет пригноблених мас”.

У зв’язку із застосуванням принципів діалектики в біології аналізується еволюційна теорія Дарвіна. У 1923 році в Харкові виходить збірник філософських праць “Дарвінізм і марксизм”. У низці статей у часописі “Прапор марксизму” аналізували закони й категорії діалектики. У кінці 20-х – на початку 30-х років у низці публікацій розглядали проблеми пізнання, філософії мови, науки й техніки. У 1933 році академік С. Семковський у Києві опублікував монографію “Фізика і хімія як науки в світлі марксизму”.

У той період значна увага приділялася критиці неогегельянства, неокантіанства, махізму, прагматизму та інтуїтивізму. У 1931 році професор П. Демчук, який знав декілька західноєвропейських мов, опублікував монографію “Розпад сучасної буржуазної філософії”, в якій піддав критиці вищезазначені філософські течії, які в той час були досить поширені в Західній Європі. До речі, у цій монографії, намагаючись прислужитися більшовицькому режиму, професор Демчук критикував твори “українських націоналістів” з української філософської діаспори: Чижевського, Мірчука, Оленича, Ярему та ін.

Розвитку філософської думки в Україні заважала тоталітарна державна система, культ особи Сталіна. У 30-х рр. ХХ ст. було безпідставно репресовано значну частину філософських кадрів, закрито Інститут філософії. У всіх вищих навчальних закладах, окрім державних університетів, були ліквідовані кафедри філософії, припинено викладання діалектичного та історичного матеріалізму. У державних університетах курс марксистсько-ленінської філософії залишився лише на історичному, філологічному та економічному факультетах. На інших

факультетах замість діалектичного та історичного матеріалізму й ленінізму було запроваджено курс “Основи марксизму-ленінізму”. У цьому курсі марксистсько-ленінська філософія в основному зводилася до викладу праці Сталіна “Про діалектичний та історичний матеріалізм” із “Короткого курсу історії ВКП(б)”. Ця праця розглядалась як вершина марксистської філософської думки. Тому наукова й викладацька діяльність мала проводитись у руслі ідей лише цієї праці.

Після репресій філософської інтелігенції в 1937—1941 роках в Україні не було видано жодного монографічного дослідження з питань діалектичного матеріалізму [19, с. 499]. Замість них виходили окремі пропагандистські й коментаторські збірники, окремі брошури та журнальні статті. Серед них значне місце посідали брошури російських радянських філософів, перекладені українською мовою. Крім того, в українських партійних часописах публікувалися статті харківських філософів стосовно пояснень матеріальності світу, первинності матерії та вторинності свідомості, пізнаваності світу, співвідношення діалектики й матеріалізму, основних рис діалектичного розуміння світу. У низці статей аналізували філософські твори К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна.

Із жовтневого перевороту 1917 року в Україні точилася гостра ідеологічна й політична боротьба. Більшовики боролись за “чистоту марксистсько-ленінського вчення”, викриваючи “контрреволюційні антимарксистські та псевдомарксистські ревізійні” погляди. Вони вважали, що більшовицький переворот мав пролетарський характер і був прологом світової соціалістичної революції. Найзатятішими їхніми опонентами в цих питаннях були меншовики; їхній часопис “Мысль”, що виходив у Харкові в першій половині 1919 р. [84, с. 207-224].

У 20-х роках в Україні великого поширення набуло так зване “Суспільствознавство”, яке включало в себе популярні знання з політекономії, діалектичного та історичного матеріалізму, економічної географії та всесвітньої історії. Цей предмет викладався в політгуртках, на різних курсах та у вищих і

середніх спеціальних навчальних закладах. Під час вивчення філософських проблем особлива увага приділялася з'ясуванню таких питань: діалектичний розвиток суспільства, визначальна роль базису стосовно надбудови, розкриття сутності соціальних революцій як вияв конфлікту між виробничими силами й виробничими відносинами та ін. Філософія мала лише марксистсько-ленінський зміст. Особлива увага приділялася вивченню творів В. Леніна. Професор В. Бойко у своїй праці “Діалектика продуктивних сил і продуктивних відносин”, опублікованій у Харкові 1930 року, з марксистських позицій аналізує економічну структуру нового, соціалістичного суспільства, динаміку розвитку промисловості та сільського господарства.

Серед філософської літератури в цей час найбільш популярними були такі праці: “Діалектичний матеріалізм” В. Бойка, “Курс теорії історичного матеріалізму” І. Розумовського, “Діалектичний матеріалізм” М. Вольфсона, “Конспект лекцій з історичного матеріалізму” С. Семковського, “Основні питання марксистської соціології” С. Оранського, “Історичний матеріалізм” В. Ральцевича, “Марксистська хрестоматія” та ін.

Шліхтер О. та інші керівники України в партійних часописах доводили необхідність “остаточної ліквідації класів”, “знищення відмінностей між містом і селом”. У цих часописах, особливо в “Більшовику України”, велика увага приділялася теорії та політиці з національного питання. У 1934 році в Харкові було опубліковано збірник статей і матеріалів “За ленінську національну політику”. У цей збірник увійшли статті та промови П. Постишева, С. Косіора, М. Попова, П. Любченка та ін. У публікаціях підкреслювалась непримиренність боротьби пролетарського інтернаціоналізму з буржуазним націоналізмом.

Прояви “українського буржуазного націоналізму” партійні діячі вбачали навіть у економічних поглядах серед частини інтелігенції. Молодого українського економіста російського походження Михайла Волобуєва піддали нищівній критиці за те, що він у 1928 році в “Більшовику України” (№ 23) у статті “До проблеми української економіки” обґрунтував теорію “боротьби двох економік” – української та російської. Волобуєв М. звинуватив ВКП(б) у

великодержавному шовінізмі. Він писав про занепад української економіки під тиском економіки російської. Учений доводив, що Україна до революції мала більше самостійності в розвитку продуктивних сил, ніж після вступу до складу Радянського Союзу.

Компартія України була ініціатором організації антирелігійної боротьби. У 1923 році конференція КП(б)У прийняла спеціальне рішення про розгортання масової антирелігійної пропаганди й поширення природничо-наукових знань серед трудящих. При факультеті політосвіти Харківського інституту народної освіти (ХІНО) було організовано спеціальний антирелігійний відділ. У 1928 році в Харкові на I Всеукраїнському з'їзді спілок безбожників було створено Спілку безвірників України, яка проводила велику антирелігійну роботу. З 1925 до 1935 року в Харкові виходили часописи “Безвірник” та “Антирелигиозник”, що підпорядковувались Центральній Раді Союзу воєнничих безвірників України. Досить примітивно проводилась антирелігійна пропаганда часописом “Безбожник у станка”. Видавалася масова газета “Безбожник”. Для радянських німців не лише України, а й усього СРСР у Харкові з 1926 до 1934 року німецькою мовою виходив антирелігійний двотижневий часопис “Neuland”. Крім того, у Харкові виходила велика кількість книг та брошур антирелігійного змісту: І. Гаїбова та Д. Ігнатюка “Соціальні джерела і класова функція релігії”; В. Медзинського “Класове коріння релігії” (1933); М. Кривохатського “Релігія на службі контрреволюції” (1933); Н. Дайри “Контрреволюційна роль релігії в СРСР” (1934) та ін.

Деякі філософи та релігієзнавці виступали проти позицій “лівих”, які намагалися “знищити” релігію негайно. Потім, у кінці 30-х років, їх звинуватили в посібництві “ворогам народу” і деякі з них були репресовані.

У 20—30 рр. ХХ ст. в Україні розроблялись філософські проблеми природознавства. У 1931 році в Харкові В.І. Заславський видав монографію “Рух та його види”, в якій досліджував форми руху матерії, розкривав сутність закону збереження й перетворення матерії, доводив, що рух — це атрибут, спосіб існування матерії.

У цей час Харків став основним центром ядерних досліджень у країні. Восени 1932 року в Українському фізико-технічному інституті (УФТІ) уперше в Радянському Союзі та вдруге у світі після англійських фізиків (через півроку) розщепили атомне ядро літію. Фізики та філософи намагалися пояснити й узагальнити дані нових відкриттів у фізиці. У зв'язку з відкриттям теорії відносності деякі філософи та фізики почали заявляти про перетворення матерії в енергію і навіть про “знищення матерії”.

Харківський філософ Семен Семковський ще в 1924 році опублікував монографію “Теорія відносності та матеріалізм”, а у 1926 році в Ленінграді – книгу “Діалектичний матеріалізм і принцип відносності”. У цих працях автор критикував погляди на простір і час як апріорні категорії свідомості, заявляючи про об'єктивність і взаємозв'язок простору й часу як атрибутів рухомої матерії.

Писаржевський Л.В. та Розенберг М.А. у своїй монографії “Неорганічна хімія”, виданій у 1933 році в Харкові та Києві, розглядали “дефект маси”, що спостерігався під час синтезу й розщеплення атомних ядер, не як перетворення матерії в енергію і не як “зникнення матерії”, а як перетворення одного виду матерії в інший: речовини в поле, а поля в речовину.

Харківські вчені намагалися пояснити деякі складні фізичні явища, пов'язані з розвитком ядерної фізики. Вальтер А.К. у 1935 році в Москві та Ленінграді видає монографію “Атомне ядро”. А в Харкові та Києві в 1937 році виходить книга Ф.І. Клигмана “Атомне ядро”. Ці автори висловили недовіру щодо тверджень західноєвропейських фізиків, зокрема Нільса Бора, що в ядерній фізиці закон збереження й перетворення енергії відповідає дійсності лише статистично.

Нікольський А. у виданій в Харкові 1924 року книзі “Душа і мозок” виступив проти розповсюджених тоді в біології віталістичних концепцій. Харківський біолог на основі еволюційного вчення Ч. Дарвіна доводив, що процес видоутворення залежить не від якихось внутрішніх “начал”, а від зовнішнього середовища, яке постійно змінюється. Подібних поглядів у той час

в Україні дотримувались В.Я. Юрьєв, Л.П. Семиренко, В.Я. Данилевський, О.О. Богомолець, Д.К. Заболотний, А.В. Нагорний та ін.

Професор Харківського університету А.В. Нагорний у своїй праці “Життя, старість і смерть”, виданій у Харкові 1923 року, говорив про цілісність живого організму, про діалектичний характер усіх фізіологічних процесів у ньому. Учений наголошував на суперечливому характері життєвих процесів. Він зазначав, що в житті організму одночасно відбуваються два процеси: створення нової протоплазми і руйнування, розпаду.

Радянська влада значну увагу приділяла виданню різноманітних часописів. У 1927—1930 роках у Харкові видавався соціально-філософський часопис “Прапор марксизму”. У 1927—1933 роках у Харкові виходив двомісячний орган Науково-дослідного інституту філософії Всеукраїнської академії марксизму-ленінізму (ВУАМЛІН) — часопис “Прапор марксизму-ленінізму”. Професори кафедри філософії Я.С. Блудов, С.Ю. Семковський, Е. Фінкельштейн та ін. друкувалися в республіканських часописах: “Прапор марксизму”, “За марксистсько-ленінське природознавство”, “Більшовик України” тощо.

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б)У від 14 листопада 1938 року “Про постановку партійної пропаганди у зв’язку з випуском “Короткого курсу історії ВКП(б)”, у лютому 1939 року в Харківському університеті була створена кафедра марксизму-ленінізму, до складу якої ввійшли 18 чоловік, із них лише троє були за фахом філософами. Першим завідувачем кафедри став вихованець університету, доцент-філософ А.С. Брагінець.

Із другого семестру 1938—1939 навчального року на всіх факультетах університету ввели викладання нового курсу “Основи марксизму-ленінізму”. Єдиним підручником із цього курсу для студентів на багато років став “Короткий курс історії ВКП(б)”. Викладанню цього курсу приділялася особлива увага. Кафедра марксизму-ленінізму почала підготовку спеціалістів через аспірантуру. Одним із перших у 1941 році захистив кандидатську дисертацію Ю.М. Бадіян. Після того як А.С. Брагінець був направлений у 1939

році завідувати кафедрою філософії до Львівського університету, Ю.М. Бадіян очолив кафедру, потім упродовж багатьох років був на ній викладачем.

У перші роки радянської влади журнал “Пролетарська культура” пропагував теорію “пролеткульту”. Теоретики “пролеткульту” закликали до негайної ліквідації “буржуазної” культури й науки. Вони вважали, що слід “негайно приступити до створення пролетарської культури”. Ідеї “пролеткульту” підтримали деякі українські діячі культури. Так, наприклад, Іван Кулик у своїй статті “Реалізм, футуризм, імпресіонізм”, опублікованій у 1921 році в часописі “Шляхи мистецтва”, що виходив у Харкові (№1, с. 35, 38), писав про “...непридатність та неспроможність реалізму для мистецтва пролетаріату і пролетарської революції”. На його думку, реалізм у радянський період є “зайвим і навіть шкідливим... реакційним анахронізмом”. Реалізму І. Кулик протиставляв імпресіонізм, який, на його думку — “це соціалізм у мистецтві”.

Іншим спотвореним соціальним явищем того часу була так звана “мінінщина”. Її ідеолог Мінін уважав, що філософія – це буржуазний погляд на світ і вона, як і релігія, ворожа пролетаріату й комунізму. Він закликав “побороти і ліквідувати філософію так само як побороти ми і ліквідували релігію”. Слідом за релігією необхідно “викинути за борт і філософію”. Провідником ідей пролеткульту й “мінінщини” в Україні був Рожицин. Він уважав, що заклик Мініна “Філософію за борт!” є дійсно бойовим гаслом сучасного революційного марксизму.

За розпорядженням партійного комітету Харківського університету викладачі кафедр суспільних наук на факультетах організували та проводили теоретичні конференції, присвячені історії партії та марксистсько-ленінській філософії. Викладачі доповідали, як вони у своїх спеціальних дослідженнях використовують марксистське філософське вчення. У 1939 році в Харківському університеті розпочав свою діяльність Марксистсько-ленінський університет. Навчання в ньому стало обов’язковим для викладачів і наукових співробітників. Заняття в цьому університеті проводили викладачі кафедр

суспільних наук. Вони також керували гуртками й семінарами, що створювалися на підприємствах і в науково-дослідних установах міста з вивчення історії ВКП(б), діалектичного та історичного матеріалізму. Із пропагандистською метою викладачів кафедр суспільних наук відряджали на підприємства міста та області, у колгоспи й радгоспи, військові частини.

3.4. Соціально-філософська спрямованість літературних дискусій у Харкові 1925—1928 років. Репресії українських літераторів. “Розстріляне відродження”

У 20-х роках в Україні почало відроджуватися духовне життя. До тогочасної столиці Радянської України – Харкова з’їхались молоді й талановиті письменники й поети, які наївно вважали, як виявилось пізніше, що вони активно будуватимуть нове й щасливе життя в країні. Із Західної України у “Велику Україну” прибули представники творчої інтелігенції, щоб разом будувати щасливе життя. У Харкові виходили різноманітні літературно-художні журнали: “Життя й революція”, “Критика”, “Плуг”, “Плужанин”, “Молодняк”, “Гарт”, “Літературний ярмарок”, “Нова генерація”, “Пролітфронт” та ін., літератори об’єднувалися в письменницькі організації, відкривались державні й кооперативні видавництва.

Професор ХІНО О.І. Білецький у журналах “Плуг”, “Гарт”, “Червоний шлях” публікував статті, рецензії та фундаментальні дослідження тогочасної української прози й поезії, у яких давав високу оцінку творчості П. Панча, П. Тичини, В. Сосюри, О. Копиленка. До речі, В. Сосюра та О. Копиленко в той час були студентами ХІНО.

Характерною рисою українського літературного процесу періоду українського національного відродження була його гостра соціально-філософська спрямованість. Особливо це стосувалося творчості Миколи Куліша (1892—1937) і Миколи Хвильового (1893—1933). У літературних дискусіях активну участь брали філософи харківських вишів, особливо В. Юринець та П. Демчук.

Після закінчення літературних дискусій Ол. Ведмідський у серпні 1930 року підготував книгу “Літературна дискусія” (додаток Е), яка була опублікована 1932 року накладом 3 тис. примірників у видавництві “Плужанин” [67]. Автор, пояснюючи причини дискусій, посилається на те, що в країні “активізувалися капіталістичні елементи” – “куркулі” та “непмани”, які сподівалися на “переродження радянської влади”, “самоліквідацію пролетарської диктатури”, на те, що неп поверне Радянський Союз на капіталістичні рейки розвитку. На думку автора, “недобитий буржуа, непман, куркуль та їхній ідеолог — буржуазна інтелігенція ... відчувши наступ соціалістичних сил... чинять опір”. Він уважав, що капіталістичні елементи “роблять шкідницьку роботу і на ділянці культурній, зокрема, на фронті літературному”. Ол. Ведмідський зазначав, що Єфремов поставив завдання створити буржуазну літературу, щоб використати її як “зброю в класовій боротьбі, ... для цього організував групу буржуазних літераторів”, дискредитував усіх тих, хто стали “піонерами пролетарської літератури”. На думку автора книги, українська буржуазія орієнтується на буржуазну Європу, а не на Радянський Союз. Далі він звинувачує патріотично налаштовану українську інтелігенцію в “націоналізмі” та “фашизмі”. При цьому зазначимо, що українська літературна інтелігенція не мала жодного відношення до буржуазного походження або орієнтації на “буржуазний устрій суспільства”, адже вона була в основному із селянської бідноти або пролетарського міського походження, а до фашизму й не могла мати будь-якого відношення. Усе це було спробою навішування ярликів. А насправді, в літературних дискусіях основною проблемою була боротьба за розуміння шляхів розвитку української культури, зокрема літератури.

Літературна дискусія розпочалася у квітні 1925 року між двома творчими об'єднаннями української літературно-художньої інтелігенції — “Плугом” (спілка селянських письменників України, заснована в 1922 р., очолювана С. Пилипенком) і “Гартом” (спілка пролетарських письменників України, заснована на початку 1923 р., на чолі з В. Елланом-Блакитним).

До літературної організації “Плуг” входили: С. Пилипенко (голова), А. Головка, С. Божко, І. Кириленко, О. Копиленко, В. Минко, П. Панч та ін. До “Гарту” належали: В. Еллан-Блакитний (голова), К. Гордієнко, О. Довженко, М. Йогансен, І. Кулик, М. Хвильовий та ін.

Ці організації знаходилися в Харкові, а в Києві були їхні філіали. Особливо масовим був “Плуг”, що мав 17 філій, понад 200 членів, крім того — 67 гуртків, до складу яких входила тисяча студійців. Харківська група мала такі секції: жіночу, дитячої літератури, письменників Західної України та ін. Масовий характер мала й організація “Гарт”, у яку, крім письменників, уходили журналісти, політики, артисти, художники, робкори, початківці. Згодом масовість письменницьких організацій набрала загрозливого характеру через їхню ідеологічну спрямованість. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 року було визначено необхідність партійного керівництва літературним процесом. Партійні директиви обмежували масовий характер “Плуга”. Місцеві осередки могли створюватися лише там, де є партійні організації.

Через організаційні та політичні розбіжності з “Гарту” вийшли В. Сосюра, І. Кириленко, О. Копиленко, Усенко. Хвильовий М. виступив із серією листів до “молодої молоді”, об’єднаних у книзі під назвою “Камо грядеши?”. На ці листи відповів серією памфлетів голова “Плуга” С. Пилипенко.

Учасники дискусій у своїх памфлетах порушували гострі питання участі в літературному процесі, соціальної спрямованості літератури. У першому листі до літературної молоді Хвильовий висуває проблему орієнтації радянської інтелігенції на Європу, яка озброєна “вищою математикою мистецтва”. Хвильовий уважав, що Україна, яка перебуває на межі Європи й Азії, має відіграти виняткову, провідну роль у майбутньому “азіатському ренесансі”.

Хвильовий не погоджується із Зеровим, який заявив, що молоді бездарні графомани пішли в літературні організації. На думку Зерова, літературу створять лише талановиті та геніальні молоді люди, а не графомани. Хвильовий радить молоді: “Вчитися і вчитися, пізнавати життя”.

Головним опонентом Хвильового виступив голова спілки селянських письменників “Плуг” С. Пилипенко. Він зазначив, що не слід поділяти твори на першосортні й другосортні. Потрібні й “Комуна” Йогансена, і вірші селюків-початківців, слід допомагати письменницькій молоді, а не відштовхувати її. Поділяючи думки Хвильового, Зеров врешті, дійшов висновку: “Треба допустити вільну конкуренцію в літературі, треба припинити протекціонізм пролетарським організаціям”.

У полеміці йшлося про місце української літератури у світовому культурному процесі, про соціально-філософську оцінку нового суспільного ладу, ідеологічні орієнтири письменників у цих умовах. Тоді письменники жили ідеями. Нещодавній чернігівський семінарист, Василь Еллан-Блакитний (1894—1925) так палко вірив у близьку світову революцію, що ладен був знести заради її торжества “церкви старовинні у повітря” й пустити під сокиру “вишневі садки”. Засновник “Плуга” Сергій Пилипенко мріяв про “всесвітню комуна” — суспільство, об’єднане взаємною любов’ю, згодою, де панує повна свобода.

1 липня 1925 року ЦК ВКП(б)У прийняв резолюцію “Про партійну політику в художній літературі”, якою визначалася керівна та спрямовуюча лінія партії в літературі. 1-4 жовтня 1925 року відбувся пленум ЦК “Плуга”, що дав оцінку літературній дискусії, зробив певні організаційні висновки. На пленумі “Гарту”, що відбувся 28 жовтня – 3 листопада 1925 року, група Хвильового рішуче поставила питання про реорганізацію свого літературного об’єднання.

22 листопада 1925 року Хвильовий виступив із другою серією своїх памфлетів “Думки проти течії”, в яких висловив думку про те, що “Гарт” і “Плуг” відіграли свою позитивну роль, а тепер стали негативним явищем. Їхні письменники мають створити дійсно письменницькі організації. Цю ідею Хвильового підтримала новостворена ВАПЛІТЕ.

На статті Хвильового і Ялового серією статей відповів С. Пилипенко, в яких висловив думку, що масовізм — це плюс плужанської організації. Наші твори мають бути масовими, розрахованими на широкі кола читачів. Наша організація має бути масовою, а пропозиція ліквідувати “Плуг” — провокативна.

Тодішній голова Київської філії “Плуга” Щупак у статті “Псевдомарксизм” зазначив, що Хвильовий переоцінює роль інтелігенції, бо авангардом революції є пролетаріат. Він поділив інтелігенцію на міську — прогресивну і на сільську — реакційну.

У 1926 році була проведена дискусія щодо проблеми культурної спадщини. Особливо гостро розкритикували твердження Хвильового, що азійський ренесанс — це епоха європейського відродження плюс греко-римське мистецтво. Загул і Савченко доводили, що неокласики не можуть бути для нашої літературної молоді зразком для наслідування і рівнятися на Зерова, Рильського і Филиповича було б самогубством.

28 лютого 1926 року з приводу публікацій Пилипенка, Щупака і Буревія Хвильовий опублікував третю серію памфлетів — “Апологети писаризму”, які стосувалися не лише проблем культурної революції, але й політичних питань. У цих памфлетах розглядались питання про українізацію пролетаріату, роль інтелігенції, боротьбу двох культур. Основною проблемою була боротьба за розуміння шляхів розвитку української культури. Хвильовий у полеміці з Щупаком зазначав, що поки пролетаріат не оволодіє українською культурою, доти немає жодної певності, що культурна революція в Україні дасть нам бажані результати. Він виступив за українізацію та дерусифікацію пролетаріату. Відповідаючи на заклики К. Буревія щодо орієнтації на Росію, Хвильовий говорить, що українська література виходить на власний шлях розвитку і має орієнтуватись в усякому разі не на Росію: “Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми”. Хвильовий вважає, що від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Він зазначає, що російська література тяжіє над нами у віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Політичні проблеми, поставлені Хвильовим у своїх памфлетах, викликали низку статей партійних керівників. Чубар опублікував статтю “Про вивихи”, Скрипник — “До теорії боротьби двох культур”, А. Хвиля — “Про наші

літературні справи”, Затонський — “Національні проблеми на Україні” (доповідь на червневому Пленумі ЦК ЛКСМУ).

У червні 1926 року на Пленумі ЦК КП(б)У було підбито підсумки першого періоду літературних дискусій. У “Тезах ЦК КП(б)У про підсумки українізації” позицію Хвильового кваліфікували як “буржуазний хвильовизм”. Зазначалося, що лише партія, як керівна та спрямовуюча сила революційних перетворень, указує правильні шляхи розвитку української культури. Резолюція пленуму засудила теорію боротьби двох культур Хвильового, вважаючи її “неленінською”.

Як бачимо, на початку дискусія мала специфічний літературний характер, спрямований у листах Хвильового проти “Плуга”. Але в подальшому вона набула політичного характеру — про орієнтири українського культурного розвитку, українізацію пролетаріату, роль української інтелігенції в культурному будівництві. У дискусії взяли участь партійні керівники.

Глибоким прихильником комуністичних ідей був прозаїк і публіцист, ідейний натхненник і співзасновник письменницьких організацій “Гарт”, Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), “Пролітфронт” Микола Хвильовий. Проголошуючи у своїй “теорії комуністичної самостійності” України у складі СРСР багатовіковий процес українського націо- і державотворення невід’ємним елементом світової історії, М. Хвильовий закликав компартію активно підтримати вітчизняне національно-культурне відродження як необхідний етап на шляху УРСР до соціалізму, відзначав провідну роль у цьому процесі української пролетарської інтелігенції як суб’єкта реалізації політики дерусифікації та українізації.

У літературній дискусії на боці Хвильового відверто виступив Зеров і Могиллянський. Протилежна група (Пилипенко, Щупак) критикувала суть положень Хвильового, хоча і їх критикували партійні лідери за те, що вони не викрили всієї суті хвильовизму, а деякі навіть відверто стали на бік Хвильового (Зеров, Могиллянський).

На думку Ол. Медвицького, лише партія у виступах її відповідальних керівників (Скрипника, Чубаря, Затонського, Хвилі та ін.) викрила справжню суть “хвильовизму” й указала шляхи, якими має йти революційна українська література.

Закінченням першого етапу дискусії можна вважати статтю Ялового “Теоретична плутанина ліквідаторів” від 7 вересня 1926 року і відповідь на неї С. Пилипенка “Хто ліквідує пролітлітературу?” від 12 вересня того ж року.

Спочатку письменники щиро вірили в українське відродження й по-різному розуміли свою участь у цій справі. “Селюки” з “Плуга” відстоювали свою позицію, критикуючи “урбанізаторів” із “Гарту”; “гартівці” у свою чергу, критикували “селюків”. Згодом як перші, так і другі переконалися в наївності своїх сподівань. Розчарувався в практиці більшовиків і сам М. Хвильовий. Полеміка в 1925—1928 роках у Харкові переросла в гострі літературні дискусії, в яких брали участь і філософи, зокрема В. Юринець та його учень П. Демчук.

На противагу вищеназваним літературним об’єднанням влада ініціювала створення в січні 1927 року Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), в якій керівну роль відігравали “чотири Івани”: Микитенко, Кулик, Ле та Кириленко. До цієї спілки вступили О. Корнійчук, П. Безпощадний, С. Голованівський, Л. Первомайський, Н. Забіла та ін.

Другий етап літературних дискусій відбувався у другій половині 1926 і протягом 1927 року (до самоліквідації ВАПЛІТЕ в січні 1928 року). З одного боку, у боротьбі брали участь організації пролетарських письменників ВУСПП і “Молодняк”, з іншого — ВАПЛІТЕ. Цей період характеризується боротьбою ВУСПП за консолідацію сил пролетарської літератури. ВАПЛІТЕ звинуватила “Молодняк” у некомпетентності й назвала його учасників “носіями реакційних тенденцій в літературному розвитку”, а себе вважала “основною пролетарською організацією, що мусить стати на чолі революційної літератури”. Об’єднання пролетарських письменницьких сил у ВУСПП відбувалось під керівництвом партійних функціонерів, які звинуватили ВАПЛІТЕ в націоналізмі та фашизмі.

ВАПЛІТЕ виступила проти основних організаційних засад пролетарських письменників — ВУСПП.

З утворенням ВАПЛІТЕ “Гарт” перестав існувати, бо майже вся харківська група “Гарту” перейшла до ВАПЛІТЕ. Після перереєстрації та скорочення своїх лав восени 1925 року в “Плугові” лишилось 136 із 222 членів. Третій з’їзд “Плуга” 3-7 квітня 1926 року вирішив припинити керування своїми літературними гуртками і секціями. На пленумі ЦК “Плуга” в січні 1927 року було вирішено ліквідувати свої філії. ВАПЛІТЕ з 1927 року почала видавати однойменний щомісячник під керівництвом Хвильового і Ялового, який партія більшовиків розцінила як “класово ворожий”. Група “ваплітівців”-комуністів — Хвильовий, Яловий і Досвітний — 1 грудня 1926 року виступила із заявою, в якій визнала, що гасло, яке орієнтувало на “психологічну Європу” одночасно з розривом із російською культурою, було, безперечно, відхиленням від класової пролетарської лінії, гаслом буржуазним. Теорія боротьби двох культур в інтерпретації Хвильового відповідає економіці капіталістичного розвитку. Вони визнали свої “помилки” і підкреслили, що цілком підтримують постанову червеного пленуму ЦК КП(б)У про українізацію. Автори заяви стверджували, що вони ні в чому не розходяться з лінією партії та зрікаються своїх помилок.

У січні 1927 року Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП) засудила ВАПЛІТЕ як буржуазну організацію, яка є націоналістичною й ворожою соціалізму. 28 січня 1927 року ВАПЛІТЕ своєю постановою виключила зі свого складу Хвильового, Досвітнього і Ялового, однак вони залишились активними учасниками журналу “ВАПЛІТЕ”. У першому номері цього журналу за 1927 рік Хвильовий опублікував статтю “Соціологічний еквівалент трьох критичних оглядів т. Коряка”, в якій розбирає літературні огляди Коряка за 1925 і 1926 роки. Він дорікає Коряку, що той не розуміє якісно нової літератури (Досвітний, Сенченко та ін.). Коряк у свою чергу критикує Хвильового за “ваплітянство” і публікації в часописі “ВАПЛІТЕ” (Сенченка, Копиленка, Дніпровського тощо). “Ваплітівці” зі свого боку критикують творчість “вуспівців” за те, що їх творчість непролетарська

(Микитенко, Іван Ле). Створення ВУСПП ВАПЛІТЕ розцінила як неминучі “издержки революції”.

Літературні дискусії точилися між редакціями “Гарту” і “ВАПЛІТЕ”, тривали взаємні звинувачення в недотриманні рішень партії щодо літератури й у ворожій діяльності. Хвиля А. в лютому 1928 року в “Комуністі” аналізує першу частину роману Хвильового “Вальдшнепи”, що була надрукована в п’ятому номері “ВАПЛІТЕ”. У своїх рецензіях на роман А. Хвиля звинувачує Хвильового в пропаганді націоналізму, порівнює його з “фашистом” Донцовим, звинувачує його в троцькізмі.

У лютому 1927 року відбувся X з’їзд КП(б)У, на якому Л. Каганович у своїй доповіді підбив підсумки боротьби партії з “хвильовизмом” і “шумкізмом”, а після доповіді Скрипника “Про завдання культурного будівництва на Україні” була прийнята постанова Політбюро про українську художню літературу. Скрипник у своїй статті “Хвильовизм чи шумкізм?” показує боротьбу партії проти виступів “націоналістів” Хвильового й Шумського.

Початком третього й останнього періоду літературних дискусій став диспут за участю Скрипника, який відбувся в лютому 1928 року в літературному будинку Еллана-Блакитного. Після ліквідації ВАПЛІТЕ виникли “дрібнобуржуазні”, “лівоінтелігентські” групи “Авангард” і “Нова генерація”. Організатор “Авангарду” В. Поліщук опублікував дві книги “Літературний авангард” і “Пульс епохи”, в яких обґрунтовував концепцію нової літературної течії “конструктивістів-динамістів”, а також узяв участь у дискусії з Хвильовим. Обидва ці об’єднання виступили проти Хвильового й ВАПЛІТЕ. Проти ВАПЛІТЕ виступили спільно ВУСПП, “Плуг”, “Молодняк” та “Західна Україна”.

Редакції “Плуга”, “Гарту” та інших письменницьких об’єднань знаходились у дореволюційному будинку на Сумській, 11. Це місце було відоме в Харкові як “Літературна стометрівка”. На жаль, у 2009 ро за не зовсім

з'ясованих обставин цегляний чотириповерховий будинок згорів, його мають знести як такий, що “не підлягає відновленню” (що теж є сумнівним).

Гарячі літературні дискусії відбувалися не лише на сторінках книг, газет та часописів, але і в першому в Україні Будинку письменників імені В. Еллана-Блакитного, відкритого 5 січня 1927 року (вул. Каплунівська, зараз Червонопрапорна, 4). Цей будинок став центром літературного життя тодішньої столиці України.

У розпал літературної дискусії, з лютого 1928 року, почав виходити журнал “Критика”. 18-21 лютого 1928 року в Харкові був організований літературний диспут, на якому зі вступним словом виступив Скрипник. На ньому виступили також Хвиля, П. Любченко та ін. Диспут набрав всеукраїнського масштабу. Доповідачі поставили питання про необхідність створення єдиної організації пролетарських письменників. Комуністи-ваплітівці були проти. Надійшли різні пропозиції щодо назви літературних напрямів. Коряк виступив за “конструктивний реалізм”, Кулик — за “пролетарський реалізм”, Пилипенко — за “неореалізм”, Сенченко — за “романтизм”, Гільдін — за “пролетарський романтизм”, Поліщук — за “конструктивний динамізм”, М. Семенко — за “лівий стиль”. Скрипник закінчив диспут побажанням: закінчити дріб'язкову боротьбу між письменниками, щоб спільно прилучитися до підвищення якості художньої продукції.

У постановах партії, а також у працях партійних керівників — М. Скрипника, Хвилі, Гірчака та ін. — дана оцінка літературним дискусіям і їх учасникам. Гірчак в окремій праці розглядав “хвильовизм”, а літературний критик Я. Лейтес опублікував огляд праць про літературні дискусії у збірнику “Десять років української літератури”, що було свідченням широкого розмаху літературних дискусій і участі в них великої кількості письменників. Ол. Ведміцький уважав, що літературні дискусії є свідченням “класової боротьби на культурному фронті”.

Найбільший резонанс викликала творчість Миколи Куліша та Миколи Хвильового своєю гострою критикою нового суспільного ладу, в якому вони так гірко розчарувались, намагаючись його змінити відповідно до свого розуміння.

Микола Куліш у своїх п'єсах висвітлював актуальні соціальні проблеми, розкривав абсурдність нової соціальної системи, гостро критикуючи, прагнув її вдосконалити. Він зображав моральну чистоту людини і моральну потворність системи. Найбільшу дискусію викликала його п'єса “Народний Малахій”. Малахій Стаканчик із провінційного містечка протягом двох років ретельно вивчав більшовицькі книги, аби зрозуміти, що то є соціалізм. Фанатично перейнявшись ідеями соціалізму, він хоче жити за цими ідеями. Але Малахій робить для себе відкриття, що його сім'я та мешканці містечка, маючи “шкурницькі інтереси”, живуть не за законами соціалізму. Він вирішив розкрити людям очі на соціалізм, проте вони не розуміють цих ідей. Малахій дійшов висновку, що нові ідеї може сприйняти лише нова людина, тому слід реформувати саму людину. Лише оновлена людина може зрозуміти ідею соціалізму й збудувати його. Для цього треба видати в Україні спеціальний декрет. Малахій їде до столиці України Харкова, щоб довести урядові республіки необхідність такої реформи. Але і в Харкові люди, заклопотані життєвими турботами, байдужі до соціалізму. У Харкові Малахій зустрічає стару Агапію, у якої також є мрія — соціалізм і Єрусалим. У пошуках дороги до досягнення цієї мрії вони стикаються з жорстокою дійсністю, де люди говорять одне, а чинять інше. У Харкові Малахій замість уряду потрапив до психіатричної лікарні на Сабуровій дачі. Символічно, що саме в божевільні герой п'єси обрав собі ім'я Народного комісара Малахія. Навколишня дійсність і божевільня переплітаються настільки, що здається божевільня — це світ нормальних людей, а дійсність, що так поспішає до соціалізму — божевільня.

У п'єсі Малахій є символом людини одуреної, одурманеної “блакитною ідеєю соціалізму”, а народ хоче нормального життя. Образ старої Агапії, що шукає дорогу до Єрусалима, — це образ України із прагненням увійти в

Європейську цивілізацію. Ця старчиха стоїть на роздоріжжі цивілізації зі своїм скарбом у торбині — “Кобзарем” і Грінченковим словником. Образ згвалтованої доньки Малахія — то трагедія одуреного українського народу, який утратив свою державу й мову. Тому-то Малахій у своїй промові наголошує, щоб люди не забували української мови і в майбутньому житті.

Широку літературно-політичну дискусію викликали також сатирична комедія Миколи Куліша “Мина Мазайло” та однойменна вистава Леся Курбаса в Харківському театрі “Березіль”. Драматург і режисер в іронічній формі викривають великодержавний шовінізм. Тьотя Мотя, яка приїхала в Харків із сусідньої області Росії, висловлює своє обурення щодо процесу “українізації” в Україні. Вона на весь зал репетує: “Лучше быть изнасилованной, чем украинизированной!”. А службовець “Донвугілля” Мина Мазайло-Квач під впливом позиції тьоті Моті відмовляється від свого українського походження, видаючи себе за “російськомовного”. Микола Куліш вустами мудрого дядька Тараса далекоглядно висловився щодо тодішньої “українізації”: “Їхня українізація – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!”.

Автор цієї сатиричної комедії Микола Куліш і режисер-постановник Лесь Курбас були репресовані, а сама комедія була заборонена. Лише через півстоліття відбулася прем'єра цієї п'єси в Харківському державному академічному драматичному театрі ім. Т.Г. Шевченка. Шкода, що й зараз зустрічаються “тьоті Моті” й “Мини Мазайли”, які ненавидять або байдужі до української мови (тепер державної), до самої України та її державності.

Микола Хвильовий (Фітільов) народився в містечку Тростянець Охтирського повіту на Харківщині. Був виключений із Охтирської гімназії за участь в “українському революційному гуртку”. Під час громадянської війни приєднався до більшовиків, захоплений ідеєю побудови комуністичного суспільства. У повоєнні роки став найпопулярнішим українським письменником. Заснував авангардну літературну організацію ВАПЛІТЕ (Вільну академію пролетарської літератури).

У ході літературної дискусії 1925—1928 рр. М. Хвильовий оприлюднив свою філософію культури в опублікованій серії памфлетів: “Камо грядеши” (1925), “Думки проти течії” (1925), “Апологети писаризму” (1926), “Україна чи Малоросія” (1926). У цих творах він визначив дилему – “Росія чи Європа”, обґрунтував необхідність зміни орієнтації української культури з Росії на Європу, на західний ідеал “громадянської людини” як активно дієвої істоти, а не “пасивно страждального російського ідеалу”, швидше азійського, ніж європейського. Критикуючи Хвильового, опоненти особливо гостро виступали проти його лаконічного гасла “Геть від Москви!”.

Не заперечуючи загальнолюдської цінності російської літератури, М. Хвильовий обґрунтував необхідність національного відродження України без оглядки на “російського диригента”. Він виступав за “негайну дерусифікацію пролетаріату” України. Орієнтація на Європу, за Хвильовим, це не схиляння перед нею, а повернення до власних культурних джерел, відродження української, суто європейської (на відміну від російської) культури.

Літературні дискусії в Харкові та процес “українізації” в Україні стурбували Політбюро ЦК РКП(б), особливо виступи М. Хвильового. Для повернення українізації в потрібне русло політбюро ЦК РКП(б) відрядило до Харкова вихідця з України, секретаря ЦК РКП(б) Л. Кагановича. На пленумі ЦК КП(б)У, терміново скликаному 5 квітня 1925 року, його було обрано Генеральним секретарем ЦК КП(б)У і обговорено питання українізації.

Представника Москви особливо цікавила центральна постать в українському літературному русі, зокрема в літературних дискусіях, — Миколи Хвильового. “Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, на його стилі, на його прийоми”, — зазначав Хвильовий у памфлеті “Апологети писаризму”.

Небезпеку цієї діяльності популярного українського письменника та організатора літературного процесу побачив Й. Сталін. У листі, направленому з Москви Л. Кагановичу та іншим членам ЦК КП(б)У, він зазначив:

“Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше від Москви”. Каганович охарактеризував Хвильового як прихильника відновлення буржуазної влади, а його погляди стали називати “хвильовизмом”.

Хвильовий М. дав оцінку Голодомору в Україні. Незадовго до самогубства він побував у сільській місцевості. Побачене приголомшило його. Письменник насмілювався сказати, що він вивчав “новий кардинальний процес соціалістичного будівництва – голод”.

Стривожене активізацією української інтелігенції Політбюро ЦК КП(б)У 22 лютого 1926 року розглянуло питання “Про настрої серед української інтелігенції”. У прийнятому рішенні було доручено голові ДПУ УРСР В. Балицькому взяти під контроль творчі спілки. 4 вересня 1926 року заступник голови ДПУ УРСР Карлсон підписав циркулярного листа “Про український сепаратизм”, яким передбачалось “посилення боротьби з українським сепаратизмом”.

На кошти харківських письменників був створений будинок “Слово”, розробка та реалізація його проекту тривала з 1927 до 1930 року. Якщо подивитися на будинок згори, то він нагадує друковану літеру С. У п’ятиповерховій будівлі було 66 квартир. Є версія, що цей будинок було створено для того, щоб НКВС могло тримати під пильним контролем діячів культури. За спогадами сина драматурга М. Куліша Володимира, який із батьками мешкав у будинку “Слово”, одного дня всім мешканцям поставили телефони, не питаючи, потрібен він чи ні. Потім у ході слідства проти того чи іншого письменника наводили слово в слово його телефонні розмови як доказ звинувачення. У будинку жили також тихі, непомітні люди — “вуха й очі” НКВС. “Чорні ворони” періодично з’являлись уночі біля під’їздів, забираючи мешканців на Раднаркомівську. Тому будинок “Слово” отримав іще назву “Дім попереднього ув’язнення”.

Скрипник М. у статті “Підсумки літературної дискусії”, надрукованій у “Більшовику України” в липні 1926 року (№1) виступив проти теорії

М. Хвильового про боротьбу двох культур – російської та української. “Хвильовистське” гасло “Від Москви – на Захід” М. Скрипник уважав “неправдивим, хибним, не ленінським, непролетарським”. У той же час він виступав за природний, осібний шлях розвитку української культури, не визнаючи її другорядності. Скрипник М. виступав за “братерську співпрацю” російської та української культур “для спільної справи”.

Літературні дискусії в Харкові 1925—1928 років були лише прелюдією до майбутніх репресій української творчої інтелігенції. Лідери комуністичної партії за допомогою свого карального органу ДПУ-НКВС розпочали свою криваву справу. У червні 1929 року голова ДПУ УРСР В. Балицький інформував ЦК КП(б)У про викриття підпільної організації “Спілка визволення України”. В Україні розпочалися репресії проти творчої інтелігенції. З 19 березня до 9 квітня 1930 року в Харківському оперному театрі було засуджено за “націоналістично-контрреволюційну діяльність” 45 діячів української культури, яких звинувачували в приналежності до “Спілки визволення України”. У зв’язку з цією справою було засуджено ще 700 осіб. А загалом під час і після процесу “СВУ” було репресовано понад 30 тис. осіб [68, с. 29].

Щупак С. (розстріляний у 1937 р.) у 1933 році в “Комуністі” надрукував статтю “Проти націоналізму в літературі”, в якій критикував професора філософії В. Юринця за його книгу “Павло Тичина”, де проводив аналогію між Тичиною і “буржуазним націоналістом” П. Кулішем.

У 1933 році П. Постишев висунув звинувачення, що буцімто “за широкою спиною Скрипника” ховались і гуртувались ідейні, класові вороги, недруги пролетарської культури. Негативну громадську думку щодо М. Скрипника формував також і колишній меншовик М. Попов. Він очолив комісію, що займалася підготовкою виборів академіків Всеукраїнської академії наук.

У кінці 1932 — на початку 1933 року почалися арешти українських письменників. Не витримавши цькувань 13 травня 1933 року М. Хвильовий

застрелився у своїй квартирі письменницького будинку “Слово”. 17 вересня того ж року зі складу Політбюро був виключений М. Скрипник. Йому стало зрозуміло, для чого прийняте таке рішення. Він тихо вийшов із зали засідань, перейшов через площу Дзержинського, зайшов у свій кабінет у Держпромі, зателефонував дружині про його виведення зі складу Політбюро, поклав слухавку і застрелився. 3 березня 1934 року в харківській тюрмі розстріляли С. Пилипенка. А в 1935 році був заарештований, а потім знищений М. Куліш. Із 193 членів та кандидатів Спілки письменників України було репресовано 97, серед них М. Зеров, Драй-Хмара, О. Вишня. Репресовані були художники-бойчуківці та театральні діячі. Заарештований і засуджений був талановитий режисер Харківського театру “Березіль” Лесь Курбас. До цього треба додати штучний голодомор в Україні 1932—1933 років, яким було знищено мільйони селян.

“В честь 20-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции” (таким було офіційне формулювання!) на півночі Карелії в урочищі Сандармох з 27 жовтня до 4 листопада 1937 року було розстріляно 1109 представників української інтелігенції. Ось їхні імена: Лесь Курбас, Микола Куліш, Микола Зеров, Валер’ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валеріян Поліщук, Олекса Слісаренко, Павло Филипович, Григорій Епик, Михайло Яловий, колишній міністр освіти УНР Антон Крушельницький, нарком фінансів УРСР Михайло Полоз, історик, академік Матвій Яворський, чотири православні єпископи, 30 римо-католицьких священиків та ін. Чекісти Матвеев та Полікарпов розстрілювали їх пострілами в потилицю. У перший день (27 жовтня) вони розстріляли 206 осіб, у другий (1 листопада) – 210, у третій (2 листопада) – 180, у четвертий (3 листопада) – 265, у п’ятий (4 листопада) – 248 чоловік [68, с. 138].

Виконавши свою роботу, капітан Матвеев дуже втопився. Йому видали путівку до Чорного моря, а згодом нагородили орденом Леніна. Але це не врятувало його. Він був пізніше засуджений “за перевищення влади”, але незабаром звільнений і до кінця своїх днів отримував персональну пенсію.

Отака була система з ворожим для людини режимом. 1937-й – це рік Великого терору. Тоді було розстріляно українське Відродження.

26 жовтня 1934 року начальником Головліту УРСР Ткачем було підписано розпорядження “Про негайне вилучення з продажу, бібліотек і навчальних закладів книг заборонених авторів”. У цьому списку зазначалось 56 авторів, серед яких були прізвища таких письменників, поетів, філософів і вчених, як М. Скрипник, П. Демчук, М. Свідзинський, В. Бон, В. Вікул, В. Білик, М. Яворський, М. Волобуєв, М. Вороний, О. Вишня, П. Гірняк, О. Досвітний, М. Ірчан, С. Пилипенко, М. Яловий, О. Слісаренко, Т. Степовий, В. Юринець, О. Бервицький та ін. [69, с. 108].

16 квітня 1932 р. з натовпу на вулиці Сумській талановитий письменник-початківець Іван Багряний потрапляє на цілий рік до камери смертників Холодногірської тюрми в Харкові. Радянські слідчі у віршах і прозі Івана Багряного побачили контрреволюційну агітацію. Його висилають на так зване “вільне поселення” на Далекому Сході. За спробу втечі – концтабір. У 1937 році за доносом І. Багряний удруге потрапив до камери смертників на 83 дні у внутрішній тюрмі НКВС на вулиці Чернишевській, 19. І знову з Харкова — до сибірських і далекосхідних таборів.

Іван Багряний у своєму романі “Сад Гетсиманський” за 20 років до Олександра Солженіцина розповів світові, що таке ГУЛАГ і що таке комуністична інквізиція. Він описував, як начальник НКВС Охтирського району Харківської губернії Сафигін сфальсифікував слідчу справу щодо нього (у романі – Андрія Чумака). Сафигін садистськими методами майже два роки вибивав у І. Багряного “свічення”, ніби той створив “антирадянську організацію”. Автор книги називає Сафигіна “демоном зла” [70, с. 258]. Багряний І. повідав, що з ним у камері сиділи люди різних національностей: євреї, вірмени, азербайджанці, перси. Але приблизно 80 відсотків складали українці.

До речі, після війни, до 1949 року в Сумському обласному управлінні КДБ служив той самий капітан, потім майор Сафигін Костянтин Семенович,

який чинив звірства над талановитим українським письменником Іваном Багряним. Похований кат Івана Багряного — Сафигін К. — на Центральному сумському цвинтарі, а на його надгробку викарбувано знак “Почесного чекіста СРСР”.

У статті “Український синодик Хрущова” автори Ю. Аксютін та Д. Табачник повідомляють, що український письменник-гуморист Остап Вишня провів 10 років у сталінських концтаборах і був звільнений лише 3 грудня 1943 року з ініціативи Олександра Довженка та за клопотанням М.С. Хрущова [71, с. 28]. Далі автори наводять вражаючі цифри зі статті М. Жулинського, опублікованій у журналі “Дружба народів” (№12 за 1989 р.): із 259 українських письменників, що друкувалися в 1930 році, після 1938 року продовжували працювати й друкуватися лише 36. З усіх інших власною смертю померли лише 7, 8 закінчили життя самогубством, 16 зникли без вісти (швидше за все репресовані), 17 розстріляні в сталінських катівнях, а 175 після арешту були відправлені на заслання [71, с. 29].

Таким чином, майже всі учасники літературних дискусій у Харкові 1925—1928 років і навіть ті, хто критикували своїх колег, звинувачуючи їх у “націоналізмі” й “фашизмі”, відхиленнях від партійної лінії, хто клявся у своїй вірності партії та її ідеалам, визнавали свої “помилки”, засуджували свою “націоналістичну” діяльність, були знищені. Знищені були й націонал-комуністи на чолі з М. Скрипником. Більшовицька система нищила національну еліту, яка так наївно вірила в комуністичні ідеали.

3.5. Філософські дискусії в Харкові 1931 та 1933 років.

Репресії філософських кадрів

Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 року, у результаті масових репресій проти інтелігенції значна кількість учених як Росії, так і України, змушена була емігрувати до країн Західної Європи. Важка доля

спіткала тих, хто залишився. Улітку 1922 року країною прокотилася хвиля масових репресій серед наукової та творчої інтелігенції. Від кожного заарештованого вимагали дві розписки. Згідно з першою заарештований зобов'язаний був у десятиденний термін покинути країну, а згідно з іншою – якщо повернеться в радянську державу без дозволу влади, то буде страчений. У листопаді 1922 року з Петрограда до Німеччини “філософським пароплавом” депортували групу представників “буржуазної” інтелігенції.

Серед депортованих були відомі філософи: М. Бердяєв, М. Лоський, С. Франк, Л. Карсавін, Ф. Степун, І. Лапшин, І. Ільїн, П. Сорокін та ін. У вересні 1922 року з Одеси група професорів Києва, Харкова та Одеси була вислана в Константинополь, а в жовтні — група з 12 професорів у Варну. У кінці 1922 року висланий із Криму Сергій Булгаков. Секретар ЦК КП(б) України Д. Лебедь 7 вересня 1922 року доповідав у Москву, що в Україні було “изъято” 70 чоловік, яких депортовано або заслано на Північ [72, с. 199-201]. У цілому під час цієї операції було депортовано близько 200 представників “буржуазної” інтелігенції. Пізніше багато з них стали відомими у всьому світі завдяки своїм науковим дослідженням.

Колеров М.А. зазначав: “1922 рік прикінцево ввійшов у історію російської філософської думки як зовнішня межа поступального розвитку, перерваного більшовиками” [73, с. 179]. Улітку 1922 року почалася “чистка” бібліотек, а також офіційна боротьба з “буржуазною ідеологією”, прийнята марксистська програма стосовно суспільних наук. У Петрограді був закритий філософський журнал “Мысль” за редакцією Е.Л. Радлова і М.С. Лоського. З початку 1922 року вийшло лише три номери [73, с. 181].

Після проголошення в Москві 30 грудня 1922 року створення СРСР серед філософів, які не були депортовані, відбулося штучне розмежування на “механістів” (Л. Аксельрод, К.А. Тімірязєв, І. Скворцов-Степанов, В. Сарабянов) та “діалектиків” на чолі з А.М. Деборіним, навколо якого групувалися його учні та послідовники: М.А. Карєв, І.М. Луппол, Я.Є. Стен. В

Україні до шанувальників Деборіна належав насамперед В.О. Юринець (1891—1937).

Філософська дискусія “механістів” і “діалектиків” 20-х років у Москві завершилася Всесоюзною конференцією 1929 року (року “великого перелому”), яка кваліфікувала “механістів” як “філософський ревізійоністський напрям”.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років завершилося формування бюрократичної, командно-адміністративної системи управління суспільством. Сталін, щоб поставити філософію на службу собі й тій тоталітарній системі, яку він створив, розпочав безпосередньо керувати філософською дискусією. Він провів бесіду з бюро партосередку Інституту червоної професури, в якій групу Деборіна кваліфікував як “меньшовицький ідеалізм”. Улітку 1930 року почалася нова філософська “дискусія”, під час якої паплюжили А. Деборіна і його прихильників — “діалектиків”.

У червні 1930 року троє молодих філософів, два з яких — М.Б. Мітін та П.Ф. Юдін — невдовзі стали академіками, у “Правді” опублікували статтю “О новых задачах марксистско-ленинской философии”.

Таким чином, був узятий курс на політизацію філософії, підпорядкування філософії партійним бюрократам, переслідування негодних філософів. Кишенькові ділові люди проголошують Сталіна “великим філософом”, “спадкоємцем” ленінського вчення. Наголошувалось на необхідності “класовості” й “партійності” філософії. Мітін М. та Юдін П. обґрунтували філософію культу особи Сталіна. Деборіна і його прихильників оголошують ворогами, ідеологічними супротивниками. Щоб філософськи обґрунтувати масові репресії, Сталін серед проблем діалектики на перше місце поставив учення про непримиренну боротьбу протилежностей. Далі він обґрунтував свою концепцію “загострення класової боротьби” у процесі побудови соціалізму. Згодом як “вороги народу” були заарештовані й розстріляні в концтаборах відомі російські філософи М. Карев, І. Луппол, Я. Стен, П. Флоренський та ін.

18 жовтня 1930 р. на засіданні президії Комуністичної академії в Москві “про завдання філософського фронту” виступив один з ідеологів політики “українізації”, член Політбюро ЦК КП(б)У, дійсний член ВУАН М. Скрипник. Піддаючи критиці ідейну позицію А. Деборіна, М. Скрипник стверджував, що в СРСР питання про філософію має тлумачитися як питання про зброю пролетаріату в його класовій боротьбі, зокрема й з антипартійними ухилами. На його переконання, завданням філософії є теоретичне обґрунтування вченими необхідності класової боротьби. Скрипник М. заявив, що у цій справі слід “виходити від Леніна” і спиратись на його вчення при філософському озброєнні партії у здійсненні нею соціалістичної перебудови СРСР. У своєму виступі М. Скрипник гостро засудив “український філософський фронт” за академізм, абстрактність, непов’язаність із реальними потребами класової боротьби й соціалістичного будівництва.

Московський досвід боротьби з “ворогами народу”, зокрема з філософською інтелігенцією, було перенесено на терени України. Зловісну роль у долі філософської науки України відіграли **М. Мітін** і **П. Юдін**, які реалізували на практиці підступні плани Сталіна і створеної ним тоталітарної системи щодо українського народу, зокрема інтелігенції. На думку московських уповноважених, філософське керівництво в Україні очолювали представники “ухилів”. Семковський С. (Бронштейн) — “механістичного”, Юринець В. — “меншовицтвуючого ідеалізму”. Серед українських філософів виявилось багато “деборінців”. Щоб розгромити ці “ухили”, на першу філософську “дискусію” в січні 1931 року з Москви до Харкова – тодішньої столиці Радянської України — спеціально прибули тридцятирічний Марк Мітін і тридцятидворічний Павло Юдін, які нещодавно закінчили Інститут червоної професури в Москві.

Результати першої філософської дискусії, що відбулася в Харкові 14-18 січня 1931 року детально були висвітлені у книзі, яка вийшла наступного року [75] (додаток Е). На дискусії були присутні 300 чоловік з усієї України. Доктор філософських наук, професор М.М. Роженко в 1986 році опублікував

монографію “Трагедія академіка Володимира Юринця” [76]. Книга написана на унікальних матеріалах з архівів ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ, ЦК КП(б)У. Проте цю монографію присвячено не лише життєвому шляху, творчості та трагедії визначного українського філософа В.О. Юринця — це історія нищення філософської інтелігенції в тогочасній столиці України. Значна увага в книзі приділяється філософським дискусіям, які відбувалися у Харкові.

Крім того, М. Роженко впродовж 1999—2005 років опублікував серію творів із шести книг під загальною назвою “Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства”. Він проаналізував архівно-слідчі справи з фонду припинених справ архіву колишнього КДБ УРСР, сфабриковані під час “культу особи” й реабілітовані в роки “відлиги” та “перебудови” за “недоведеністю” й “відсутністю складу злочину”. Автор виявив більше 10 тисяч “ворогів народу”, розстріляних і похованих 1936—1941 рр. під Києвом у Биківнянському лісі, а також імена ще 5 тисяч розстріляних більшовиками в міжвоєнні 1920—1941 рр. за межами Київщини. Серед них багато учасників літературних та філософських дискусій у Харкові 20—30-х років ХХ ст. Тому багатий архівний матеріал, наведений у книгах професора Роженка та публікаціях про філософські дискусії в Харкові, буде використаний для розкриття самого процесу цих дискусій, участі в них харківських, київських і московських філософів і, нарешті, для розповіді про знищення філософської еліти України.

Роженко М. зазначив, що харківські філософські дискусії проходили на зразок філософських дискусій у Москві – під гаслом “Поворот на філософському фронті”. Проте в Україні цей “поворот” у січні 1931 року тільки розпочався, а закінчився лише тоді, коли з тих, хто виступали на першій філософській дискусії, за даними М. Роженка, уцілили лише Шліхтер, Мітін і Юдін (далі нами ця інформація буде уточнена — *авт.*). Варто зазначити, що й самі учасники дискусій давали матеріал проти себе та інших для майбутніх переслідувань і репресій. Вони у своїх виступах навішували один одному різні звинувачення та ярлики. Головними об’єктами критики були

С.Ю. Семковський, М.О. Скрипник і В.О. Юринець, які в 1929 році були обрані академіками ВУАН.

Головним доповідачем від України на першій філософській дискусії був керівник філософсько-соціологічного відділу УІМЛу Рувім Левік, від Москви – Марк Мітін. У своїй тривалій доповіді Р. Левік перш за все звернув увагу на загострення класової боротьби в країні, зокрема на ідеологічному фронті. Він наголосив, що на філософському фронті необхідно вести “безпощадну боротьбу проти ревізії марксизму-ленінізму”: проти ідеалізму, деборінців, механістичного матеріалізму, троцькізму та меншовизму. Доповідач звернув увагу на “неправильне” розуміння Семковським ленінської філософської спадщини, звинуватив його в “перекрученні” марксизму у виданій ним у Києві 1922 і перевиданій 1925 року книзі “Що таке марксизм?”. У цій праці Семковський говорить про марксизм як про просте сполучення англійської політекономії, французького революційного вчення й німецької класичної філософії. Він усіяко обходить питання про постановку Леніним завдання стосовно необхідності “зламу буржуазної державної машини”.

Після критики Семковського, позиція якого залишається “помилковою”, Р. Левік охарактеризував академіка В. Юринця як “відвертого і чітко виявленого представника деборіанства в Україні”, звинуватив його у “відриві теорії від практики, філософії від політики”, у “відсутності партійності в філософській роботі” та в “гегельянщині”. Левік звинуватив Степового й Бервицького у “примиренському ставленні до деборінщини”, Семковського — у “примиренстві до механічного матеріалізму”.

Левік заявив про необхідність “повороту на філософському фронті”, бо серед українських філософів багато тих, хто допустив “деборінські помилки”, вони повинні самі виступити й розкритикувати свої помилкові позиції. Він закликав “вирвати з корінням, викорчувати всі залишки, всі прояви меншовизму й ідеалізму” [75, с. 21]. У цій справі, на його переконання, важливу роль має відіграти критика й самокритика.

Після виступів у дискусії декількох чоловік (додаток Ж) із великою доповіддю виступив молодий московський посланець Сталіна — Марк Мітін, який повчав досвідчених харківських і київських професорів філософії та академіків. Він наголосив на необхідності глибокого вивчення ленінської, зокрема філософської, спадщини, а також класового, партійного підходу до філософії. На думку Мітіна, суть і завдання повороту на філософському фронті, також і в філософських дискусіях, полягає в необхідності викриття меншовицького ідеалізму, контрреволюційних ідей, у “викорчовуванні всіх залишків меншовизму”. Цього вимагає загострення класової боротьби. У такій ситуації партія викриває все “гниле, антиленінське, антимарксовське”. У цьому й полягає, на його думку, сенс і значення того, що відбувається на філософському фронті [75, с.27].

Мітін поінформував учасників дискусії про хід філософської дискусії в Москві, де, на його переконання, Деборін і його прихильники допустили грубі політичні помилки. Урешті Деборін, Стен, Карев, Луппол та ін. визнали свої “помилки”. Доповідач наголосив: “Єдино правильним розумінням вчення Леніна в розвитку марксизму є пояснення Сталіна у його праці “Питання ленінізму” за 1924 рік. Мітін уважав, що “ленінізм є новим етапом у розвитку марксизму”. І це є “дійсно марксизм — єдино правильне розуміння марксистської філософії”.

Доповідач піддав гострій критиці статтю Семковського “Що вніс Ленін у матеріалізм?” за 1927 рік, де автор не з діалектичних, а з механістичних позицій оцінює ленінізм. Стаття Семковського “Філософія і політика”, на думку Мітіна, є не що інше, як “деборінщина”. Мітін наполягав, щоб Семковський сам визнав свої “помилки”, показав “хибність” своїх позицій. У своїй доповіді Мітін наголошував на необхідності в філософії дотримуватися класового, партійного підходу, як учив у своїх працях Ленін. У цьому суть нового етапу в розвитку діалектичного матеріалізму. Доповідач звинуватив Деборіна в нерозумінні марксистської діалектики, викладеної у його працях “Діалектика й природознавство”, “Маркс і Гегель”. Карева, як і Деборіна,

звинуватив у “троцькістських” помилках і в “напівтроцькістських” — Стена. Сукупність політичних і філософських поглядів деборінців слід розглядати як “течію меншовицького ідеалізму”. Тому, на його думку, “необхідно розкритикувати усе те, що написала деборінська група” [75, с. 41].

Мітін уважав, що головною небезпекою в сучасних умовах, з одного боку, є “емпіризм” та “механістичний ревізіонізм”, а з іншого — “ідеалізм”. Тому боротьбу потрібно вести на два фронти. Доповідач зазначив, що деборінську групу в Москві критикували з гегельянських позицій, а її механіцизм слід критикувати з ленінських.

Щодо боротьби на філософському фронті в Україні, то Мітін із задоволенням зазначив, що “загальна лінія філософського колективу значною мірою пішла тим напрямом, що і в Москві”, що “потрібно дати бій тим формалістичним помилкам, які значною мірою зачепили праці і Юринця, і Семковського, і Демчука та ін.” [75, с. 24, 41]. Як бачимо, ідейна спрямованість доповіді Левіка з доповіддю московського “патрона” Мітіна заздалегідь були узгоджені й за змістом збігались.

Першим під час обговорення доповіді Левіка виступив голова президії філософсько-соціологічного відділу, завідувач кафедри філософії УІМЛУ Семен Семковський. Знаючи про напрям “повороту на філософському фронті”, визначений у Москві, зорієнтувавшись в основних ідеях доповіді Левіка, він наголосив, що тепер поворот на філософському фронті в Україні має надто глибокий, історичний характер, зважаючи на те, що марксизм уперше в історії свого розвитку перебуває при владі. В умовах “розгорнутого наступу соціалізму на всіх фронтах” спостерігається загострення класової боротьби. Семковський уважав, що “головною небезпекою на сучасному етапі є механістична та ідеалістична ревізія марксизму”. Тому партії слід вести боротьбу на цих двох фронтах. Він наголосив на необхідності до цієї боротьби підходити з класових, партійних позицій, і цю роботу необхідно проводити колективно, широко використовуючи критику й самокритику [75, с. 43, 44].

Семковський розкритикував Деборіна та Юринця за “механістичне”, а не “діалектичне” розуміння теорії відносності. Він виступив із критикою книги Юринця “Теорія відносності та діалектичний матеріалізм”, звинувативши автора, що той із механістичних позицій тлумачить Ейнштейнове відкриття. А потім ще й звинуватив Юринця в тому, що він закликав вивчати Гегеля не за Марксом і Леніним, а “як у Гегеля”. Семковський звинуватив “послідовників” Деборіна — Гірчака і Степового. Він також звинуватив себе в “недооцінці Гегеля” й виступив за необхідність “матеріалістичної переробки Гегеля”. Семковський “головну свою помилку” вбачав у тому, що раніше “не розгорнув справжньої боротьби проти механістів”, хоча в розумінні теорії відносності боровся проти механістичного матеріалізму, але “розгорнутої боротьби з механістами не проводив” [75, с. 69]. Він уважав, що тепер у нас має розгорнутися “справжня боротьба на два фронти” — “...проти механістів, як головної небезпеки, і проти меншовитствуючого ідеалізму”, але не з гегелівських, а з ленінських позицій. На його думку, слід “викрити до кінця ідеалістичний деборінський ухил”. На закінчення Семковський заявив, що слід “...скерувати головний вогонь проти механіцизму і примиренства до нього, одночасно необхідно завдати розтрощувального удару деборінщині, яка і в нас, на Україні, має чималі і глибокі впливи серед філософського активу” [75, с. 69].

Бон В. свій виступ спрямував проти Семковського та Юринця. Він звинуватив Юринця в “науковій безхарактерності”, “естетизмі” — характерній рисі упадництва, що йде від буржуазного впливу. “Володіючи іноземними мовами, він не критикує, а нанизує імена, словесно тарабарствує...”. А цитування іноземних авторів розцінює як “...звичайну пропаганду ворожих нам ідей”. Далі Бон звинуватив В. Юринця в “пропаганді фрейдизму”, замість того, щоб критикувати його, назвавши академіка представником “яскраво визначеного меншовицтвующого ідеалізму” [75, с. 83-85], наголосивши при цьому, що в нас “критика буржуазної, соціал-фашистської і фашистської філософії... проводиться переважно не з марксо-ленінських позицій”. Бон закликав учасників філософської дискусії до пильності, бо в нас під марксо-

ленінською фразою прикриваються “класово-ворожі ідеології”. Так, книгу В. Бойка “Продукційні сили та продукційні відносини” і його конспект із діамату Бон звинуватив у “відвертій пропаганді куркульської ідеології” [75, с. 71].

Семковського і Юринця Бон звинуватив у тому, що вони в Україні очолюють “меншовитствующий ідеалізм” та “механістичний ухил”. Центризм та примиренство Семковського Бон розцінив як “опортуністичний еклектизм”. На його переконання, центризм є “дрібнобуржуазною золотою серединою”.

Бон звинувачував Семковського в недостатній самокритиці. Незважаючи на деяку самокритику, Семковський, на думку Бона, визнає свої помилки лише тоді, коли буває “притиснутим до стіни”, Семковський дає однобічну оцінку Леніну, недооцінює теоретичного, методологічного й філософського значення його ранніх творів, у яких він себе проявив також як істматчик, і до того ж значно сильніший, ніж Плеханов, якого Семковський вважає “спеціалістом у цій галузі” [75, с. 76-78].

На другий день філософської дискусії виступив Львович, який заявив, що Семковський основної хиби деборінської школи не визнав, а у праці Юринця не видно “більшовицької партійності”. Довільно препаруючи цитати з творів Юринця, назвав його “буржуазним академіком”.

Заступник голови президії філософсько-соціологічного відділу, завідувач кафедри соціології УІМЛ В. Юринець, шокований наступальною критикою на його адресу, розпочав свій виступ із гімну марксизму-ленінізму й повного визнання своїх помилок. Він із трибуни проголосив: “Прекрасні взірці партійності філософії дали нам Ленін і найкращий його учень Сталін”. І далі: “Сталін в своїй праці “Питання ленінізму”, в своїх політичних виступах дає взірці розробки матеріалістичної діалектики” [75, с. 119]. Деборінську групу критикував за нехтування партійністю у філософії, класовим підходом, за нерозуміння єдності теорії та практики, за відокремлення філософії від політики.

Виправдовуючись, Юринець визнав свої помилки і картав себе: “Я мушу сказати, що я формально не є деборінець, бо я ніколи не був учнем Деборіна, але я є деборінець по суті. Я – меншовицтвующий ідеаліст..., цей факт має глибоке соціальне коріння, в ньому визначається тиск буржуазної стихії на мене”. І далі академік Юринець розкрив соціальне коріння своїх помилок: “Я пройшов школу буржуазного виховання, я закінчив буржуазний університет у Відні і, без сумніву, рештки традицій минулого залишилися” [75, с. 118-121].

Юринець погоджувався із критикою на свою адресу, а також із критикою Миколи Скрипника за його політику “українізації”. Бумерангом на адресу Бона Юринець звинуватив його в “меншовицтвующому ідеалізмі”, “гегельянщині” та нерозумінні ленінської теорії з національного питання.

Юринець звинуватив Демчука в тому, що його книга про боротьбу за ленінську філософію написана з деборінських позицій. Юринець вбачав заслугу Семковського в тому, що він у трактуванні теорії відносності “відкидає механістичний матеріалізм”. Але його концепція стосовно Плеханова, який буцімто творчо продовжив Маркса й Енгельса в галузі суспільних наук, і Леніна як продовжувача Енгельса в галузі природознавства є “помилковою” й “антиленінською”. На переконання Юринця, ленінське вчення в цих питаннях є не просто кроком уперед, а “якісно новим кроком вперед”.

На звинувачення з зали щодо необхідності критики фрейдизму Юринець зазначив: “Фрайд (так у тексті — *авт.*) доводить, що марксизм-ленінізм це є прояв душевної хвороби, а ленінізм це — параноя, божевілля. Чи тут потрібна критика?” [75, с. 122].

На завершення Юринець заявив, що він підтримує генеральну лінію партії щодо нещадної боротьби на два фронти — проти механіцизму як головної небезпеки та проти “меншовитствующого ідеалізму”.

Учень і соратник Юринця, професор кафедри соціології ВУАМЛІНУ П. Демчук погоджувався з критикою на свою адресу і каюся: “Так, я згадав, що я деборінець”. Стосовно своєї позиції на філософській дискусії в Москві висловився: “Я дуже каюся, що я не був тоді антидеборінцем, і дуже каюся, що

не був тоді Мітіним” [75, с. 126]. Демчук розкритикував деборінську школу, Семковського, свого вчителя Юринця та інших керівників “філософського фронту” в Україні.

Виступаючи на дискусії, Штейнберг підтримав критику Юринця з боку Гірчака, заявивши при цьому, що “Юринець не став справжнім філософом-марксистом”. Додав при цьому, що філософське керівництво в Україні — Юринець, Семковський і Демчук — стояло на хибних позиціях.

Ігнатюк критикував керівників філософського фронту України, які забули про партійність філософії, за “відірваність від революційної дійсності”, недооцінку антирелігійної пропаганди. Він піддав критиці Нирчука, який у Москві 1929 року на другій конференції марксистсько-ленінських установ захищав деборінське керівництво від критики Сараб’янова та інших механістів [75, с. 146-150].

Представник молодих філософів Милославін розкритикував “надзвичайно путаний виступ” Демчука, який не розуміє сутності повороту на філософському фронті. Необхідність такого повороту Милославін убачав у гострій класовій боротьбі, а Демчук, на його думку, цього не розуміє. Він виступив як деборінець. Милославін оцінив Семковського як “вмілого агітатора, популяризатора, агітатора”, але він промовчав про необхідність боротьби проти “меншовитствуючого ідеалізму та інших меншовиків та напівменшовицьких груп і угруповань”.

Милославін висловив серйозні звинувачення на адресу Семковського: що той колись мав “меншовицький хребет”, а тепер хоче показати, що в нього “хребет ленінський”. Але це не так [75, с. 154-156]. Милославін розкритикував книгу Семковського “Марксизм як предмет викладання”, в якій нічого немає про класову боротьбу, революцію, диктатуру пролетаріату, необхідність зламу буржуазної державної машини. Такі ж зауваження можна висловити до його конспекту лекцій з історичного матеріалізму (1924) та до праці “Що таке марксизм?” (1925).

Гірчак звинуватив Семковського в тому, що він вів боротьбу з деборінцями не з марксистських позицій. Ця боротьба була показовою. Він капітулював перед Деборіним, перед “меншовитствующим ідеалізмом”. Визнавши свої колишні “помилки”, Гірчак заявив, що давно знає Юринця як буржуазного ідеаліста і коріння цього явища вбачає в австро-німецькому марксизмі. А працю Юринця “Павло Тичина” розцінив як “ворожу пролетаріатові” [75, с. 159-164]. Гірчак також звинуватив Юринця у пропаганді фрейдизму.

Микола Скрипник у своєму виступі зазначив, що раніше Український інститут марксизму-ленінізму був “цитаделлю троцькізму” [75, с. 170]. А зараз його керівниками є С. Семковський і В. Юринець, і вони мають не лише визнавати свої помилки, але й виправити становище. Скрипник М. нагадав учасникам філософської дискусії, що Семковський тривалий час був меншовиком, потім, під час війни, був меншовиком-інтернаціоналістом, однак, коли меншовики скотились на шлях контрреволюції, він залишив їх і прийшов до визнання ленінської теорії й самого Леніна. Він багато знає, свої знання передав багатьом із присутніх тут, даючи їм перші знання з марксизму, соціології та філософії. Його філософська еволюція була такою: він спочатку був меншовиком і “не взагалі меншовиком, а вів боротьбу з Леніним, з нами більшовиками, він був теоретиком меншовизму, і то по двох питаннях: по національному і філософському” [75, с. 172]. Скрипник послався на Леніна, який зазначав, що Семковський “перекручував” Маркса і був одним із “ліквідаторів” марксизму (“Правда” за 5 травня 1913 р.) [75, с.173].

У 1925 році Семковський видає збірку “Етюди по філософії марксизму”, де він уже починає змінювати думку щодо Леніна. У квітні 1925 року Семковський опублікував у “Комуністі” статтю про Леніна. У 1927 році в журналі “Під прапором марксизму” помістив статтю “Що вніс Ленін в матеріалізм”, в якій виставляє себе прихильником Леніна в його філософських позиціях. Однак Скрипник відзначив, що не знає праць Семковського, де чітко було б виявлено його нове ставлення до марксизму, марксистської філософії

(про переборення ним старих помилок). (Семковський вигукнув, що така стаття була в “Правді”.) На завершення свого виступу Скрипник зазначив: “За Семковським борг — покаятись”. І додав: “Ми, більшовики — народ злопам’ятний” (оплески залу) [75, с. 176].

Скрипник, цитуючи статті Семковського, прослідкував еволюцію його поглядів, зазначивши при цьому, що в 1927 році Семковський іще не дотримувався діалектичного матеріалізму, щт в нього на той час діалектика й матеріалізм об’єднувались механічно. Він стояв на позиціях механістичного матеріалізму. Лише в Москві під час гострої боротьби з механістами він визначив своє негативне ставлення до “механістів”. У квітні 1929 року на Другій Всесоюзній конференції марксистсько-ленінських науково-дослідних установ Семковський заявив, що є противником механіцизму.

Медзинський “викривав” Семковського і Юринця, критикував Демчука. Він зазначив, що в Україні поворот і зміна філософського керівництва потрібні “в більшій мірі..., ніж у Москві”.

Гепнер у своєму виступі наголошував на “теоретичній непримиренності” більшовизму. Це, на його думку, логічно впливає з ленінської більшовицької науки про єдність теорії та практики революційного марксизму. На його думку, зараз чиниться шалений опір у гострій класовій боротьбі. Спостерігаються “відверті вилазки” проти марксистсько-ленінської теорії з боку Лосєва, Базарова, Громана, Кондратьєва, Рубіна, Єрманського та ін. Нерідко їхні випадки “тонко замасковані і приховані марксистсько-ленінською фразеологією”, приймають “радянізовані форми” ревізії марксизму-ленінізму [75, с. 189].

Гепнер критикував “старого вовка ревізіонізму” Базарова. На його думку, слід від “справи логіки” Гегеля перейти до “логіки справи” Маркса—Леніна, маючи на увазі “деборінську школу”. Доповідач убачав схожість між меншовицтвуючим ідеалізмом Базарова та меншовицтвуючим ідеалізмом деборінщини. “Зворушливо одностайні” Деборін, Троцький, Зінов’єв та Бухарін у постановці проблеми Ленін—Плеханов. Гепнер

звинуватив механістів у нерозумінні практики. Їхній “повзучий емпіризм”, як небо від землі, далекий від марксистсько-ленінського розуміння практики. Єдність теорії та практики для механістів і деборінців – “таємниця за сьома печатками”. Гепнер виступив проти протиставлення Плеханова і Леніна, визначення Плеханова як теоретика, а Леніна як практика. На його переконання, Ленін є теоретиком і практиком марксистського діалектико-матеріалістичного вчення. Наприкінці свого виступу Гепнер наголосив на необхідності партійності в філософії та з цих позицій оцінювати всі ухили в філософії.

Бервицький підтримав “викриття” й “помилковість” деборінської групи та “помилковість” позиції Юринця та Семковського. Визнав свої “помилки формального порядку”.

Степовий (Тодось Діденко) звинуватив керівників Семковського і Юринця в тому, що вони не організували повороту на філософському фронті. Він підтримав характеристику Юринця, дану Гірчаком, як “буржуазного ідеаліста”. Заодно паплюжив Деборіна. Порівнюючи їх, Степовий заявив: “Коли Семковський гірший за Деборіна, то Юринець ще гірший за Семковського. Коли Семковський — наше нещастя, то Юринець — це наша ганьба” [75, с.109].

Тридцятирічний старший науковий співробітник ВУАМЛІНу Я.І. Кауфман (1901—1970) зауважив, що не достатньо лише викрити соціально-класову природу деборінщини як філософії меншовицтвуючого ідеалізму, необхідно також з’ясувати методологію деборінщини. Кауфман вважав, що корені деборінщини — в ідеалізмі Гегеля і в механістичному матеріалізмі Фейербаха. На його переконання, діалектичний матеріалізм для деборінців — це “механічний синтез ідеалістичної діалектики Гегеля і механістичного матеріалізму Фейербаха”. А це є антимарксистське перекручення історичної генези марксистсько-ленінської філософії [75, с. 203]. Кауфман вважав, що деборінці вели боротьбу з механістами не з марксистсько-ленінських позицій, а з позицій меншовицтвуючого ідеалізму.

Кауфман Я.І. розкритикував книгу С. Семковського “Діалектичний матеріалізм і теорія відносності” за “некритичне захоплення” теорією відносності Ейнштейна, нерозуміння абсолютного й відносного в русі, вважаючи, що нема абсолютного спокою, як і абсолютного руху, що і рух, і спокій співвідносяться. Кауфман зазначав, що рух – абсолютний, а спокій – відносний.

Член президії філософсько-соціологічного відділу ВУАМЛІНу, професор Я. Блудов зазначив, що “...у добу розгорнутого соціалістичного наступу..., в умовах загострення класової боротьби на всіх фронтах... під непохитним більшовицьким керівництвом ЦК на чолі т. Сталіна” відбувається поворот по всьому фронту. Професор вважав, що суть повороту в тому, що вся наша теоретична робота взагалі, а особливо філософська, повинна бути від початку й до кінця проникнута “партійністю і більшовицькою непримиренністю”. Партійність у філософській роботі Блудов розумів таким чином, що “вся філософська робота повинна включатись в загальну лінію партії..., повинна бути зняряддям в проведенні генеральної лінії нашої партії, зняряддям захисту генеральної лінії від будь-яких спроб ревізії її. Вся філософська робота повинна служити інтересам соціалістичного будівництва” [75, с. 208]. Із цих позицій Блудов оцінив роботу деборінської групи як антимарксистську, антиленінську, антипартійну. На його думку, справа тут не в помилках, а в антиленінській лінії. Тому необхідно викривати цю антиленінську діяльність. Блудов вважав, що деборінська група “ігнорує філософський заповіт Леніна щодо розробки теорії матеріалістичної діалектики. Деборінці цю роботу провалили, провели її не на матеріалістичному, а на ідеалістичному ґрунті. Вони також ігнорували заповіт Леніна про необхідність проведення антирелігійної боротьби”. Блудов звинуватив свого вчителя академіка Семковського в тому, що він “в своїх писаннях про Леніна” не визнав того, що Ленін “підніс марксизм ... на вищій щабель, в тому числі і філософію марксизму“. Ленін не просто “збагатив” марксизм, як помилково вважає Семковський. Неправильно Семковський

розуміє проблему “Ленін і Плеханов”, не враховує критики Плеханова Леніним. Семковський не розуміє, що Ленін не лише практик, а й теоретик. Він розробив теорію матеріалістичної діалектики, її основний закон єдності й боротьби протилежностей, розглянув проблему саморуху матерії, теорію імперіалізму, ідею про побудову соціалізму в одній країні, розвинув науку про державу й диктатуру пролетаріату, збагатив марксистську теорію пролетарської революції думками про організацію партії, про стратегію і тактику пролетарської революції. Про це деборінська група, на думку Блудова, замовчує. Тому слід викривати ідеалістичну, меншовицьку лінію деборінської групи.

Далі професор Блудов зазначив, що не слід забувати власних помилок, заявивши при цьому: “...в нашому філософському колективі всі були деборінцями, в тому числі і я. Ми повинні з себе деборінщину вижити”. Доповідач закликав реалізувати поворот на філософському фронті, боротися на два фронти, реалізуючи партійність у філософії так, як це роблять “московські товариші”, які “по-більшовицькому зрозуміли промову товариша Сталіна” [75, с. 209].

Блудов погодився з критикою Скрипником Семковського та Юринця, які захищали вульгарний, заяложений марксист-ленінізм Хименка. З метою самокритики Блудов заявив про свою безпринципність, коли давав похвальні рецензії на праці Карєва, Степового та Гонікмана, хача і вбачав у них помилки. На завершення свого виступу Блудов дав високу оцінку “історичній промові” Скрипника про поворот на філософському фронті, партійність у філософській роботі, рішучу боротьбу на два фронти, зокрема проти механіцизму, про необхідність критики та самокритики.

Беляєв виступив із критикою Семковського як голови філософсько-соціологічного відділу і Юринця, який не визнавав вищого керівництва. Доповідач погодився з самооцінкою Юринця, що той, дійсно, “деборінець” і “меншовицтвуючий ідеаліст”, та додав від себе, що академік іще й “буржуазний ідеаліст”. Він звинуватив Юринця в немарксистському аналізі (не з класових позицій) творчості Павла Тичини у своїй книзі. Закликав аудиторію вилучити з

користування твори Юринця. Беляєв дав пораду академіку Юринцю — ґрунтовно вивчити твори Леніна й Маркса, щоб зрозуміти марксистсько-ленінську філософію.

Виступаючи проти Семковського, Іваненко нагадав, що в минулому він був меншовиком і виступав проти більшовиків і проти самого Леніна. Ленін називав його “ліквідатором філософського матеріалізму”. Семковський був “активним учасником різних блоків разом із Троцьким”. Тому йому “конче необхідно дати теоретичну оцінку і піддати критиці усього того, що залишилося у нього від старого минулого” [75, с. 322].

Іваненко нагадав учасникам філософської дискусії, що Юринець на московській філософській конференції 1930 року назвав себе “вірним деборінцем”, під час весняної дискусії в Комуністичній академії був проти так званих “молодих” (мітінців). А восени під час дискусії в Інституті червоної професури Юринець перейшов на протилежний бік. Доповідач зробив висновок, що Юринець не здатний проводити марксистсько-ленінську лінію в філософії, у критиці буржуазних ідеалістів, бо сам потрапив до них у полон. Академіку Юринцю Іваненко навіть поставив у провину те, що у 1928 році він був “запрошений буржуазним професором співробітничати у виданні Гегеля”. Доповідач згадав про “Нотатки мандрівника”, де Юринець писав, що в Німеччині бачив “практичний розум і категоричний імператив Канта”. У цьому Іваненко вбачав ідеалізм Юринця й навіть “націоналістичні збочення”. Пославшись на М. Скрипника, який охарактеризував виступ Юринця як “кисло-солодке слюняйство”, доповідач заявив, що такого філософа не можна терпіти в лавах партії. У кінці свого виступу Іваненко каявся в тому, що сам “був одним із керівників меншовицької партії, поки на досвіді революції не визнав правоти більшовизму”. Він вибачався за те, що виступав проти Леніна, який його гостро критикував [75, с. 323-327].

Другий московський посланець Сталіна — Павло Юдін — розпочав свій виступ із критики московського філософського керівництва — Деборіна, Карєва, Стена та інших, які “не розуміють суті матеріалістичної діалектики”,

необхідності подальшого її розвитку, необхідності класового, партійного підходу в цій справі. Він піддав критиці механістів, які критикували діалектиків, звинувачуючи їх в ідеалізмі та опортунізмі. Але й механісти не розуміли матеріалізму, революційної діалектики.

Юдін зазначив, що на філософському фронті в Україні “йде якийсь процес”. Але в працях деборінської трупи відбувається процес “вилущення основ марксизму з матеріалістичної діалектики, йде своєрідне перекручення діалектики. Воно полягає в тому, що вся ревізія Маркса робиться під бронєю марксизму”.

В Україні, на думку Юдіна, як і в Москві, на філософському фронті спостерігається відрив теорії від практики. Посилаючись на оцінку Леніним Семковського, Юдін охарактеризував його як “ліквідатора філософського матеріалізму Маркса” [75, с. 238]. Юдін звинуватив Семковського в тому, що в праці “Що таке марксизм?” він зовсім обходить питання діалектики, а Ленін підкреслював, що в марксизмі основне — діалектичне вчення, революційна діалектика. Семковський — матеріаліст механістичний. Він не розуміє ленінського діалектичного вчення. Далі Юдін заявив, що Юринець пройшов усі школи, крім основної, — він не пройшов школи Леніна. І не вірить Юдін у “визнання” Юринцем своїх помилок і обіцянки виправити їх.

У заключному слові Левік підкреслив, що п’ять днів філософської дискусії в Харкові пройшли досить гостро — на основі “справжньої більшовицької самокритики”. Послався він на Скрипника, який дав “вірну” характеристику Семковському і Юринцеві, що Юринець – це “Деборін із своїми відмінностями”, на якого тисне тягар буржуазної філософії. Левік назвав Юринця “типовим представником меншовицтвуючого ідеалізму..., в якому яскраво виявлені прямі сліди ідеалістичної буржуазної філософії. У нього величезний різноманітний запас знань, але він не вміє діяти гостро заточеною зброєю діалектичного матеріалізму. Замість критики буржуазної філософії у нього схиляння перед нею“ [75, с. 249]. Доповідач уважав, що недостатньо Юринцеві визнати свої помилки, потрібна більшовицька перебудова. Левік

звинуватив Юринця в тому, що він під час філософської дискусії не критикував Семковського.

На завершення Левік наголосив на необхідності перебудови теоретичної роботи, підпорядкування її завданням ленінської партійності, зокрема у філософській справі. На його переконання, між теорією і практикою має бути тісний зв'язок.

Під час першої філософської дискусії в Харкові виступили ще Львович, Дувальчук, Воробйов, Тащилін, Уральцев, Новіков та Гепнер — усього 28 чоловік. За даними професора М.М. Роженка, з усіх, хто брав участь у дискусії, живими залишились троє: Мітін, Юдін і Шліхтер. Інші були заарештовані й знищені репресивною більшовицькою машиною. Нам відомо, що після відбуття покарання живими залишились ще професори Блудов та Логвин. Після реабілітації Я. Блудов працював на посаді професора кафедри філософії Харківського університету, М. Логвин — професором, завідувачим кафедрою філософії та наукового комунізму Української сільськогосподарської академії. Залишились живими також активні учасники філософських дискусій Я. Кауфман та Д. Ігнатюк. Кауфман завідував кафедрою філософії Харківського інституту залізничного транспорту. Ігнатюк після війни працював у Краснодарі.

Через два з лишком місяці після першої філософської дискусії її підсумки про поворот на філософському фронті України в 1931 році було підведено з урахуванням оприлюдненої після закінчення дискусії постанови ЦК ВКП(б) про часопис “Под знаменем марксизма” та резолюції бюро партосередку філософсько-соціологічного відділу Українського інституту марксизму-ленінізму від 20 березня 1931 року. У резолюції виділявся принцип “партійності філософії та природознавства”. Зазначалося, що дискусія “розбила легенду про виключність шляху філософської роботи на Україні”. Резолюція закликала українську філософію йти магістральним шляхом Москви, посилюючи боротьбу з урахуванням місцевих умов, борючись проти соціології Грушевського, Єфремова, схеми Яворського, проти філософського керівництва

механіста й меншовика Семковського та ідеаліста Юринця, критикуючи їх, зокрема буржуазний естетизм Юринця [76, с. 37].

Отже, розроблений у Москві план боротьби філософів на два фронти (проти “механіцизму” й “меншовицтвуючого ідеалізму”) був реалізований у тодішній столиці України – Харкові. Тут перш за все теоретично “розгромили” “меншовицтвуючий механіцизм” Семковського й “націоналізм” Юринця та їхніх послідовників. Попереду мав бути наступний, практичний етап – підготовка громадської думки, збирання “компрокатів” та знищення українських філософів і української філософії.

Після філософської дискусії 1931 року в Харкові В. Юринець продовжував працювати в Інституті філософії ВУАМЛІНУ, у декількох вищих навчальних закладах міста проводив наукові дослідження та викладав філософію, навіть читав лекції для партійних активістів та військових. Одночасно Харківське ДПУ нелегально збирало компромат на академіка. Заарештовані 1931 року в справі “Український Національний Центр” знайомі та колеги Юринця академік Матвій Яворський, колишній полковник Української галицької армії Григорій Коссак, науковець Михайло Мельник та ін. на слідстві почали давати “викривальні” зізнання про свою участь у “контрреволюційній” (сфабрикованій ДПУ) організації УНЦ та її частині — Українській військовій організації В. Юринця.

Упродовж 1932 року центральним партійним органам України було не до філософії. Необхідно було виконувати плани Москви з хлібозаготівель. Філософам нерідко теж було не до філософії. Їх як уповноважених направляли по селах – виконувати плани з хлібозаготівель.

Для “зміцнення” керівництва української парторганізації в січні 1933 року з Москви до Харкова направляють секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева. Він одразу стає членом політбюро ЦК КП(б)У, а також першим секретарем Харківського обкому й міськкому партії. Із прибуттям П. Постишева до Харкова розпочалися арешти у справі “УВО”.

На початку січня 1933 року у ВУАМЛІНі виходить підручник для вищих навчальних закладів “Діалектичний матеріалізм” (ч. I, за редакцією О. Бервицького, Р. Левіка, Т. Степового і В. Юринця). У 5-6 номерах журналу “Прапор марксизму-ленінізму” за 1932 рік опублікована стаття Гофмана і Юринця “До 300-річчя народження Спінози” та Юринця “Філософський фронт до 15-річчя Жовтня”, а також статті Левіка і Степового. До 50-ліття з дня смерті Маркса на сесії ВУАМЛІНУ Левік виступив із доповіддю “Марксо-ленінська теорія пролетарської революції”, Юринець – “Філософська генеза Маркса”, Семковський – “Марксизм і класові бої на фронті природознавства”.

У березні 1933 року в Києві відбулася сесія ВУАН, присвячена 50-річчю від дня смерті Маркса. Сесію відкрив президент ВУАН академік Богомолець. На сесії були присутні: Палладін, Семковський, Шліхтер, Гольдман, Юринець. У президії були Затонський та Скрипник. Віце-президент ВУАМЛІНУ Левік виступив із доповіддю “Маркс – Енгельс – Ленін – Сталін і соціалістична доба”. На сесії з доповідями також виступили академік Юринець – “Філософська генеза марксизму”, академік Семковський – “Маркс і природознавство” та ін. Це були останні академічні виступи Володимира Юринця і Семена Семковського.

У “Справі УВО” 9 травня 1933 року заарештували професора П. Демчука — учня В. Юринця, завідувача кафедри діалектичного матеріалізму. Санкцію на арешт за “списком 17-ти” ДПУ отримало від Політбюро ЦК КП(б)У. Для “перевиконання” плану до списку додали ще 14 чоловік. Майже всі заарештовані були вихідцями з Галичини.

Арешт П.І. Демчука й одразу після цього самогубство М. Хвильового справило на В. Юринця гнітюче враження. 24 квітня 1933 року в газеті “Комуніст” опублікована розгромна рецензія посланця з Москви М. Гаріна “Продукція, яка нам не потрібна” на збірник статей “За ленінську філософію” Київської філії ВУАМЛІНУ, на чолі якої стояв соратник Юринця, волинянин М. Нирчук. Через рік дружина московського журналіста М. Гаріна О. Васильєва стала директором Інституту філософії. А через два роки це

подружжя було звинувачене в троцькізмі та змушене було тікати з України до Красноярського краю.

У липні 1933 року було видано Постанову ЦК КП(б)У “Про націоналіста та плагіатора В. Юринця”, в якій його було проголошено буржуазним націоналістом, прихильником буржуазно-націоналістичної філософії, а його учня П. Демчука – “представником войовничого західноєвропейського фашизму”.

На зборах харківського партактиву 9 липня 1933 року, де розглядалася “боротьба на філософському фронті”, Юринця звинуватили в “фашистській націоналістичній контрабанді”. Після цього на зборах партійного осередку Інституту філософії кожен, підстраховуючи себе, голосував за виключення Юринця з партії, через те, що він “систематично виявляв буржуазну й націоналістичну ідеологію” [76, с. 53].

17 липня 1933 року на секретаріаті ЦК КП(б)У під керівництвом Постишева була прийнята постанова, в якій В. Юринця звинуватили в тому, що він є прихильником буржуазно-ідеалістичної філософії, заявляє про “безбуржуазність” української нації та орієнтує її на західну культуру. На секретаріаті затвердили виключення з партійних лав В. Юринця і поставили питання про виключення його зі складу академіків ВУАН. Крім цього, секретаріат ще звернув увагу філософського керівництва ВУАМЛІНУ на притуплення більшовицької пильності в ставленні до Юринця. Ця постанова ЦК КП(б)У була прийнята через десять днів після повідомлення про самогубство Скрипника.

На початку липня 1933 року відбулися партійні збори ВУАМЛІНУ. У президії сиділи Косіор, Постишев, Любченко, Шліхтер, Затонський, Генкін, Левік, Попов та інші члени політбюро. Але серед них уже не було трьох членів політбюро ЦК КП(б)У — академіків-філософів Скрипника, Семковського та Юринця. На зборах виступив Шліхтер із тригодинною доповіддю “Про чергові завдання культурного фронту у зв’язку з постановою червневого пленуму ЦК КП(б)У і промовою товариша Постишева”.

Доповідач критикував Скрипника, Шумського, Яворського, “апологета буржуазної ідеології” Юринця, який у своїх філософських виступах “обґрунтовує” контрреволюційну яворщину, видаючи її за “марксистську”. Демчука охарактеризував як “представника войовничого західно-європейського фашизму в замаскованих формах, який за ідеологічної підтримки Юринця проповідує філософію фашистської буржуазії, вихваляючи петлюрівського емігранта, запеклого фашиста Чижевського” [76, с. 55-56].

Наступного дня, 4 липня 1933 року, у передовій “Комуніста” Юринця та інших об’єктів критики на партійних зборах ВУАМЛІНу, називали “контрреволюціонерами”, “шпигунами”, “націоналістами”. У тому ж номері “Комуніста” опублікували промову М. Попова півмісячної давності на об’єднаному пленумі Харківського обкому партії та облвиконкому 14 червня 1933 року щодо підсумків червневого пленуму ЦК КП(б)У, на якому Постишев різко критикував М. Скрипника. Попов на догоду Постишеву теж різко виступив проти М. Скрипника.

Через три дні М. Скрипника виключили зі складу політбюро. На найближчому пленумі збиралися виключити і з партії старого більшовика, “архітектора українізації” на фоні “Справи УВО” – “походу на галичан”. Скрипник М. чудово розумів, яка жорстока акція готується проти нього. Але планам ЦК КП(б)У завадило його самогубство.

Сталіну та його прибічникам не подобалася скрипниківська “українізація”. За наказом Сталіна за одну ніч були закриті всі українські школи й газети, осередки “Просвіти” на Кубані, у Зеленому клині (Далекий Схід) й інших населених пунктах за межами УРСР.

У 1933 році до Харкова на другу філософську “дискусію” знову приїздить М. Мітін для “роз’яснення” офіційної точки зору. Він заявив, що в центрі уваги на філософському фронті мусить тривати боротьба проти “механістів” і “деборінців”. А секретар ЦК КП(б)У П. Постишев перед українськими філософами прямо поставив завдання: “...показати роль

товариша Сталіна в подальшому розвитку і розробленні філософської спадщини Маркса, Леніна”.

Доповідь М. Мітіна на філософській “дискусії” 1933 року в Харкові стала поштовхом для розгрому філософських кадрів в Україні. У пресі розпочинається безпрецедентне за своїми масштабами цькування спочатку найбільш відомих, а потім молодих філософів республіки. Їх звинувачували у відході від марксистської теорії і в контрреволюції. Навішування політичних ярликів супроводжувалося звинуваченнями в націоналізмі й нерідко навіть у фашизмі. Особливо в цьому плані вправлявся М. Мітін. Керівництво Українського інституту марксизму-ленінізму було звільнене зі своїх посад.

Після цього в журналі “Прапор марксизму-ленінізму” була надрукована програмна стаття нового керівництва інституту, сповнена самокатування й каяття у всіх дійсних і недійсних “гріхах”, обіцянок суворо дотримуватися сталінських вимог у галузі суспільних наук. Підкреслювалося, що в Україні не були вчасно викриті “замасковані, відверто-націоналістичні, фашистські виступи” на філософському фронті П. Демчука – “активного співучасника націоналістичної контрреволюції”, “буржуазно-ідеалістичні та націоналістичні погляди В. Юринця”, “механістична ревізія філософії марксизму-ленінізму” з боку С. Семковського й “антиленінські” виступи його з “національного питання”.

Проте й нове керівництво Інституту філософії в особі Р. Левіка і Т. Степового звинувачувалося в “гнилому лібералізмі та примиренстві”, визнавалося, що із завершеної дискусії були зроблені неправильні висновки, оскільки після її закінчення почалося згортання “боротьби за чистоту марксистсько-ленінської теорії”. Після цієї публікації в пресі з’являється низка статей, з яких випливало, нібито в Україні “буйно розквітають буржуазно-націоналістичні та фашистські теорії”.

Щоб усунути М. Скрипника від проведення політики “українізації”, у лютому 1933 року його призначають ніби на більш високу посаду – голови Держплану та заступника голови Раднаркому УРСР, а на місце наркома освіти

призначають В. Затонського, його заступником – А. Хвилю, працівника ЦК КП(б)У.

На початку березня 1933 року до складу політбюро ЦК КП(б)У були обрані прибулі з Москви разом із Постишевим голова ДПУ УРСР В. Балицький і М. Попов. У газеті “Правда” від 25 березня 1933 року була надрукована стаття “Ліквідувати збочення національної політики в школі”. У статті зазначалося, що механічне запровадження українізації призвело до того, що кількість російськомовних шкіл з 1929 до 1933 року зменшилась на 55%. У той же час у Донецьку лише одна україномовна школа, а в Криму – жодної.

У квітні 1933 року у “Справі УВО” заарештували декілька чоловік, серед них професора філософії Ф. Кондрацького. У газеті “Комуніст” за 3 та 4 червня 1933 року А. Хвиля опублікував велику статтю “Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті”. На червневому пленумі ЦК КП(б)У П. Постишев піддав гострій критиці М. Скрипника за “помилки” в проведенні національної політики, за ухиляння від боротьби з “буржуазно-націоналістичними елементами”.

6 липня 1933 року на засіданні політбюро знову критикували М. Скрипника, який не “перевиховався”, і поставили питання на голосування про виведення його зі складу політбюро. Після цього, як зазначалось вище, він застрелився.

Після оприлюднення постанови ЦК КП(б)У про “націоналіста” В. Юринця в пресі відбувся сплеск “всенародної” підтримки постанови та обурення стосовно дій “націоналіста”. 26 липня 1933 року в “Комуністі” О. Бервицький (заарештований через рік, розстріляний у 1937 р.) опублікував статтю “Філософське “крredo” українського фашизму”, де критикує Юринця з Демчуком, які мріяли про “ренесанс націоналізму” під гаслом “Великої Соборної України”.

У вересні 1933 року Демчука та інших філософів засуджено на багаторічний термін ув’язнення. Юринець ходив містом пригнічений. На початку 1934 року виходить збірник статей ВУАМЛІНу “Знищити український

націоналізм на теоретичному фронті”. Васильєва О. в статті “Проти націоналістичної фальсифікації матеріалістичної діалектики” “громить” багатьох українських філософів. Демчука вона називає “фашистом”, “одним із керівників контрреволюційної організації в Україні”. Бона – “гітлерівським шпигуном”, Білика – “контрреволюціонером”, Юринця – “націоналістом”. І це, незважаючи на те, що після виходу в 1926 році книги Д. Донцова “Націоналізм” у часописі “Більшовик України” В. Юринець опублікував рецензію “Новий ідеологічний маніфест українського фашизму”.

Недавня москвичка О. Васильєва пояснювала читачам, що всі названі українські філософи під виглядом абстрактних категорій захищали провідні ідеї української націоналістичної контрреволюції, виступаючи проти марксизму й комунізму, за відрив України від Радянського Союзу. Васильєва О. вважала, що необхідно також узятися за тих, “які вчилися в юринцевих семінарах і за юринцевими книгами” [76, с. 68]. Юринець В. був заарештований у липні 1937 року і розстріляний 4 жовтня того ж року.

На початку липня 1934 року заарештували професора Бервицького, який разом із Левіком, Степовим і Юринцем був редактором підручника з діалектичного матеріалізму. Він був засуджений на 5 років таборів і відправлений на Соловки. Із партії був виключений професор Степовий. Менше року на посаді директора Інституту філософії була О. Васильєва, яку наприкінці 1934 р. змінив професор із Москви А. Сараджев.

Розправившись із “націоналістами” (за “Списком 17-ти” та ін.), ЦК КП(б)У та ДПУ УРСР взялися за троцькістів. ЦК КП(б)У наказав парткому ВУАМЛІНу (А. Сенченку, Т. Постоловській) та Культпропу ЦК (М. Кіллерогу, М. Орлову) для секретаріату ЦК підготувати проект відповідної постанови ЦК. А в ДПУ на виконання цієї постанови готували нові арешти. Постанова готувалася таємно. Спочатку її проект було ухвалено на парткомі ВУАМЛІНу 6 жовтня 1934 року. Потім проект постанови “Про контрреволюційну роботу рештки націоналістів і троцькістів...” під грифом “цілком таємно” затверджено на секретаріаті ЦК КП(б)У.

28 жовтня 1934 року після доповіді П. Постишева політбюро ЦК в основному прийняло цей проект і доручило Косіору, Постишеву, Попову і Любченку доопрацювати його. Третього листопада 1934 року Політбюро вирішило розіслати постанову обкомам, міськкомам і райкомам, щоб потім ознайомити з нею низові парторганізації. Мітін М. у своїй статті, надрукованій у першому номері журналу “Под знаменем марксизма-ленинизма” за 1936 рік продовжував “громити” “ворогів народу”: “українських буржуазних націоналістів” та “фашистів”.

Так готувалася партійно-громадська думка в Україні для нового витка репресій. Незважаючи на те, що постанова мала бути таємною, але в святковому номері газети “Комуніст” від 7 листопада 1934 року вона була надрукована під тією ж назвою за підписом партійних керівників ВУАМЛІНу А. Сенченка і Т. Постолювської. Таким чином, партійне керівництво України санкціонувало новий виток репресій, який потім знищив усіх тих, які були причетними до підготовки й виконання цієї постанови.

Сенченко А. і Постолювська Т. зазначали, що “в даний момент головну небезпеку являє собою місцевий український націоналізм”. Далі автори повідомляли, що новий партійний комітет та нова президія ВУАМЛІНу під проводом ЦК КП(б)У викрили й вигнали рештки українських націоналістів та контрреволюційних троцькістських елементів, що блокувалися з українськими націоналістами. Сенченко й Постолювська зауважували, що в Харківському університеті (ректор Блудов) і в Київському (ректор Левік) серед студентів навмисно розповсюджували вилучені підручники з філософії. У вищезгаданій постанові ЦК відповідальність за “націоналістичний прорив на філософському фронті” покладалась на Левіка.

ДПУ УРСР негайно розпочало виконання постанови ЦК КП(б)У стосовно боротьби з “рештками націоналізму і троцькізму”. У жовтні 1934 року заарештували велику групу професорів суспільних наук, зокрема й філософії: П.А. Костецького і недавнього секретаря партосередку Інституту філософії Е.А. Штейнберга [76, с. 121]. Останній дав “викривальні” свідчення проти

“націоналістів” Юринця, Степового і Логвина, після чого був відпущений і зник із міста. Інакше повів себе на слідстві, на суді й на Соловках професор філософії Костецький. Нікого він не виказував і своєї провини не визнав. Розстріляний він був 9 жовтня 1937 року в Соловецькій в’язниці за списком 182 політв’язнів. Того ж дня за рішенням тієї ж “трійки” були розстріляні політв’язні ще за трьома списками. Вони були знищені в Соловецьких в’язницях з нагоди 20-ї річниці “Великой Октябрьской социалистической революции”.

На початку березня 2010 року в Харківській науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка була організована виставка “Зламани долі: комуністичний терор в Україні 1920—1950-х років”, на якій були представлені архівні документи. Відповідно до цих документів за вироком “трійки” з 27 жовтня до 4 листопада 1937 року в урочищі Сандармох, як зазначалося вище, “в честь 20-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции” було знищено 1109 ув’язнених. Це була найбільша трагедія в історії української інтелігенції. Недарма цей період називають “розстріляним Українським Відродженням”.

На жаль, не всі знають, що таке “трійки”. Дехто помилково вважає, що до них входили три працівники ДПУ-НКВС. Проте це не так. Це був позасудовий орган, в який іще в 1918—1920 роках входив представник місцевого осередку КП(б)У і командир військової частини Червоної армії. З 1930 року в “трійку” входили працівники ОДПУ, місцевих партійних і прокурорських органів. З 30 червня 1937 року в Україні в “трійку” входив нарком внутрішніх справ республіки, перший секретар ЦК КП (б)У та прокурор. Така структура “трійок” була і в областях – перший секретар обкому партії, начальник НКВС та прокурор. Без слідства, без суду, без участі адвокатів і навіть самого підозрюваного така “трійка”, самочинно приймала рішення про вищу міру покарання або про ув’язнення до виправно-трудових таборів строком від 8 до 10 років. Нерідко подібні рішення ухвалювались списком, в якому були прізвища декількох десятків чоловік. Лише в листопаді

1938 року, коли за їхніми рішеннями були знищені сотні тисяч людей, “трійки” були ліквідовані. Проте позасудове переслідування зберігалося й надалі.

Рувіма Левіка заарештували 5 листопада 1934 року – через день після постанови ЦК про боротьбу з “рештками” націоналізму та троцькізму і за день до “жовтневих” урочистостей. Будучи членом партії з 1919 року, він у жовтневі свята перебував у камері під слідством. На початку 30-х років він працював у Харкові. У 1930—1933 роках – на керівній посаді у ВУАМЛІНі. У 1934 році був відправлений на “перевиховання” — на “низову” партійно-політичну роботу в робітниче середовище Харківського заводу “Серп і Молот”. З нового навчального року був призначений ректором Київського державного університету. А 3 листопада 1934 року, після виходу постанови ЦК, партійні збори університету схвалили цю постанову, змусили Левіка визнати свою “вину”. А через день його заарештували.

Одразу після жовтневих свят Левіка допитували “самі” Постишев і Балицький. Він визнав свою “вину” за підручник, який редагував разом із Юринцем, розкаювався у своєму “меншовицькому” минулому та “троцькістських” помилках після революції. Проте визнати наявність контрреволюційної організації відмовився навідріз. Слідчий Борисов звинувачував Левіка в тому, що він, працюючи директором Інституту філософії і віце-президентом ВУАМЛІНУ, розставляв там троцькістські кадри, блокувався з націоналістами в протягуванні троцькістської пропаганди в науковій літературі. Провину свою Левік визнав лише “частково”. Але був повністю “викритий” свідченнями колег: Штейнберга, Бервицького, Рапопорта та ін.

6 жовтня 1934 року партком ВУАМЛІНУ ухвалив постанову, в якій Левік звинувачувався за участь у редагуванні “злочинного” підручника з діалектичного матеріалізму та збірника “Філософія і політика”. 1 квітня 1935 року Левік засуджений “трійкою” на 5 років таборів і відправлений до Ухтпечтабору, а через два роки був розстріляний. Лише через сто років від дня свого народження, 10 травня 1989 року, Левік Рувім Самійлович був реабілітований посмертно. Колишній секретар Харківського обкому партії, а

тоді секретар ЦК КП України В. Івашко підписав рішення секретаріату про підтвердження членства Р.С. Левіка в партії з 1919 року.

У постанові ЦК КП(б)У про боротьбу з націоналістами й троцькістами другим після Левіка був професор філософії, ректор Харківського держуніверситету, учень академіка С. Семковського Яків Блудов. Звинувачувався він у тому, що взяв на роботу “вигнаних” із ВУАМЛІНУ націоналістів та троцькістів. За це ректор був звільнений із посади й виключений із лав партії, його праці конфісковані. У новорічну ніч 1935 року його заарештували. Реабілітували після смерті Сталіна і згодом відновили на посаді професора кафедри філософії Харківського держуніверситету.

Розправившись у 1933 році із М. Скрипником та прихильниками його курсу на “українізацію” — філософами П. Демчуком і В. Юринцем, ЦК КП(б)У та ДПУ взялися за інших прихильників М. Скрипника – Г. Овчарова та Є. Гірчака. Під час цькування М. Скрипника в 1933 році видана книга Г. Овчарова про М. Скрипника. ДПУ заарештувало її автора. Лише після смерті Сталіна він був реабілітований і сприяв реабілітації інших.

Під час репресій у Харкові Є. Гірчак поїхав до Москви, де влаштувався на роботу в Московській комуністичній академії. Але ДПУ його й там дістало, арештувавши 19 грудня 1934 року. Засудили його на 10 років таборів. А 27 лютого 1938 року, на 41-му році життя, розстріляли. 28 квітня 1989 року, через 50 років, В. Івашко підписав Є. Гірчаку посмертну партійну реабілітацію.

Після того як професор філософії Я. Блудов перейшов із посади директора Інституту червоної професури на посаду ректора Харківського державного університету, директором ІЧП з Інституту філософії було призначено О. Андріанова. Проте після постанови ЦК від 3 грудня 1934 року О. Андріанова заарештувало відомство Балицького. Заарештували й заступника Андріанова – Ю. Вольнова.

17 лютого 1935 року був заарештований ще один професор філософії Б. Пероцький, який працював в Інституті філософії. Коли у жовтні 1934 року ВУАМЛІН переїхав до Києва, Б. Пероцький залишився в Харкові. Перед цим

він був звинувачений у троцькізмі та виключений із партії. Незважаючи на те, що в нього був паралізований лівий бік тіла, його все одно заарештували.

До війни професор філософії К. Ярошевський писав Єжову про слідчого Борисова, який сфабрикував “Справу СВУ” й “УВО”. Про це писав із заслання професор філософії Є. Шабліовський – один із авторів філософського збірника М. Нирчука. Два головні учасники “Троцькістської терористичної організації” Інституту філософії — Мілославін і Адріанов теж стали жертвами терору проти інтелігенції.

ДПУ сфабрикувало нову справу про національно-троцькістську терористичну організацію Семковського—Коцюбинського, яка нібито входила в “Бойову організацію” професора філософії М. Нирчука. Останній керував семінаром войовничих матеріалістів та атеїстів. ДПУ у сфабриковану справу “Бойової організації” включило всіх учасників названого семінару. У 1935—1936 роках за цією справою були заарештовані професори філософії І. Дорошенко, Д. Ігнатюк, М. Нирчук, Н. Білярчик, В. Глухенко, Ф. Давиденко, М. Мухін, Н. Андрійчук, Г. Завада, М. Золотарьов, Л. Фесюра, А. Розанов, Я. Розанов, С. Лавров, Г. Лозовик, К. Ярошевський, Л. Чернін, С. Семковський, Л. Штрум, Р. Люмкіс, І. Агол, М. Орлов.

21 жовтня 1936 року були засуджені до розстрілу з негайним виконанням вироку Нирчук, Мухін, А. Розанов, Я. Розанов, Білярчик, Дорошенко, Ігнатюк, Люмкіс, Завада, Глухенко, Нижник, Самойлович, Штрум, Чернін, Перлін, Давиденко, Орлов. У шостій книзі “Сосни Биківні свідчать” та в “Трагедії академіка Юринця” М. Роженко наводить свідчення про знищення “ворогів народу” в перший день “Биківнянської трагедії”: 22 жовтня 1936 року було розстріляно 36 чоловік, більшість яких були професорами філософії кийських та харківських вишів, які брали участь у філософських дискусіях у Харкові, це: Н.В. Білярчик (45 років), В.В. Глухенко (49 років), Д.Л. Ігнатюк (39 років, насправді залишився живим, див. далі), П.М. Кауфман (41 рік), Р.Я. Люмкіс (41 рік), Н.А. Нирчук (36 років), А.А. Розанов (29 років) і Я.С. Розанов (49 років), Л.Я. Штрум (46 років) та ін. [76, с. 134].

Через півроку, 9 березня 1937 року, у Москві судили “членів” “Троцькістської терористичної організації” (ТТО), що прибули з Києва спецпотягом. До розстрілу з негайним виконанням вироку були засуджені академіки УАН УРСР І. Агол і С. Семковський. Як члени цієї ж організації були розстріляні Р.С. Левік, А.Х. Сараджев, О.П. Дзеніс, М.М. Кіллерог, С.Б. Щупак та ін. [76, с. 135].

Відповідно до архівних даних, на які посилається доктор філософських наук, професор М. Роженко, серед харківських заарештованих і розстріляних у жовтні 1936 року філософів-професорів був Д. Ігнатюк. Стосовно цієї інформації в нас виникло деяке застереження. Справа в тому, що в Інституті наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС у 1975 році відзначали 50-ліття Союзу войовничих безвірників СРСР. На цей ювілей був запрошений мій науковий керівник – професор кафедри філософії Харківського політехнічного інституту Й.Н. Кравець. Після повернення з Москви Й.Н. Кравець повідав автору цієї монографії, що на ювілеї він зустрів свого давнього знайомого Д. Ігнатюка, який розповів йому, що після того, як у Харкові розпочалися переслідування філософів, щоб уникнути арешту, він виїхав у місто Краснодар, де весь час працював і не з’являвся в Харкові. Це інформація для роздумів.

Після філософської дискусії в Харкові 1931 року, на якій С. Семковський захищався аргументовано і переконливо, він відійшов на другий план. До арешту працював у Харкові завідувачем науково-дослідної кафедри історії європейської культури. Він виступив із доповіддю на сесії ВУАМЛІНУ з нагоди 50-річчя від дня смерті Маркса. У ВУАМЛІНІ бував рідко, але регулярно виїздив до Києва на сесії Всеукраїнської академії наук. У 1934—1936 роках очолював кафедру історії європейської культури й комісію з філософії при АН УРСР.

Після арешту на слідстві й на суді в Москві академік С. Семковський тримався мужньо. Рішуче відкидав усі безглузді звинувачення слідчих і недавніх колег, зокрема Штрума. За день до суду й розстрілу на

обвинувачувальному висновку дописав свою вимогу — надати можливість ознайомитися не лише з висновком, а з усією справою. Але 18 березня 1937 року С. Семковський був розстріляний. Після смерті Сталіна реабілітований посмертно.

Більшовицький режим не міг вибачити С. Семковському його меншовицького минулого. До того ж, був дуже схожим на двоюрідного брата Л. Троцького. Після повернення з еміграції він увійшов до складу меншовицького ЦК, де критикував теорію і практику більшовизму. У січневому номері меншовицької газети “Вперед” за 1918 рік С. Семковський опублікував статтю “Распад России”, в якій прихід до влади більшовиків назвав “більшовицьким переворотом” і зазначив, що на місцях більша частина країни не визнає “народних комісарів”. На його думку, “більшовицька диктатура”, породжена розпадом країни, довела до кінця розпочатий процес розриву господарських і політичних зв’язків між окраїнами і центром. “Диктатуру пролетаріату” Леніна—Троцького С. Семковський назвав “нахрапистою авантюрою”. В умовах розпаду країни більшовики виступають у ролі “собирателей России” (“Меньшевики в большевительской России 1918-1924”. Том “Меньшевики в 1918 г.”). До речі, С. Семковський очолював комісію від партії меншовиків при підготовці Установчих зборів і виступав за “федеративне облаштування Росії”. Переїхавши в 1918 році в Україну С. Семковський працював викладачем Київського університету. Після переїзду в Харків у 1920 році порвав із меншовизмом, намагаючись у своїй науковій і педагогічній праці підтримувати більшовицький режим, але меншовицьке минуле висіло над ним, як дамоклів меч.

З абсурдними звинуваченнями в тероризмі не погоджувалися професори філософії, що проходили за “Справою ТТО”: К. Ярошевський (дожив до реабілітації), М. Золотарьов (розстріляний 15 жовтня 1937 р.), Н. Андрійчук (розстріляний 17 листопада 1937 р.), Л. Фесюра (дожив до реабілітації), С. Лавров (дожив до реабілітації) та ін.

В УАМЛІНі процвітала система доносів та підозр. Новий президент УАМЛІНу, латиш Дзеніс до Управління держбезпеки написав доноса на свого земляка Юлія Ольмана, після чого останнього негайно, 14 квітня 1936 року, заарештували. На слідстві Ольман терористом себе не визнав. Але на Колимі Ольмана звинуватили як учасника антирадянської організації, очолюваної Берзіним (також латишем) – колишнім керівником Головного розвідувального управління Робітничо-селянської Червоної армії. 8 травня 1938 року Ольмана було розстріляно.

А через півроку, 10 листопада 1936 року, заарештували й Дзеніса. У грудні заарештували останнього директора передвоєнного Інституту філософії А. Сараджева. Заступник директора Інституту філософії, послідовник Мітіна М. Шовкопляс, не чекаючи арешту, перед Новим — 1937— роком повісився. Ученого секретаря Інституту філософії Юшманова заарештували 1 квітня 1937 року – через кілька днів після розстрілу Сараджева, який перед розстрілом назвав Юшманова співником по “контрреволюційній” організації. Юшманов рішуче відкидав такі звинувачення, направляючи з табору впродовж двох десятиліть скарги в різні інстанції.

Таким чином, усе керівництво ВУАМЛІНу було заарештоване і знищене органами НКВС. Українська філософія сплановано була розгромлена. Майже всі філософи були репресовані. Але згодом були репресовані всі ті, хто чинив ці репресії.

У 1936 році журнал “Под знаменем марксизма” в рубриці “До п’ятиріччя рішення ЦК ВКП(б) про журнал “Под знаменем марксизма” підбив своєрідний підсумок “боротьби за чистоту марксистсько-ленінської філософії”. Заступник директора Інституту філософії та природознавства М. Шовкопляс у статті “До підсумків боротьби на філософському фронті України” говорить про те, що майже всі філософи республіки були згруповані за відповідними “контрреволюційними угрупованнями”. До групи “націонал-шовіністів” він відніс П. Демчука, В. Юринця, Т. Степового, Я. Білика та ін. До “ворожого

табору меншовицько-троцькістсько-зінов'євців” — О. Бервицького, Штейнберга, Я. Блудова, Д. Ігнатюка, Дорошенка та ін.

Більшість із цих учених було репресовано. Інститут філософії, як і журнал “Прапор марксизму-ленінізму”, у 1936 році припинив своє існування. Таким чином, на кінець 30-х років ХХ ст. в Україні майже не залишилося вчених, які б могли творчо підходити до розробки філософських проблем. Українське національне відродження 20-х років ХХ ст. в Україні не дарма увійшло в історію як “розстріляне Відродження”.

Упродовж 30-х років ХХ ст. багатьох вітчизняних науковців, зокрема філософів, було заарештовано й розстріляно на підставі сфабрикованих карних справ, наприклад “Троцькістсько-терористична група Інституту філософії” та ін.

Більшовицький режим переслідував і чинив репресії не лише над письменниками, поетами, філософами, художниками, театральними діячами і так званими куркулями, переслідували навіть звичайних шкільних учителів, особливо гуманітарного циклу. Так, наприклад, у постанові пленуму ЦК ВКП(б) від 18 січня 1938 року констатувалось: “У багатьох районах Харківської області під виглядом “пильності” мають місце численні факти незаконного звільнення з роботи і відмови у наданні роботи виключеним із партії і безпартійним працівникам. У Зміївському районі в жовтні та листопаді 1937 року безпричинно були звільнені з роботи 36 учителів, намічені до звільнення ще 42. У результаті в школах сіл Таранівка, Замостяжне, Скрипаївка та ін. не викладають історію, Конституцію СРСР, російську, українську та іноземні мови” [77, с. 10].

Це був терор проти української (і не лише української) інтелігенції, яка в 30-х роках ХХ ст. зазнала великих втрат. Протягом цього періоду в УРСР було ліквідовано 80% творчої інтелігенції. У березні-квітні 1930 року на процесі “Спілки визволення України”, який проходив у Харківському оперному театрі, академіка, віце-президента Української академії наук Сергія Єфремова та інших “учасників” засудили до 10 років ув'язнення. Усі ці акції були сплановані

більшовицьким режимом у Москві. Місцеві “бдительные” чиновники, вислужуючись, виконували й перевиконували норму. Потім їх “підправляли”, навіть розстрілювали, щоб на них списати ці репресії.

Навесні 1937 року за розпорядженням Сталіна, Балицького переводять на Далекий Схід. Через півроку він був заарештований і розстріляний. Були заарештовані та розстріляні й інші партійні керівники і працівники органів НКВС, які фабрикували справи проти українських філософів і не тільки проти них. Таким чином більшовицька система приховувала свої сплановані злочини, і не лише проти українського народу.

Про особливу зацікавленість центральних радянських каральних органів щодо “ворогів народу” в Україні свідчить експонований документ на вищезгаданій виставці в Харкові “Комуністичний терор в Україні 1920—1950-х років”. Наводимо цей документ повністю: “Акт. Настоящий акт составлен 22 октября 1936 г. в том, что в отношении всех 37 человек, осужденных Военной Коллегией Верховного Суда СССР 21 октября 1936 г. к высшей мере наказания – расстрелу перечисленные на обороте сего, в ночь на 22 октября 1936 г. приведен в исполнение в городе Киеве, что и удостоверяется нашими подписями. Заместитель Коменданта НКВД младший лейтенант Нагорный. Присутствовали: прокурор Союза ССР А. Вышинский, Председатель Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР Ульрих, Главный Военный Прокурор РККА Розовский, Начальник СПО НКВД капитан УГБ Рахлис, Помощник начальника СПО НКВД УССР капитан УГБ Брук.

Приговор приведен в исполнение. Секретарь НКВД УССР капитан Евгеньев. 22.X.1936 г.”

Про “керівну і спрямовуючу” роль партійного керівництва в комуністичному терорі досить переконливо свідчить представлена на цій виставці шифровка з грифом “Строго секретно”, адресована “в ЦК ВКП(б) товарищу Сталину” від 21.10.1937 р. Після звіту секретаря обкому партії Родіна про проведені операції: “по первой и второй категории в области вскрыто более 70 активно действующих кулацких, белогвардейских, церковно-

сектантских групп”, він просить Сталіна “увеличения лимита по первой категории дополнительно до 300 человек, второй категории дополнительно до 1000 человек”. Щедрий на репресії вождь червоним олівцем власноруч поставив резолюцію: “Увеличить по первой категории не на 300, а на 500 человек, а по второй категории – на 800 человек. И. Сталин”. Далі йде підпис В. Молотова і зазначено, що шифровка послана Єжову. Для пояснення додамо, що “по первой категории” передбачається розстріл, а “по второй категории” — заслання в концтабір. Отак “Вождь народів”, Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Сталін із Кремля розпоряджався долями людей усієї великої країни.

Відомий український письменник Іван Багряний, який пережив жорстокі допити в харківських катівнях НКВС та концтабори Сибіру у своєму романі “Сад Гетсиманський” згадував, що серед в’язнів із ним у камері в’язниці на Холодній горі в 1939 році перебували два професори Харківського “марксо-ленінського інституту”. Один із них був із білою буйною шевелюрою й бородою, його в’язні називали Карлом Марксом. Його на першому допиті так побили, що в усьому він “зизнався” і “розколовся”. Другий був соратником самого Леніна, приятелем Сталіна та другом Льва Троцького — професор Юлій Романович Гепнер. У день відчаю й безвиході він збожеволів [70, с. 405, 406, 474].

Далі І. Багряний повідав, що начальник Груньського райвідділу НКВС О.П. Копаєв (зараз селище Грунь Охтирського району Сумської області. Грунь — батьківщина Остапа Вишні, теж репресованого за свої гуморески — *авт.*), приятель начальника Охтирського райвідділу НКВС Сафигіна, кинутий у камеру за “перекривлення лінії партії”, у відчаї розповів Андрію Чумаку (Івану Багрянному), як Сафигін фабрикував кримінальну справу проти нього, як секретар Харківського обласного комітету КП(б)У Попов на зборах усього обласного активу НКВС давав розпорядження “нещадно вибивати показання у ворогів народу”. У присутності Копаєва співробітники Харківського НКВС у тюрмі за ніч розстрілювали 296, а часом і більше ув’язнених [70, с. 532, 538-539]. Йому теж доводилось брати участь у цих розстрілах. Копаєв додав, що

після зняття Єжова, для проформи, почали карати “верхівку”, винну в “перекрученні лінії партії”. Через це він потрапив у камеру.

Інтелігенція нерідко критично ставилася до теорії та практики більшовиків. У Харкові було багато колишніх політичних опонентів більшовизму, особливо з партії меншовиків, троцькістів та ін. До 1920 року в місті виходили періодичні партійні видання, які критикували теорію і практику більшовиків, особливо гостро таку позицію виявляв меншовицький часопис “Мысль”, який друкувався в Харкові в 1919 році.

Після приходу до влади більшовики розпочали діяльність зі створення своєї однопартійної системи. Вони всіляко намагались знищити своїх політичних конкурентів, використовуючи різні методи, зокрема, навішуючи різноманітні ярлики, звинувачуючи в націоналізмі, фашизмі, контрреволюції, нерозумінні соціалістичного вчення та ін. Більшовицький режим нищив творчу інтелігенцію України: письменників, поетів, філософів, учителів, учених в ім’я реалізації примарної ідеї — “світлого комуністичного майбутнього”. Реалізовував переслідування й нищення інтелігенції каральний орган більшовицької партії — НКВС. Більшовицький режим також розправлявся з українськими селянами, в яких жив дух козацьких вольностей, за опір під час Української визвольної революції 1917—1920 років та несприйняття політики і практики колективізації. Масові політичні репресії творчої інтелігенції 30-х років ХХ ст., зокрема й філософської, значною мірою загальмували розвиток духовного життя, філософської думки в Україні.

Таким чином, майже всі активні учасники філософських дискусій у Харкові 1931 та 1933 років і навіть ті, хто критикував своїх колег, звинувачуючи їх у “механіцизмі”, “деборінщині”, “меншовизмі”, “троцькізмі”, “націоналізмі” й навіть у “фашизмі”, відхиленнях від партійної лінії, які клялися у своїй вірності партії та її ідеалам, визнавали свої “помилки”, засуджували свою “націоналістичну” діяльність, були знищені. Знищені були й націонал-комуністи на чолі з М. Скрипником. Революція поїдала своїх дітей. Більшовицька система нищила національну еліту, яка так наївно вірила в

комуністичні ідеали. Тоталітарна система знищувала не лише еліту української інтелігенції, але й український дух як такий.

Після смерті Сталіна й XX з'їзду КПРС розпочалася хрущовська “відлига”. 5 вересня 1960 року до прокуратури УРСР від Інституту філософії АН УРСР надійшов лист за підписом директора інституту Д.Х. Острянина та секретаря партбюро інституту А.О. Єришева. У листі зазначалось: “У зв’язку з підготовкою “Курсу історії філософської думки на Україні” дирекція й партком Інституту філософії АН УРСР просять Вас переглянути судові справи Демчука Петра Івановича, Юринця Володимира Олександровича, Діденка Т.К. (Степового Тодося), котрі в 20—30-х роках активно виступали з філософських проблем, але пізніше були репресовані” [76, с. 143].

Професора Демчука було реабілітовано, Степового – теж. Юринця не реабілітовано. Але в подальшому, у літературі про історію філософської думки в Україні, В. Юринець згадується разом з іншими реабілітованими філософами. У п’ятому томі “Філософської енциклопедії” теж сказано, що Юринець реабілітований.

На кінець 30-х років XX ст. філософські кадри в Україні майже повністю були знищені більшовицьким режимом. Каральний орган Комуністичної партії – НКВС знищив також багатьох викладачів філософських дисциплін харківських вишів, зокрема й Харківського університету.

Не слід забувати про ще один жахливий злочин тоталітарного сталінського режиму в столиці Слобожанщини – Харкові — у передвоєнний період. Весною 1940 року у внутрішній тюрмі Харківського управління НКВС за рішенням найвищої влади Радянського Союзу — НКВС тут було вбито понад 3820 офіцерів Війська польського з табору в Старобільську та майже 500 польських громадян, привезених з інших тюрем НКВС. Тіла вбитих були вивезені в лісопарк поблизу П’ятихаток. А як би стали в пригоді ці польські офіцери в 1943 році, коли формувалися польські військові частини для участі в розгромі окупаційного режиму фашистської Німеччини, для звільнення України й самої Польщі.

Таким чином, результати утвердження в 30-х роках ХХ ст. сталінської тоталітарної системи для української філософської думки були надзвичайно трагічними й завершилися майже повним знищенням філософських кадрів після дискусій у Харкові в 1931 та 1933 роках. Було закрито Інститут філософії, у всіх вишах, крім університетів, ліквідовано кафедри філософії, припинено викладання діалектичного та історичного матеріалізму. В університетах курс марксистсько-ленінської філософії читали тільки на історичному, філологічному й економічному факультетах. Замість діалектичного та історичного матеріалізму було запроваджено курс “Основи марксизму-ленінізму”, в якому філософія зводилася до викладу включеної до “Короткого курсу історії ВКП(б)” праці Сталіна “Про діалектичний та історичний матеріалізм”.

Зважаючи на трагічні наслідки переслідувань творчої інтелігенції, філософських дискусій 1931 та 1933 років у Харкові — тодішній столиці України, професор О.О. Мамалуй післяреволюційний період філософії розцінив як “травматичний спосіб існування університетської філософії у Харкові” [24, с. 295].

У післямові до книги М.М. Роженка “Трагедія Володимира Юринця” член-кореспондент НАН України, професор О.М. Боголюбов зазначив: “Щодо самого академіка В.О. Юринця, то історія його життя, його творчості та його трагедії становлять частину новітньої історії української культури, викреслити яку, чи забути було б злочином.

Це був би гріх перед Богом і перед людьми”. І з цим ніяк не можна не погодитися.

Від Лютневої революції 1917 року в Петрограді до грудня 1919 року (до проголошення Харкова столицею Радянської України) влада в місті змінювалась 9 разів. У таких складних умовах навчальний процес у Харківському університеті тривав. Ставлення професури університету до більшовицького режиму було негативним. У першій половині 1919 року в Харкові виходив друком соціально-філософський меншовицький часопис

“Мысль”, в якому автори досить гостро критикували теорію і практику більшовиків.

5 липня 1920 року був закритий Харківський університет, що проіснував 115 років. На його базі було створено Академію теоретичних знань, яка 20 квітня 1921 року була перетворена на Харківський інститут народної освіти (ХІНО). Більшовицький режим поставив за мету зробити вищу школу могутнім чинником соціалістичного будівництва. Філософський курс спочатку називався “Історичний матеріалізм”, потім — “Діалектичний матеріалізм”.

У червні 1928 р. у тодішній столиці Радянської України на Другій Всеукраїнській конференції викладачів соціально-економічних дисциплін у редакції професора С. Семковського була прийнята Програма курсу “Діалектичний матеріалізм”, яка в основному визначала спрямованість викладання курсу філософії до початку 90-х років ХХ ст.

З 1 вересня 1933 р. відновлено діяльність Харківського університету. У ньому, як і в інших вишах України, регулярно проводилась боротьба з “антирадянськими елементами”, “націоналістами” та “фашистами”. У результаті так званих “чисток” були репресовані не лише викладачі, а й студенти. Репресивна більшовицька машина завдала значних втрат творчій інтелігенції. У 1925—1928 роках у тодішній столиці Радянської України — Харкові відбувалися літературні дискусії, які мали гострий соціально-філософський характер. За московським сценарієм у Харкові в 1931 та 1933 роках відбулися філософські дискусії, на яких українських філософів звинувачували в приналежності до “механіцизму”, “меншовицтвуючого ідеалізму”, “націоналізму” й навіть “фашизму”. Незважаючи на те, що на цих дискусіях промовці навішували один одному різні ярлики та клялися у вірності марксизму та тогочасному ладу, визнавали свої “помилки”, як літературні, так і філософські дискусії закінчилися політичними репресіями творчої інтелігенції, нищенням письменників та поетів, майже повним знищенням філософських кадрів та закриттям Інституту філософії.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА Й НАУКА В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ПОВОЄННИЙ ТА СУЧАСНИЙ ПЕРІОДИ (40—60 рр. XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

4.1. Прискорена підготовка викладачів суспільних наук у повоєнний період. Боротьба в Харківському університеті з послідовниками генетики (1948—1949). Філософські дискусії в Харкові 1952 року

Навчальний процес та науково-дослідна робота в Харківському університеті були перервані нападом фашистської Німеччини на Радянський Союз. Харківський і Київський університети були евакуйовані в місто Кзил-Орда, де в результаті їх тимчасового об'єднання був створений Об'єднаний український державний університет. Ректором Об'єданого українського університету був призначений ректор Київського університету О.М. Русько. Проректором із навчальної роботи – ректор Харківського університету О.В. Сазонов, проректором з наукової роботи – проректор із наукової роботи Харківського університету Й.Н. Кравець.

Харків був звільнений від німецько-фашистських окупантів 23 серпня 1943 року. Після набору студентів на перший курс навчальний процес у Харківському державному університеті розпочався 1 листопада 1943 року. Реевакуація студентів та викладачів із Кзил-Орди завершилася 17 липня 1944 року – уже після закінчення навчального року [25, с. 426-427]. Поверталися з евакуації та відновлювали роботу й інші вищі Харкова.

У перші повоєнні роки в Україні відчувалась гостра потреба у викладачах суспільних наук. Давались у знаки наслідки політичних репресій у довоєнний час. Багато викладачів загинуло на фронті. У 1945 році в 105 вишах УРСР з 443 викладачів кафедр марксизму-ленінізму вчене звання доцента мали 54 особи, а з вченим ступенем кандидата наук було лише 19 викладачів [78,

с. 70]. На філологічних та філософських факультетах університетів почали підготовку спеціалістів із психології та логіки. Підготовкою таких кадрів для середніх шкіл та вишів почали займатися спеціально створені кафедри логіки та психології.

У 1944—1945 навчальному році відродився філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка [22, с. 9]. У 1946 році створюється Інститут філософії Академії наук УРСР ім. Г.С. Сковороди. Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з 1 вересня 1950 року при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка були організовані річні курси підготовки викладачів основ марксизму-ленінізму, політичної економії та філософії для вищих навчальних закладів України, терміном на два роки. На цих курсах навчалось по 75 осіб щорічно. Відбір слухачів на ці курси відбувався з комуністів і комсомольців, які успішно закінчили історичні, філософські та економічні факультети державних університетів і педагогічних інститутів [22, с. 182].

Поряд з аспірантурою в перші післявоєнні роки створювалися й інші форми підготовки наукових кадрів. У Москві проводилися місячні курси всіх завідувачів кафедр марксизму-ленінізму, політичної економії, філософії та історії СРСР. У Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б) були створені групи прискореної підготовки з аспірантів суспільних наук. Слухачі впродовж одного-півтора року мали підготувати й захистити кандидатську дисертацію.

Наказом Управління вищих шкіл при Раднаркомі УРСР від 10 квітня 1946 року в університетах України, зокрема і в Харківському, при кафедрах були створені консультаційні пункти для викладачів периферійних вишів. Із числа провідних науковців базових кафедр виділялись консультанти для допомоги в написанні кандидатських дисертацій.

Із початку 1945—1946 навчального року для викладачів кафедр марксизму-ленінізму та філософії було зменшено навчальне навантаження. Для завідувача кафедри встановлювався обсяг 420, для викладача – 550 годин на рік [78, с. 71]. Цей захід створював сприятливі умови для підвищення якості

викладання. Крім того, викладачі кафедр суспільних наук поряд із своїми основними обов'язками зобов'язані були вести значну політико-виховну роботу серед студентів і співробітників вишу, а також серед трудящих міста й області.

На виконання постанови ЦК КП(б)У від 12 вересня 1947 року “Про поліпшення викладацької та політико-виховної роботи у вузах УРСР” для 936 викладачів суспільних наук, після попереднього розгляду в обкомах партії, були встановлені терміни складання кандидатських екзаменів і захисту дисертацій. За цим планом мали скласти кандидатські екзамени й захистити дисертації 506 викладачів основ марксизму-ленінізму, 45 – філософії. За цей же термін планувався захист 32 докторських дисертацій з основ марксизму-ленінізму, 8 — з філософії [78, с. 73]. Так, поспіхом, вольовим методом, партія виправляла становище після наслідків політичних репресій філософів у 30-ті роки ХХ ст. У травні 1948 року для викладачів суспільних наук була створена однорічна аспірантура для завершення написання кандидатських дисертацій.

У перші повоєнні роки гостро відчувалась потреба в підготовці кваліфікованих викладачів не лише для Харківського університету, але й для інших вишів міста. У 1945—1946 навчальному році відкривається аспірантура зі спеціальності “філософія”. Значна заслуга в організації підготовки фахівців із філософії та науково-дослідної роботи належала Д.Х. Острянину, який глибоко досліджував історію вітчизняної філософської думки. Аспіранти Ю.Ф. Бухалов, І.М. Куликов, викладач М.Ф. Партолін досліджували філософські погляди видатних громадських і культурних діячів України та Росії другої половини ХІХ ст. Вони успішно захистили свої дисертації. До 1955 р. всі дев'ять співробітників кафедри стали кандидатами філософських наук, шість із них – випускники університету [25, с. 451].

У повоєнний період у Харківському університеті як самостійні підрозділи продовжували діяти кафедри марксизму-ленінізму, філософії (пізніше — діалектичного та історичного матеріалізму) [25, с. 442]. Загальноуніверситетські кафедри суспільних наук, зокрема марксизму-ленінізму та філософії, були безпосередньо підпорядковані ректору й постійно

були під контролем із боку місцевих партійних органів та партійного комітету університету. Вони керувалися партійними рішеннями. Перед кожним викладачем цих кафедр ставилися вимоги, щоб кожна лекція, прочитана в аудиторії для студентів була спрямована на “виховання молоді в дусі комунізму”, а науковий пошук був спрямований на боротьбу з буржуазною ідеологією, ревізіонізмом та на доведення бездоганності марксистсько-ленінського вчення.

До 1948 р. кафедрою марксизму-ленінізму в Харківському університеті керувала доцент Г.Ю. Немірова, а з 1949 — доцент О.О. Воскресенський. У 1945 році на кафедрі працювало вісім осіб, із яких лише двоє мали науковий ступінь і звання. Тому велике значення надавалось підготовці кандидатів наук. У 1955 році з 15 співробітників 14 були кандидатами історичних наук. Кафедра стала базовою з підготовки кандидатів наук для кафедр марксизму-ленінізму вищих навчальних закладів Харкова. Щорічно приймали в аспірантуру 20 чоловік. У 1955 році співробітники та аспіранти кафедри підготували та опублікували перший в історії кафедри том “Вчених записок” [25, с. 451].

Загальноуніверситетська кафедра філософії у складі реєвакуйованого із Кзил-Орди Харківського університету відновила свою роботу у вересні 1945 року. У 1945—1952 роках кафедру очолював доцент, згодом професор, член-кореспондент, директор Інституту філософії АН УРСР Д.Х. Острянин, а після його від'їзду до Києва цю посаду обіймав доцент А.І. Ристо (1953-1960). Викладацький склад кафедри в післявоєнний період представляли два покоління: викладачі, які вже мали досвід роботи у вищих навчальних закладах у довоєнний період — це професори Д.Х. Острянин та Я.С. Блутов, реабілітований після ХХ з'їзду КПРС, доценти А.І. Ристо, Г.С. Сухов, М.Ф. Партолін. Друге, численніше покоління — викладачі, які розпочали свою викладацьку діяльність на кафедрі після війни: Ю.Ф. Бухалов, І.Л. Бейгель, М.Г. Глуценко, К.Г. Гавриш, Г.Ф. Коломієць, І.М. Куликов, О.С. Слабкий, В.П. Шерстнюк, О.О. Якуба [79, с. 287].

Ще в довоєнний період у наукових колективах біологів і філософів точилися досить гострі дискусії стосовно співвідношення між організмом і середовищем, про роль зовнішніх і внутрішніх чинників у житті та розвитку організмів, про природу спадковості та можливість її направленої зміни. При цьому часто переоцінювалась роль зовнішнього середовища й недооцінювалась роль спадковості. Під час війни ці дискусії припинилися. Однак на серпневій сесії ВАСГНІЛ 1948 року повернулися до цієї проблеми. На сесії й після неї хромосомну теорію спадковості Менделя безпідставно оголосили ідеалістичною та реакційною. Знову почалися переслідування біологів, які визнавали теорію спадковості Менделя. Звільнили з роботи багатьох учених біологів, зокрема — відомого зоолога, академіка Шмальгаузена.

На адресу кафедри дарвінізму й генетики Харківського університету, якою керував професор І.М. Поляков, були кинуті обвинувачення в пропаганді та підтримці генетики як лженауки. Харківський обком КП(б)У поставив перед університетським парткомом вимогу викрити й знешкодити “проповідників буржуазної науки”. 25 вересня 1948 р. в університетській газеті “Сталінські кадри” завідувача кафедри І.М. Полякова і співробітників кафедри доктора біологічних наук В.П. Єфреїмсона, доцента М.В. Дубовського і асистента Б.В. Кельштейна звинуватили в тому, що вони перетворили кафедру на “вогнище ворожої нам реакційної морганістсько-менделівської теорії” [25, с. 453].

На початку жовтня 1948 р. питання про “ворожу” діяльність генетиків було винесено на партійні збори біологічного факультету. Потім на зборах університету після доповідей секретаря обкому КП(б)У Румянцева і ректора І.М. Буланкіна були засуджені учасниками зборів “збочення” в науці біологів-генетиків і зобов’язали колектив факультету перебудувати партійну й наукову роботу в світлі рішень IV сесії ВАСГНІЛ. Від обвинувачених вимагали каяття й засудження своїх помилкових і ворожих лисенківській науці ідей. Незважаючи на каяття, на засіданні вченої ради біологічного факультету доцента П.В. Михайлову звільнили з роботи. Були звільнені й інші “вейсманісти-

морганісти”, які поділяли “псевдонауковий” морганістський напрям і вели викладання та наукову роботу з морганістських позицій.

Наприкінці лютого 1949 року на загальноуніверситетських партійних зборах було прийнято рішення про виключення з лав КП(б)У І.М. Полякова як керівника, що перетворив кафедру “на вогнище активної пропаганди реакційних ідей вейсманізму-морганізму”. На цих зборах було прийняте звернення до АН УРСР та Міністерства освіти з пропозицією вивести Полякова як “псевдовченого зі складу членів-кореспондентів Академії наук і позбавити його наукового ступеня і звання”. 2 квітня 1949 р. на засіданні вченої ради університету виступили представники біологічного, хімічного, фізичного та історичного факультетів, а також кафедри філософії. Вони “зі знанням” засуджували діяльність співробітників кафедри генетики й дарвінізму і кваліфікували їх діяльність як антинаукову й ворожу матеріалістичному напрямку радянської біологічної науки [25, с. 452-454]. Боротьбу з послідовниками вчення Менделя справедливо показано в кінофільмі “Белые одежды”.

Згодом розкритикували й науку кібернетику як ідеалістичне вчення. Лише після смерті Сталіна були виправлені ці грубі помилки. А Українському науково-дослідному інституту зоології було присвоєно ім'я колишнього харків'янина, академіка Шмальгаузена. Проте через ці переслідування був затриманий розвиток генетики й кібернетики в Україні.

Після війни ЦК КП України розпочав кампанію за “повне подолання пережитків українського буржуазного націоналізму” у висвітленні культурно-ідеологічного минулого України. У 1949 році XVI з'їзд КП України зазначив, що деякі працівники науки, літератури й мистецтва до кінця ще не перемогли пережитків українського буржуазного націоналізму. Вимога боротьби проти цих “пережитків” стосувалася також філософських кадрів.

Під час філософських дискусій у Харкові 1952 року значна увага була приділена філософському обґрунтуванню нової фізичної теорії – квантової електродинаміки. На основі цих дискусій були зроблені такі висновки. По-

перше, квантова електродинаміка підтвердила положення про невичерпність властивостей мікрочастин, зокрема електрона. По-друге, ця теорія дала природничо-наукове обґрунтування положенню про те, що у світі нема нічого, крім рухомої матерії, що не існує абсолютної порожнечі. По-третє, фізичний вакуум можна розглядати як окремий вид рухомої матерії (поряд із речовиною і полями). У ході попередніх експериментів і філософської дискусії було також доведено: хоча фізичний вакуум і не впливає безпосередньо на органи відчуття людини, проте він проявляється через взаємодію з полями, зокрема з електромагнітним.

4.2. Уведення курсу діалектичного та історичного матеріалізму. Наукові дослідження викладачів кафедри філософії Харківського університету до і після XX з'їзду КПРС

До 1956 року в усіх вишах України вивчали єдиний курс “Основи марксизму-ленінізму”, викладання якого велось відповідно до “Короткого курсу історії ВКП(б)”. У різний час із 1956 року, в університетах, зокрема і в Харківському, педагогічних, юридичних і мистецьких інститутах було запроваджено курс діалектичного та історичного матеріалізму. Згодом “Основи марксизму-ленінізму” були скасовані й фактично ввійшли за змістом в діалектичний та історичний матеріалізм. Ці два предмети вивчалися впродовж двох семестрів, як правило, на другому курсі, після вивчення історії КПРС та логіки. У кінці третього семестру студенти складали екзамен із діалектичного матеріалізму, а в кінці четвертого семестру – з історичного матеріалізму. Значна увага приділялась конспектуванню й вивченню першоджерел — творів Маркса, Енгельса, Леніна та рішень з'їздів КПРС. До того ж, лекції й семінари проводилися щотижня. Таким чином, викладанню філософії, яка була марксистсько-ленінською за змістом, приділялась велика увага. Студенти природничих факультетів як державний екзамен складали “Марксистсько-ленінську філософію”, а студенти-гуманітарії – “Науковий комунізм”. Із

1957—1958 навчального року в усіх вишах України обов'язковою навчальною дисципліною став курс “Основи наукового атеїзму” [78, с. 287].

У другій половині 50—60 років науковці кафедри філософії продовжували досліджувати історію філософської та суспільної думки в Україні та Росії. Професор М.Ф. Партолін опублікував монографію “Суспільно-політичні погляди М.М. Коцюбинського”, а після виходу другої монографії (1965) за цією ж тематикою в 1970 році захистив докторську дисертацію. Професор Ю.Ф. Бухалов опублікував монографію “Суспільно-політичні погляди П.А. Грабовського”, І.М. Куликов — “Суспільно-політичні погляди Лесі Українки”, А.С. Слабкий – “Мировоззрение Н.В. Шелгунова”.

Професор Ю.Ф. Бухалов досліджував такі центральні проблеми гносеології, як пізнавальний образ, співвідношення практики й пізнання, суб'єкта й об'єкта, суб'єктивного та об'єктивного. Із цих проблем у центральних філософських часописах він опублікував статті: “Соотношение теории и метода в научном познании” (“Философские науки”, 1981); “Об общественно-историческом характере объекта” (“Философские науки”, 1984); “О соотношении основного вопроса философии и проблемы “субъект и объект” в марксистско-ленинской философии” (“Філософська думка”) [79, с. 287, 288].

З ініціативи завідувача кафедри філософії, професора Ю.Ф. Бухалова та О.О. Якуби у листопаді 1963 року вперше в Україні було створено університетську лабораторію конкретно-соціологічних досліджень, очолювала яку протягом майже чотирьох десятиріч доктор філософських наук, професор О.О. Якуба. Завдяки їй була створена харківська соціологічна школа. У перші роки свого існування лабораторія провела масштабне соціологічне дослідження на п'яти найбільших машинобудівних заводах Харкова. Результати цього дослідження були викладені в колективній монографії “Роль громадськості в управлінні виробництвом (досвід конкретно-соціологічного дослідження)” (1968).

В університеті велика увага приділялася науковим дослідженням з проблем навчання та виховання студентів. Кафедра філософії та лабораторія

соціологічних досліджень почали розробляти тему “Умови і методи формування ідейно переконаних і висококваліфікованих спеціалістів в університеті”. Результатом цих досліджень стала колективна монографія, написана під керівництвом професора О.О. Якуби, “Комуністичні ідеали і становлення особистості студента” (1977).

У вищих навчальних закладах України в основному користувалися філософською літературою, виданою в Москві. У 1951 та 1954 роках виходить “Исторический материализм” за редакцією Ф.В. Константинова. У 60—80-х роках ХХ ст. основним підручником із філософії для студентів вишів був “Основи марксистсько-ленінської філософії” за редакцією Ф. Константинова, в який входили діалектичний та історичний матеріалізм.

У повоєнний період, зі створенням Інституту філософії Академії наук УРСР, значно активізувались філософські дослідження в Україні. При цьому лідером у цьому плані був Київ. Наукова робота зосереджується головним чином на кафедрах філософського факультету Київського державного університету та в новоствореному Інституті філософії АН УРСР. А в Харкові, порівняно з довоєнним періодом, ця робота була значно менш активною. У повоєнний період активізувалась робота з дослідження філософських поглядів російських та українських мислителів дореволюційного періоду. У 1947 році в Харкові Я.І. Кауфман опублікував книгу “Основні риси природничо-наукового матеріалізму М.В. Ломоносова”. У 1948 р. в Харкові Д.Х. Острянин опублікував монографію “Світогляд І.І. Мечнікова”. У 1952 році Д.Х. Острянин був призначений директором Інституту філософії АН УРСР і в Києві видав декілька праць з історії російської та української філософії: “Боротьба за матеріалістичні ідеї у вітчизняній біології в першій половині ХІХ століття” (1952); “Світогляд О.М. Радіщева” (1953); “І.І. Мечніков у боротьбі за матеріалізм у природознавстві” (1954); “Світогляд М.О. Максимовича” (1960). У 1984 р. колишній харків’янин Д.Х. Острянин у Києві видає дві монографії “Боротьба за матеріалізм і діалектику у вітчизняному природознавстві (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)” та “Матеріалізм і діалектика у вітчизняному

природознавстві (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)”. Острянин Д.Х. став головою редколегії та одним зі співавторів “Історії філософської думки на Україні” (1963) та “Нарису історії філософії на Україні” (1966).

Доцент кафедри філософії Харківського політехнічного інституту Й.Н. Кравець у Москві 1955 року опублікував монографію “Т.Ф. Осиповський – видатний російський учений і мислитель”. У травні 1964 року Й.Н. Кравець у Інституті філософії Академії наук СРСР захистив докторську дисертацію на тему “Природничо-науковий матеріалізм в Росії в першій половині XIX ст.”, після чого отримав звання професора. Перу Й.Н. Кравця належать також інші публікації про філософа та природодослідника, ректора Харківського університету (1813—1820): “Осиповский – выдающийся русский философ-материалист и естествоиспытатель” (“Вопросы философии”, 1951, №5); “Осиповский Т.Ф.” (“Философская энциклопедия”. Т. 4, М., 1967). Про першого професора філософії та першого завідувача кафедри філософії Харківського університету І.Б. Шада Й.Н. Кравець опублікував такі статті: “И. Шад – профессор философии Харьковского университета начала 19 в.”. (“Философские науки”, 1960, № 4); “Шад И.Б.” (“Философская энциклопедия”. Т. 5. М., 1970). Про харківський період творчості І.Б. Шада Й.Н. Кравець доповідав на Міжнародній конференції в Магдебурзі (НДР), де були надруковані матеріали його виступу.

На XX з’їзді КПРС, який відбувся в березні 1956 р., було засуджено культ особи Сталіна й намічено заходи для подолання його наслідків. В умовах так званої “хрущовської відлиги” виникли деякі передумови для перебудови науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук, зокрема філософії. Проте партійні органи продовжували тримати під пильним контролем суспільні науки. На XXI з’їзді КП України зазначалося, що в галузі суспільних наук в Україні ще недостатньо приділяється уваги розробці найважливіших теоретичних проблем, що деякі науковці надмірно захоплюються вивченням минулого і мало досліджують проблеми сучасності.

В Україні координаційним центром науково-дослідної роботи в галузі філософії стає Інститут філософії Академії наук України. З метою активізації науково-дослідної роботи й покращення викладання філософських дисциплін у вищих навчальних закладах в Києві, Харкові та інших містах періодично проводяться наради, семінари й конференції. У всіх вищих навчальних закладах, на всіх факультетах уводиться курс діалектичного та історичного матеріалізму, а в середніх спеціальних навчальних закладах — курс суспільствознавства, який давав початкові уявлення про філософію. Навесні 1962 року в Харкові були проведені двотижневі курси викладачів суспільствознавства технікумів Східної України.

Значна увага приділялася виданню підручників з філософії. Щоправда, вони в основному видавалися в Москві російською мовою. У Києві 1961 року виходить непоганий підручник “Марксистсько-ленінська філософія” І.Ф. Воробйова і А.Б. Когана. Войтко В.І. в 1962 р. видає підручник “Диалектический и исторический материализм”.

У Києві, Харкові та Львові виходять монографічні дослідження з філософії. Завідувач кафедри філософії Харківського політехнічного інституту І.І. Чорний у 1958 році видає монографію “Возникновение и развитие диалектического материализма”, а у 1959 – “Материя и сознание”. У 1958 році А.І. Корж у Харкові публікує монографію “Материальность мира, материя и формы ее существования”.

Після XX з’їзду КПРС в Україні було опубліковано декілька праць щодо законів діалектики. У цих працях закони діалектики розглядалися не лише як відображення законів розвитку об’єктивної реальності, але і як метод пізнання й перетворення світу. У деяких працях аналізувалося співвідношення діалектики й конкретних наук. У 1960 році в Києві вийшла монографія харківського філософа Й.Н. Кравця “Діалектичний матеріалізм і природознавство”. У 1959 році А.І. Корж у Харкові опублікував книгу “Закон єдності і боротьби протилежностей”. А в 1960 році І.І. Чорний у Харкові видав монографію “Закон заперечення заперечення”.

У Києві було надруковано низку праць щодо проблем логіки та аналізу категорій діалектики. У Харкові в 1958 р. вийшла монографія Г.Ф. Коломийця “Поняття – основна форма логічного мислення”, а у 1962 – його ж навчальний посібник “Логіка”.

Українські філософи значну увагу приділяли аналізу єдності діалектики, логіки та теорії пізнання. Вони звернули увагу на діалектику суб’єктивного та об’єктивного в процесі пізнання. Акцентувалася увага на активності суб’єкта, вибірковості його пізнавальних операцій, спрямованих на об’єкт. У п’ятому випуску “Збірника наукових робіт викладачів суспільних наук вузів УРСР”, що вийшов у Харкові, М.В. Дученко опублікував статтю “До питання про діалектико-матеріалістичне розуміння проблеми суб’єкта і об’єкта”. Професор кафедри філософії Харківського університету Ю.Ф. Бухалов у “Научных докладах высшей школы. Философские науки” (1961, № 1) опублікував статтю “Співвідношення суб’єктивного та об’єктивного у практиці”, у “Вестнике Харьковского университета” (1965) він надрукував статтю “До питання про зміст поняття практики”. А в “Збірнику наукових робіт викладачів філософії міста Харкова” в 1959 році — статтю “До питання про визначення істини”.

У 50—60 рр. ХХ ст. харківські науковці значну увагу приділяли проблемам матеріального виробництва та соціальним наслідкам науково-технічного прогресу. У 1960 році М.Ф. Партолін у Харкові опублікував монографію “Матеріальне виробництво – основа суспільного розвитку”. Окладной Т.М. у 1957 році видав монографію “Зростання культурно-технічного рівня робітничого класу”, а наступного року — “Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства”.

У цей час науковці досліджують проблеми класових взаємин, теорії соціалістичної революції та ін. Бейгель І. та Партолін М. у 1958 році в Харкові видали монографію “Класи і класова боротьба”, а І.М. Куликов — “Марксистсько-ленінське вчення про соціалістичну революцію”.

Українські вчені досліджували зміни, які відбувалися в базисі та надбудові тогочасного радянського суспільства та у свідомості радянських

людей. Якуба О.О. в 1964 році опублікувала в Харкові монографію “Право як складова частина надбудови радянського суспільства в період розгорнутого будівництва комунізму”. У “Збірнику наукових праць Харківського державного університету” за 1963 рік А.І. Бурдіна надрукувала статтю “До питання про роль радянської суспільної думки”. Наступного року у цьому ж збірнику вона виступила зі статтею “Зміст та структура комуністичної ідейності”. Блудов Я.С. та Степанченко А.М. у 1963 році в Харкові видали книгу “Про скромність та простоту”.

Після запровадження в навчальний процес курсу “Основи наукового атеїзму” харківські релігієзнавці Й.Н. Кравець та Т.М. Петров у 1959 році видали перший в Україні підручник “Основи атеїзму”, який був високо оцінений фахівцями. У 1961 році у видавництві Київського університету В.К. Танчер опублікував “Основи атеїзму”.

Українські вчені, особливо київські, значну увагу приділяли філософським проблемам біології. У Харкові ці проблеми глибоко досліджувала К.Г. Гавриш. В “Ученых записках Харьковского университета” у 1957 році вона публікує статтю “З історії боротьби матеріалізму та ідеалізму з питання про сутність життя”. У “Сборнике научных работ преподавателей философии вузов города Харькова” за 1959 рік вона надрукувала статтю “Визначення сутності життя Ф. Енгельсом та ідейна боротьба в сучасній біології”. А в 1965 році К.Г. Гавриш у видавництві Харківського університету опублікувала монографію “Боротьба матеріалізму з ідеалізмом з питання про сутність життя”. У 1976 році в цьому ж видавництві – монографію “Еволюція форм взаємозв’язку філософії та біології”.

На кафедрі філософії Харківського університету розробкою філософських проблем сучасного природознавства займались також інші викладачі. Тополя М.В. 1971 року у видавництві Харківського університету опублікував монографію “Прилад і його роль у пізнанні фізичних явищ”. 1972 року І.З. Цехмістро в московському видавництві “Мысль” опублікував монографію “Діалектика множинного і єдиного. Квантові властивості світу як

неподільного цілого”. Цього ж року у видавництві Харківського університету він видав монографію “Поняття протяжності та опис фізичної реальності”. У 1966 році в “Вопросах философии” (№3) І.З. Цехмістро опублікував статтю “Апорії Зенона очима ХХ століття”, у 1968 році в цьому ж журналі (№11) — статтю “Поняття протяжності та опис фізичної реальності”, а через рік у “Філософських науках” — статтю “Діалектичний матеріалізм і природничо-наукова картина світу”. 1977 року в харківському видавництві “Вища школа” І.З. Цехмістро й Н.П. Бобкова опублікували монографію “Діалектика множинного та єдиного і континуум”. Там же 1981 року І.З. Цехмістро надрукував монографію “Пошук квантової концепції фізичних основин свідомості”. Публікації І.З. Цехмістра в центральних філософських журналах країни та його монографії привернули до себе увагу не лише вітчизняних, але й зарубіжних філософів, про що свідчила низка позитивних рецензій на його видання.

Викладачі кафедри філософії університету також розробляли соціально-філософські проблеми. Марк А.А. 1970 року у видавництві Харківського університету опублікував монографію “Про проблему людини в історії філософії. (Про сутність революційного перевороту в філософії)”. Це було одне з перших у радянській філософській літературі спеціальне монографічне дослідження, присвячене проблемі людини в історії філософії. Якуба О.О. у своїй фундаментальній монографії “Право і мораль як регулятори суспільних відносин при соціалізмі” (1970) здійснила системний аналіз регулятивної функції права й моралі в тогочасному соціалістичному суспільстві. Ця праця стала основою її докторської дисертації. Плахотний О.Ф. виданням монографії “Свобода і відповідальність” (1972) поклав початок розробці нової для кафедри тематики, пов’язаної зі співвідношенням свободи й відповідальності. Блудов Я.С. і Степанченко О.С. розробляли досить актуальну етичну проблему у своїй спільній праці “Про простоту і скромність” (1973) [79, с. 288, 292].

У 50—60-х роках ХХ ст. київські та харківські філософи значну увагу приділяли розробці суспільно-політичних і філософських поглядів видатних

представників російських та українських мислителів. У 1947 році в Харкові вийшла книга Я.І. Кауфмана “Основні риси природничо-наукового матеріалізму М.В. Ломоносова”. Колишній харків’янин, а потім директор Інституту філософії АН України, Д. Острянин у київському збірнику “З історії вітчизняної філософії та суспільно-політичної думки” в 1959 році опублікував статтю про філософське значення наукової спадщини ботаніка, професора Харківського університету А.М. Бекетова. Медведєв К.Ф. в “Ученых записках Харьковского университета” (1957) видав статтю “Боротьба М.О. Умова проти махізму”. У 1960 р. в Харкові А.С. Слабкий опублікував монографію “Світогляд М.В. Шелгунова”, а В.С. Манешин – “Суспільно-політичні погляди М.Є. Салтикова-Щедрина”. У наступному році А.І. Корж у “Наукових записках Інституту філософії АН УРСР” (1961) надрукував статтю “До питання про філософські погляди Хандрікова”.

У “Наукових записках Інституту філософії Академії наук УРСР” (1961) М.Б. Вільницький опублікував статтю про філософські погляди першого професора фізики й другого ректора Харківського університету А. Стойковича. Колишній харків’янин Д.Х. Острянин 1960 р. в Києві видав монографію “Світогляд М.О. Максимовича”. У “Наукових записках Інституту філософії АН УРСР ” (1961) ним же була опублікована стаття про філософське значення праць видатного українського фізіолога, професора Харківського університету, академіка В.Я. Данилевського.

У 60—80-ті роки співробітники кафедри філософії Харківського університету розробляли теорію і методологію наукового пізнання та проблеми соціальної активності. Із цих проблем численні праці опублікували професори В.В. Шкода та О.О. Мамалуй. Значне місце в науковій проблематиці кафедри посідали дослідження актуальних питань етики, зокрема праця професора Ю.Ф. Плахотного “Свобода і відповідальність” (1972).

4.3. Створення на кафедрі філософії Харківського університету нового напрямку наукових досліджень – холистичної філософії науки та кафедри теорії культури і філософії науки (1990)

На кафедрі філософії Харківського університету в 70-х рр. XX ст. розвивається **новий науковий напрям – холистична філософія науки**, започаткована працями професора **І.З. Цехмістра** та його учнів О.В. Тягла, Н.П. Бобкової, В.С. Забеліної, С.О. Тагліна, В.І. Штанько та ін. Із початку 70-х і до 90-х років із цієї тематики опубліковано 5 монографій та низка наукових статей у центральних вітчизняних і зарубіжних наукових часописах (“Вопросы философии”, “Философские науки”, “Філософська думка”, “Czlowiek i switopoglad” (Warsawa), “Deutsche Zeitschrift fur Philosophie”, “Volk und Welt” (Berlin), “Studies in dialectics of Nature” (China), “Філософська мисль” (Sofia) . У видавництві “Вища школа” при Харківському університеті 1987 року вийшла колективна монографія І.З. Цехмістра, В.І. Штанько і А.В. Тягла “Концепція цілісності: Критика буржуазної методології науки”.

Холізм – концепція цілісності з її численними застосуваннями до різноманітних проблем в основах сучасної науки: квантової фізики, космології, теорії множин, психології. **Цехмістро І.З.** в 1972 році обґрунтував ідею імплікативно-логічної природи квантових кореляцій, що виявилася вдалим засобом інтерпретації так званих квантово-кореляційних ефектів і багатьох інших проблем в основах квантової фізики. Досягнення в межах цього напрямку філософії в Харківському університеті отримали позитивні відгуки у вітчизняних та зарубіжних виданнях, зокрема в наукових журналах Німеччини, Польщі, Канади, США, Швейцарії, Болгарії. Цей започаткований науковий напрям був основою для створення в університеті в 1990 році нової філософської кафедри — кафедри теорії культури та філософії науки.

У Харкові в повоєнний період, як і раніше, філософська освіта й наука найвищого рівня серед вищих навчальних закладів міста досягли в Харківському університеті, де була, як тоді вважалося, базова кафедра

філософії, на якій за радянських часів кафедри філософії інших вишів міста захищали свої звіти про наукову діяльність упродовж календарного року.

У 1965 році на кафедрі філософії був заснований “Вісник Харківського університету”, який відкрив серію “Філософія”. Ця серія виходила як російською, так і українською мовами. “Вісники” цієї серії в основному були збірниками різноманітних за змістом філософських статей викладачів та аспірантів університету й кафедри філософії Харківського політехнічного інституту. У 1980 році вийшов чотирнадцятий випуск цієї серії.

З 1976 до 1991 року кафедру філософії Харківського університету очолював доцент (з 1983 року професор) **О.Ф. Плахотний** [79, с. 291]. У цей час науково-дослідна діяльність на кафедрі здійснювалась за двома напрямками: логіка і методологія наукового пізнання та проблема свободи й відповідальності. Перший напрям поповнився новими публікаціями І.З. Цехмістра “Діалектика множинного і єдиного і континуум” (у співавторстві з Н.П. Бобковою, 1977) та “Пошуки квантової концепції фізичних основ свідомості”, який у 1977 році захистив докторську дисертацію. Бондаренко Л.І. в київському видавництві “Вища школа” 1979 року опублікувала монографію “Основні етапи становлення свідомості”, а в московському видавництві “Знання” 1985 року – працю “Біля джерел логічного мислення”. Іванищенко А.О. і Носко Г.В. у київському видавництві “Вища школа” 1989 року опублікували монографію “Природа єдності філософського і конкретно-наукового пізнання”. Тягло О.В. 1989 року в харківському видавництві “Вища школа” опублікував монографію “Становлення наукової концепції цілісності”. У 1991 році після перебування в докторантурі сектора філософії фізики Інституту філософії АН СРСР він захистив докторську дисертацію на тему “Філософсько-методологічні засади квантової концепції цілісності”. У Харкові 2003 року у “Збірнику вибраних праць (1976—2003)” А.В. Тягло опублікував статтю “Раціональний холізм”.

Для тогочасної філософської літератури з методології науки новаторським був монографічний аналіз ідеї різноманітності та її евристичного

значення, здійснений В.В. Шкодою. 1990 року в харківському видавництві “Основа” він опублікував монографію “Виправдання багатоманітності (Принцип поліформізму в методології науки)”. У часописі “Соціологічні дослідження” (1987) В.В. Шкода опублікував статтю “Ідея багатоманітності та наукове пізнання”. Того ж року в “Філософській думці” – статтю “Три аспекти пізнання”.

Другий філософський напрям кафедральних досліджень очолив О.Ф. Плахотний. У харківському видавництві “Вища школа” 1981 року він надрукував монографію “Проблема соціальної відповідальності” й наступного року захистив докторську дисертацію.

Мамалуй О.О. і Бухалов Ю.Ф. у своїх монографічних дослідженнях обґрунтували методологічні версії нового розуміння марксистської філософії в контексті єдності діалектичного та історичного матеріалізму. Мамалуй О.О. в харківському видавництві “Вища школа” 1979 року опублікував монографію “Методологія “Капіталу” К. Маркса і системна єдність діалектичного та історичного матеріалізму”. Ця праця покладена в основу його докторської дисертації, захищеної в 1982 році. В “Экономических науках” (1977) О.О. Мамалуй із О.О. Гриценком опублікували статтю “Сходження від абстрактного до конкретного: метод дослідження і метод викладення”. У видавництві Харківського університету 1979 року вийшла монографія Ю.Ф. Бухалова “Предмет і структура діалектичного матеріалізму в світлі матеріалістичного розуміння історії”.

У 1980 році на базі Лабораторії конкретно-соціологічних досліджень створено кафедру соціології (перший завідувач кафедри – професор О.О. Якуба), діяльність якої створила необхідні передумови для відкриття спеціалізації з соціології. Після підготовки необхідних фахівців та створення умов у **1990 році був відкритий соціологічний факультет, першим деканом якого став професор В.С. Бакіров [79, с. 291].**

Завдяки підготовці висококваліфікованих фахівців через аспірантуру й докторантуру, плідній науковій і навчально-методичній діяльності кафедра

філософії Харківського університету до 80–90-х рр. ХХ ст. утвердилася як один із визначних в Україні центрів філософської освіти і науки.

Із 1984 року відповідно до запровадження комплексних кафедральних наукових тем почали виходити в основному тематичні “Вісники”. Цього ж року побачив світ за загальною університетською реєстрацією 261-й номер “Вісника” за тематикою “Материалистическая диалектика и социальная практика”. А в 1987 та 1988 роках вийшло два номери філософського “Вісника” за цією ж тематикою.

Із 1991 року, після створення кафедри теорії культури і філософії науки, за редакцією завідувача цієї кафедри професора І.З. Цехмістра почали виходити щорічні тематичні “Вісники”, започаткувавши серію з філософських проблем науки та культури. У 1991 році в співавторстві з викладачами Дрогобицького педуніверситету вийшли два збірники статей із філософських проблем науки та культури. У 2002 році вийшов тематичний “Вісник” у двох частинах: “Наука, теологія, постмодернізм”, у 2003 – “Наука, культура, постмодернізм”. У 2004 році – збірник наукових статей “Наука і релігія сьогодні”.

На кафедрі філософії за редакцією проф. О.О. Мамалуя з 1997 року виходять “Вісники” під рубрикою “Філософські перипетії”, де друкуються викладачі й аспіранти університету та інших вишів Харкова. У 2000 році вийшли “Філософські перипетії” з проблеми “Світ – системна теорія і сучасні глобальні трансформації: філософія, політика, соціологія”.

Плідне поєднання на кафедрі філософії багатого спектра загально-філософських, філософсько-природничих, логіко-методологічних та соціогуманітарних досліджень дозволило створити відповідно до наказу в.о. ректора М.І. Сазонова від 2 липня 1990 року в Харківському університеті **кафедру теорії культури і філософії науки**, яку очолив доктор філософських наук, професор І.З. Цехмістро. При кафедрі 1996 року створено лабораторію гендерних досліджень, завідувачкою якої стала професор І.А. Жеребкіна. На кафедрі теорії культури і філософії науки в 2003—2004 навчальному році працювало 5 професорів, 13 доцентів і 4 викладачі. На 2004 рік, тобто за

14 років існування, співробітниками кафедри опубліковано 12 монографій, 688 статей, 11 підручників та навчальних посібників [25, с. 701].

Кафедра розробляє комплексну наукову тему “Проблема духовності в науці та культурі”. Крім того, досліджує дві бюджетні теми: “Постмодернізм і реляційний холізм. Компаративістський аналіз” (керівник – професор І.З. Цехмістро) та “Розроблення концепції інформаційного середовища викладання філософії культурології” (керівник — професор О.В. Тягло).

Найбільш активними науковцями є професори кафедри: завідувач кафедри (до вересня 2008 р.) І.З. Цехмістро, який опублікував серію праць із холістичної філософії науки; Б.Я. Пугач видала монографію “Квант дії – таємничий вісник реального світу” (2000); Я.М. Білик опублікував декілька праць з ігрової теорії культури; В.В. Шкода – монографію “Вступ до правової філософії” (1997).

Викладачі кафедри теорії культури та філософії науки протягом 90-х років підготували й опублікували низку навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів: “Історія світової та вітчизняної культури”, “Холістична філософія науки: навчальний посібник для студентів гуманітарних, природничо-наукових і технічних спеціальностей вузів” (професор І.З. Цехмістро); “Релігієзнавство” (доценти Г.Д. Панков, О.С. Філоненко, викладач О.М. Кучер); низку праць із гендерної тематики (доценти І.А. Жеребкіна, В.А. Суковата, старший викладач Я.В. Боцман). Викладачі кафедри брали участь у відкритому Всеукраїнському конкурсі “Трансформація гуманітарної освіти в Україні”, який проводився фондом Дж. Сороса. Цей конкурс передбачав написання підручників із соціально-гуманітарних дисциплін. На конкурс кафедра подала 6 проектів. Усі вони стали переможцями конкурсу, отримавши фінансову підтримку й були опубліковані. Це: “Вступ до правової філософії” та “Соціологія наукового пізнання” (В.В. Шкода); “Матеріали курсу філософії для природознавців” (О.В. Тягло); “Нариси з історії європейської культури” (В.С. Старовойт); “Прикладна етнопсихологія”

(С.О. Таглін, О.С. Павленко); “Філософія науки. Холістичний підхід” (І.З. Цехмістро).

Окрім нормативного курсу з “Історії світової та вітчизняної культури”, розроблені й читаються факультативні та спеціальні курси з культурологічної тематики: “Історія художньої культури України”, “Історія театру”, “Основи культурології”, “Мова музики”, “Соціокультурні аспекти інформації суспільства”, “Проблема влади: держава, суспільство, особа”, “Проблеми духовності в науці та культурі” та ін.

Лабораторія гендерних досліджень, що функціонує при кафедрі теорії культури і філософії науки в 1996 році випустила підручник “Теория и история феминизма”, а в 1998 році організувала видання першого в СНД академічного журналу “Гендерные исследования”. У 2000 році була завершена підготовка тритомного навчального посібника “Введение в гендерные исследования”. У 1997 році лабораторія організувала першу в Україні Міжнародну літню школу з гендерних досліджень, яка з того часу проводиться щорічно.

4.4. Перейменування у 2002 році кафедри філософії на кафедрі теоретичної та практичної філософії

Велику навчально-виховну та наукову роботу в університеті проводила **кафедра філософії**, яку з березня 1991 року очолив доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки **О.О. Мамалуй** [24, с. 296]. **У 2002 році кафедра філософії була перейменована на кафедру теоретичної та практичної філософії**. За кафедрою був закріплений весь цикл філософсько-культурологічних дисциплін на гуманітарних факультетах і відділеннях університету.

У 90-ті та наступні роки кафедра здійснила велику за обсягом роботу щодо реорганізації викладання всього комплексу філософсько-культурологічних дисциплін, переробки навчальних планів і програм,

методичного, інформаційного й наукового забезпечення навчального процесу. Протягом 90-х років були введені такі спецкурси, як “Постфілософські стратегії” (професор О.О. Мамалуй), “Психоаналіз як антропологія і культурологія” (доцент Л.І. Бондаренко), “Релігійна та філософська концепція походження зла” (професор О.К. Бурова), спецкурси з історії філософії (доцент В. Педан), “Становлення філософії в Україні” (професор Л.М. Дениско), “Філософія мови” (професор Д.І. Руденко), “Етика менеджменту” (доцент Т.Ю. Журженко), “Сучасна німецька філософія виховання” (професор М.Д. Култаєва, читала німецькою мовою) та ін. Кафедра розробляє комплексну тему “Філософія і різноманіття соціокультурних світів”, яка охоплює багатогранну наукову діяльність її співробітників.

Уперше в філософській літературі доцент В.В. Гусаченко у двох монографіях і докторській дисертації спеціально обґрунтував феномен трансгресивної диверсифікації модерну як динамічного взаємного переплетіння модерних і немодерних елементів соціуму і як соціальної сутності “ситуації постмодерну”. Доцент І.В. Карпенко в серії наукових праць аналізує взаємодію “центру” і “периферії” у філософському просторі культури. Професор О.К. Бурова у своїх працях розробила постнекласичний інструментарій, який дозволяє виявити місце й визначити статус мови у людському бутті, й, виходячи з цього, запропонувала нетрадиційну ресологічну стратегію як стратегію діалогу та партнерства. Професор Н.С. Корабльова концептуально обґрунтувала багатомірність рольової реальності в контексті людиновимірності історії, яка визначається надлишком соціального як резервуара рольових ідентифікацій, що надають історії антропомірних характеристик. Доцент О.М. Юркевич у своїй монографії обґрунтовує засади концепції множинності культур розуміння й культургерменевтики, у зв'язку з цим піддає критиці герменевтичний універсалізм. Доцент С.О. Заветний досліджує взаємодію соціального управління й особистісного самоуправління. Докторант Л.Д. Газнюк у своїй монографії та докторській дисертації розкрила в екзистенційно-антропологічному ключі вплив внутрішніх переживань людини

на її соматичне буття. Доцент О.О. Фісун у своїх дослідженнях аналізує взаємозв'язок цивілізаційної структури й динаміки геоісторичних трансформацій у світ-системному вимірі. Він розробив нову модель структури і динаміки історичного розвитку, яка істотно відрізняється від класичних еволюційних (лінійно-поступових), а також локально-циклічних концепцій. Доцент Т.Ю. Журженко з феміністичних позицій досліджує трансформацію сфери соціального відтворення в пострадянській Україні, процеси реорганізації відносин і перерозподілу витрат у родині, управління ринком і державою в умовах економічних реформ і національного відродження. Докторант І.Ю. Романов у своїх наукових дослідженнях здійснив вдалу спробу наблизити суто психологічні концептуалізації психічної діяльності людини до філософського розуміння місця психоаналітичного дискурсу і практики в історії європейської культури.

На кафедрі філософії значна увага приділяється перекладам зарубіжної філософської літератури, її аналізу та публікації. Початком цієї справи було видання навчально-методичного посібника доцентів Л.І. Бондаренко і С.О. Тагліна, а також студента (потім аспіранта) О.В. Баженова “Психоаналіз і культурологія” (1991), в якому подано маловідомі й раніше не перекладені матеріали психоаналітичної школи, а також коментарі до них. Бондаренко Л.І. спільно з І.І. Кутько і П.Т. Петрюком були укладачами “Истории психоанализа в Украине” (1996). У ній разом із розкриттям основних етапів становлення психоаналізу у Львові, Одесі, Києві та Харкові опубліковано україно- і російськомовні праці з психоаналізу, що давно вийшли з наукового обігу, але певною мірою зберегли свою актуальність. Аспірант В.В. Гагатик переклав із новогрецької та опублікував листи подвижника-ісихаста Йосипа Афонського “Изложение монашеского опыта” (Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1998). За науковою редакцією професора Д.І. Руденка вийшов тритомник М. Фуко “Історія сексуальності” у перекладі з французької І.І. Донченка. Професори О.О. Мамалуй і Д.І. Руденко здійснили наукове редагування перекладу

І.І. Донченка (українською з французької) філософського бестселера Жака Дерріда “Привиди Маркса”.

Кафедра філософії розробляє комплексну кафедральну тему “Філософія і різноманіття соціокультурних світів”. Першою публікацією з цієї теми була колективна кафедральна монографія під керівництвом професора О.О. Мамалуй “Квінтесенція філософії і час” (1992). Проаналізувавши отримані результати в ході розробки комплексної кафедральної теми, професор О.О. Мамалуй виділяє п’ять основних напрямів наукової діяльності колективу кафедри [24, с. 301-304].

1. *Метафілософські дослідження.* За допомогою власного експериментального концепту пост(недо)модерн професор О.О. Мамалуй у своїх публікаціях розкриває парадигмальні зрушення в сучасному модусі філософствування. Доцент В.В. Гусаченко у двох монографіях “Жизнь и смерть объекта. Очерки философской теории субъективности” (1995) і “Трансгрессии модерна” (2002) та докторській дисертації, захищеній у 2003 році, уперше у філософській літературі спеціально обґрунтував феномен трансгресивної диверсифікації модерну як динамічного взаємного переплетіння модерних і немодерних елементів соціуму, отже і як соціальної сутності “ситуації постмодерну”.

У 2007—2008 рр. доктор філософських наук, професор О.О. Мамалуй ініціював дискусію на тему “Який модерн?”, яка завдяки своїй актуальності набула всеукраїнського характеру. Матеріали цієї дискусії опубліковано в колективній монографії “Какой модерн? Философские рефлексии над ситуацией пост/недо/after-post модернизма”, присвяченій 70-річному ювілею професора О.О. Мамалуй (у 2-х томах). Том 1 виданий у 2010 р. До видання готується 2-й том монографії.

Доцент І.В. Карпенко в циклі статей, монографії “Філософський простір культури: людина філософствуюча і людина в повсякденності” (2006) і в захищеній у 2007 році докторській дисертації “Філософська рецепція

повсякденності в просторі культури” розробив новий науковий напрям філософсько-культурологічних досліджень.

2. *Соціально-філософські та філософсько-історичні дослідження.*

Доцент Н.С. Корабльова 2000 року у видавництві Харківського університету опублікувала монографію “Багатомірність рольової реальності: ролі та маски – обличчя та личина” і невдовзі за цією темою захистила докторську дисертацію.

У фундаментальній монографії “Модернізація, раціональність і право” (2004) і в захищеній у 2005 році докторській дисертації “Суспільна раціоналізація і право в процесі модернізації” доцент Н.А. Бусова розглядає феномен модернізації як процес диференціації та раціоналізації суспільства. Вона здійснює теоретичну реконструкцію процесу модернізації як суспільної раціоналізації, розкриває роль демократичної легітимізації правових норм на етапі рефлексивної модернізації.

Доцент С.О. Заветний у своїй монографії “Соціальне управління і особистісне самоуправління: джерела взаємодії” (1999) досліджує взаємодію соціального управління й особистісного самоуправління. Розроблена ним концепція подана в цій монографії та докторській дисертації, захищеній у 2005 році.

Доцент Т.Ю. Журженко в монографіях “Соціальне відтворення і гендерна політика в Україні” (2001) і “Гендерні ринки України: політична економія національного будівництва” (2005) з феміністських позицій аналізує трансформацію сфери соціального відтворення в пострадянській Україні, процеси реорганізації відносин і перерозподілу витрат між сім’єю, ринком і державою в умовах економічних реформ.

Доцент О.А. Фісун у своїх дослідженнях аналізує суттєві зміни в соціальних системах і цивілізаціях: “Світ – системний аналіз як теорія геоісторичних змін” (Вісник Харківського національного університету. 2000, № 487) та “Модернізація, соціокультурні констеляції і світ – системний аналіз” (Вісник Харківського національного університету, 2000, № 474). У “Віснику Харківського університету” (2003, № 592) він публікує статтю “Цикли

гегемонії, нова картографія постсучасного світу і глобалізація: пошук стратегії для України”. У 2006 році в Харкові виходить його монографія “Демократія і неопатрімоніалізм і глобальні трансформації”. А в 2008 році О.А. Фісун захищає докторську дисертацію “Демократія і неопатрімоніалізм в сучасних теоріях політичного розвитку”.

3. Філософсько-антропологічні та культурно-філософські дослідження.

Доцент О.К. Булова в Харківському видавництві “Основа” 1995 року опублікувала монографію “Філософствування про річ або натюрморт на тлі буття” і наступного року захистила докторську дисертацію на тему “Філософія речі. Еволюція основних ресологічних стратегій”. У монографії та докторській дисертації О.К. Булова розробила “постнекласичний” інструментарій, який дозволяє виявити місце й визначити статус речі в людському бутті, й, виходячи з цього, опрацювала нетрадиційну ресологічну стратегію як стратегію діалогу і партнерства. Річ показано як феномен межі, на якій сходяться суще та екзистенційне, що виступає симптомом поліморфної відкритості в культурі.

Юркевич О.М. у видавництві Харківського університету 2002 року опублікувала монографію “Герменевтичні ідеї в східнослов'янській філософській традиції”, а в 2005 захистила докторську дисертацію на тему “Герменевтика культурної форми розуміння”. У монографії та дисертації вона запропонувала нову концепцію “руської герменевтики” як особливої транснаціональної форми розуміння, притаманної східнослов'янській герменевтичній традиції.

Докторант П.М. Донець у своїй монографії “Основи загальної теорії міжкультурної комунікації: науковий статус, понятійний апарат, мовний і немовний аспекти, питання етики і дидактики” (2001) обґрунтував засади загальної теорії міжкультурної комунікації.

Докторант Л.М. Газнюк у своїй монографії “Соматичне буття персонального світу особистості” (2003) і в захищеній наступного року докторській дисертації “Персональність соматичного буття: філософсько-антропологічний аналіз”, розкрила в екзистенційно-антропологічному ключі

вплив внутрішніх переживань людини на її соматичне буття, особливо на початку ХХІ ст. Ці переживання, на її думку, мають як конструктивні, так і деструктивні наслідки.

4. *Філософсько-психологічні дослідження.* Вище зазначалось, що на початку 90-х років філософське осмислення психоаналітичних концепцій здійснювалось на кафедрі філософії, головним чином Л.І. Бондаренко. Доцент І.Ю. Романов продовжив дослідження з цієї проблематики. Він опублікував навчально-методичний посібник “Психоаналіз, філософія і наука про людину” (2003), серію статей із цієї проблематики та переклав низку важливих психоаналітичних праць: “Психоанализ в развитии. Сборник переводов” (1998); Р.Л. Стюарт “Психоанализ и психоаналитическая психотерапия” (1999); Кляйн, С. Айзекс, Дж. Райвери, П. Хайманн “Развитие в психоанализе” (2001); “Эра контрпереноса: Антология психоаналитических исследований (1949—1999 гг.)” (составление, научная редакция и предисловие И.Ю. Романова. 2005). У своїх працях і в перекладених творах була здійснена спроба зблизити суто психоаналітичні концепції психічної реальності та філософське розуміння місця психоаналітичного дискурсу і практики в історії європейської культури, зокрема практик “підкування про душу”. Романов І.Ю. був одним із організаторів низки психоаналітичних семінарів і конференцій.

5. *Дослідження філософської традиції в Харківському університеті.* На початку 90-х років на кафедрі філософії було відновлено дослідження університетської філософії в Харкові. За його результатами С.О. Голюков захистив кандидатську дисертацію “Університетська філософія: Проблема соціальної інституалізації”. Абашник В.О. декілька років перебував на стажуванні у ФРН, де захистив дисертацію “Kant und der Deutsche Idealismus in der Ukraine in ersten Drittel des 19. Jahrhunderts. Schwerpunkt: Johan Baptist Schad (1758—1834)” й отримав науковий ступінь доктора філософії Йенського університету.

У науковому житті кафедри теоретичної і практичної філософії значне місце посідає “Вісник Харківського університету”. Серія “Філософія. Філософські перипетії” (заснована в 1965 році) – видання, затверджене ВАК

України як фахове. У “Філософських перипетіях” друкують результати своїх досліджень викладачі кафедри, філософи Харкова та інших міст України, здобувачі наукових ступенів кандидата або доктора наук. Із початку 90-х і до 2004 року (до 200-річчя університету) вийшло 12 випусків “Філософських перипетій” [25, с. 704], а в цілому з початку заснування “Вісника”, до 2011 року включно, вийшло 44 випуски “Філософських перипетій”. 44-й випуск був ювілейним. Він присвячений десятиріччю філософського факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

На кафедрі теоретичної і практичної філософії тривалий час успішно функціонують аспірантура й докторантура. Серед тих, хто в різні роки закінчив аспірантуру кафедри, понад 30 осіб згодом стали завідувачами кафедр і приблизно стільки ж – докторами наук. Великий досвід наукового керівництва дисертантами мають професори кафедри О.О. Мамалуй, який підготував 27 кандидатів і 7 докторів наук; Л.М. Дениско – 12 кандидатів наук; Н.С. Корабльова – 4 кандидати і 2 доктори наук; О.А. Фісун – 5 кандидатів наук [24, с. 303].

Філософський факультет Харківського університету, зокрема кафедра теоретичної і практичної філософії має значний досвід організації та проведення наукових конференцій. З 1992 року вона проводить щорічні міжнародні Сквородинівські читання з обов’язковою публікацією тез доповідей і виступів. Сквородинівські читання проводяться спільно з товариством “Філософська освіта” (голова – професор О.М. Кривуля). Традиційним стало відвідування наступного дня Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сквороди в с. Сквородинівка Золочівського району Харківської області з покладанням квітів на могилу філософа. Згодом відвідування музею стало набувати форми виїзного засідання з проведенням частини роботи конференції. У травні 2011 р. кафедра брала активну участь у проведенні VI Всеукраїнської наукової конференції “Григорій Скворода і проблеми соціального буття”, яка відбулася в Національному літературно-меморіальному музеї Г.С. Сквороди в Сквородинівці [82, с. 10-16].

28-30 березня 2012 року в Харківському національному технічному університеті сільського господарства з виїздом до Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди відбулася Міжнародна науково-теоретична конференція на тему “Філософія спілкування: культура, мова, цінності”.

У 2012 році виповнюється 290 років із дня народження Г.С. Сковороди та 20 років започаткування щорічних Сковородинівських читань. У зв'язку з цим 29-30 вересня 2012 року були проведені ХХ Сковородинівські читання.

Кафедра теоретичної і практичної філософії організувала проведення симпозіуму молодих філософів “Знання, культура, влада: проблеми філософського осмислення” (1993), меморіальні читання, присвячені професору О.Ф. Плахотному (1996) і професору Ю.Ф. Бухалову (1991, 2001), міжнародні семінари: “Світ — системна теорія і сучасні глобальні трансформації” (2000) та “Українсько-російське прикордоння: формування соціального і культурного простору в історії і сучасній політиці” (у рамках Київського проекту Інституту Кеннана) та ін.

Кафедра має широкі творчі зв'язки. За ініціативи й завдяки активним організаційним зусиллям професорів Д.І. Руденка, Ю.І. Сватка, О.О. Мамалужа, доцентів В.В. Прокопенка і О.М. Юркевич у 1996 році було відкрито першу в Україні та третю у світі філософську кафедру ЮНЕСКО під назвою “Кафедра філософії людського спілкування”, яка згідно з “Генеральною угодою про спільну діяльність” функціонує на засадах рівноправного партнерського співробітництва між Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна і Харківським державним технічним університетом сільського господарства; адміністративно базується в ХНТУСГ ім. П. Василенка. Філософська кафедра ЮНЕСКО у 2010 р. видала третій збірник праць викладачів філософії вишів Харкова та інших міст України.

Кафедра теоретичної і практичної філософії Харківського університету тривалий чав успішно співпрацює з Харківською філією Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Інститутом

філософії ім. Григорія Сковороди НАН України, а також із Лондонським університетом, Університетом ім. В. Гумбольдта, Центром Ф. Броделя, Європейською федерацією психоаналізу.

На кафедрі теорії культури і філософії науки (2 липня 2010 року їй виповнилось 20 років), ще коли її співробітники були в складі кафедри філософії, в 70-х рр. ХХ ст. під керівництвом професора І.З. Цехмістра була заснована наукова школа “Холістична філософія науки. Проблема духовності у науці та культурі”. У межах цієї наукової школи зараз працюють 5 докторів і 9 кандидатів наук. Науковою школою підготовлено 11 докторів і 46 кандидатів філософських наук. Лише в 2009—2010 роках захищено 4 докторські дисертації: докторант кафедри С.О. Лебідь, доценти В.А. Суковата і Я.В. Тарароєв та докторант В.О. Голозубов. За цей час аспірантами кафедри захищено 12 кандидатських дисертацій, із них 4 – працівники кафедри.

Школа проводить фундаментальні дослідження в галузях філософії та культурології за такими напрямками: “Концепція цілісності: проблема духовності в науці та культурі”; бюджетна тема “Наука і релігія в епоху постмодерну”; спільні україно-російські проекти “Постнекласичні методології науки” та “Імплікативно-логічна природа квантових кореляцій: перспективи досліджень і застосувань”.

За підсумками наукових дослідження і в результаті запровадження їх у навчально-методичній діяльності лише у 2007—2009 роках опубліковано 8 монографій та понад 200 наукових статей, у тому числі 35 статей у визнаних зарубіжних виданнях. За темою наукового дослідження опубліковано такі монографії: професора І.З. Цехмістра “Постнекласика: наука, філософія, культура” (розділ у монографії “Постнекласика in action: современный холизм”, 2009); доцента В.А. Суковатої “Лицо Другого. Телесные образы Другого в культурной антропологии” (2009); доцента Я.В. Тарароєва “Онтологические основания современной физики и космологии” (за науковою редакцією професора І.З. Цехмістра, 2009). За підсумками діяльності наукової школи захищено 11 кандидатських та 2 докторські дисертації.

Професор І.А. Жеребкіна на 2007—2010 роки отримала грант Фонду Дж. Д. і К.Т. Макартурів (США) у рамках проекту “Університетська мережа з гендерних досліджень у країнах колишнього СРСР”. Професор І.З. Цехмістро за конкурсом у 2009—2010 роках брав участь у спільному проекті Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та Інституту філософії РАН (м. Москва) із розробки проблеми “Імплікатиивно-логічна природа квантових кореляцій. Перспективи досліджень і застосувань”.

Керівник наукової школи “Холістична філософія науки. Проблема духовності у науці та культурі” — відмінник освіти України (2000), доктор філософських наук, професор, академік Академії політичних наук України, член-кореспондент Академії інформатики України І.З. Цехмістро за особистий вагомий внесок у розвиток філософської науки отримав почесне звання “Заслужений діяч науки і техніки України”, за особисті досягнення в галузі науки й культури та внесок у вирішення соціально-економічних проблем Харківської області від облдержадміністрації отримав стипендію ім. В.Н. Каразіна, у 2007 році Міністерством освіти і науки України був нагороджений урядовою відзнакою “За наукові досягнення”.

До складу вищеназваної наукової школи входять: Штанько Валентина Ігорівна, доктор філософських наук, професор, відмінник освіти України (2001), кращий викладач гуманітарних дисциплін (2003); Морозко Любов Георгіївна, кандидат філософських наук, професор, заслужений працівник культури України (2003); Фролова Ольга Володимирівна, відмінник освіти України (2004).

Праці провідних представників школи — професорів І.З. Цехмістра і В.І. Штанько — неодноразово отримували схвальні відгуки світової наукової преси. Так, наприклад, після виходу у світ ще в 1972 році монографії І.З. Цехмістра “Диалектика множественного и единого. Квантовые свойства мира как неделимого целого” (“Мысль”) у журналі “Człowiek i swiatopoglad” (1974, № 12), зазначалося: “Принятие гипотезы о неделимости мира и невозможности полного описания его в рамках многообразия позволяет автору

дать оригинальную интерпретацию основных проблем физики: корпускулярно-волнового дуализма и интерференционных опытов; парадокса Эйнштейна-Розена-Подольского; законов сохранения... эта книга заинтересует главным образом философов из-за несомненно оригинального подхода ко многим проблемам, являющимся по-прежнему источником ожесточенных дискуссий". Из рецензії на ту ж книгу журналу "Deutsche Zeitschrift für Philosophie" (1975, № 7): "Настоящая работа может быть рекомендована для изучения физикам и философам". Из передруку статті Н. Херберта "Фотоны помнят друг о друге" ("New Scientist") у газеті "За рубежом" (1987, № 30): "У ученых сейчас сложился определенный взгляд "на квантовую неразделимость", оформившийся, в частности, под влиянием работ советских ученых: А.Д. Александрова, В.А. Фока, И.З. Цехмистро и др. Она отражает глубокое свойство физической неделимости мира в конечном счете".

У газеті "Отечественный фронт" за 24 березня 1989 року (№ 13136), зазначалось: "Современный физический холизм является почти пренебрегаемой темой в марксистской философии и методологии физики вероятно из-за "дурной его славы", связанной с субъективно-идеалистическим истолкованием явлений в западной философии и методологии науки. Однако последнее вовсе не является обязательным. Пример этому дает разрабатываемая Иваном Цехмистро и харьковской школой в СССР концепция целостности в диалектико-материалистической философии".

Професор І.З. Цехмістро опублікував ще такі монографії: "Понятие протяженности и описание физической реальности" (1972); "Диалектика множественного и континуум" (1977); "Поиски квантовой концепции физических оснований сознания" (1981); "Концепция целостности" (руководитель авторского коллектива, 1987); "Постмодернізм у філософії, науці та філософії культури. Хрестоматія" (керівник авторського колективу, 1997); "Європейська та українська культура в нарисах. Навчальний посібник" (за редакцією І.З. Цехмістра та ін., 2003).

До 200-річчя Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна професор І.З. Цехмістро опублікував навчальний посібник із грифом Міністерства освіти і науки України “Холистическая философия науки” (2002), який наступного року був перевиданий українською мовою — “Голістична філософія науки” (за літературною редакцією професора Л.В. Ушкалова, 2003).

Упродовж понад 10 років професор І.З. Цехмістро співпрацює з Інститутом “Metamexus” (Філадельфія, США). У Харкові ним створена LSI група з університетом штату Айова (США), (з професором І.А. Жеребкіною). Брав участь у спільному україно-російському проекті “Посткласика: філософія – наука – культура” (ЦГО НАН України – Інститут філософії РАН, 2007—2008), а також у спільному україно-російському проекті “Імплікативно-логічна природа квантових кореляцій” (ХНУ ім. В.Н. Каразіна – Інститут філософії РАН, 2009—2010).

За 20 років існування кафедри теорії культури і філософії науки її співробітниками опубліковано 34 монографії. Окрім вищеназваних монографій завідувача кафедри професора І.З. Цехмістра, подаємо перелік опублікованих монографій співробітників кафедри: професор В.В. Шкода “Оправдание многообразия” (1990); професор В.Ф. Сухіна “Человек в мире информатики” (1992); доцент М.А. Блюменкранц “Введение в философию подмены. (Легенда в историко-философской перспективе)” (1994); професор Б.Я. Пугач “Наблюдаемость и ненаблюдаемость в естественно-научном познании” (1996); професор І.А. Жеребкіна “Метафизика как жанр” (1996); І.А. Жеребкіна “Женское политическое бессознательное. Женское движение и проблема гендера в Украине” (1997); Я.М. Білик “Дослідження ігрового феномена в культурі” (1998); І.А. Жеребкіна “Украинская женщина в переходный период: от социальных движений к политике” (1999); І.А. Жеребкіна “Прочти мое желание... : постмодернизм, психоанализ, феминизм” (2000); С.В. Євтушенко “Примітив. Нариси з теорії історіографії, історії художнього примітива” (2001); І.А. Жеребкіна “Страсть. Женское тело и сексуальность в России” (2001); І.А. Жеребкіна “Женское политическое бессознательное” (2002); І.А. Жеребкіна

“Гендерные 90-е, или Фаллоса не существует?” (2003); С.В. Євтушенко “Примітив: Сакральність профанного?” (2003); С.В. Євтушенко “От Покрова к Воздвижению” (2003); С.В. Євтушенко “Покровские мистерии” (2004); доцент В.А. Суковата “Девиантность в социальном, литературном и культурном контекстах: опыт мультидисциплинарного осмысления” (2004); докторант Є.О. Зарудний “Таласократія vs, телурократія: типи культури і моделі суспільства” (2005); Є.О. Зарудний “Корені українства на теренах світової культури (спроба компаративного аналізу)” (2005); І.А. Жеребкіна “Суб’єктивність и гендер: гендерная теория субъекта в философской антропологии”; І.А. Жеребкіна “Феминистская интервенция и сталинизм, или Сталина не существует?”; докторант Є.О. Лебідь “Введение в феноменологию природы” (2006); доцент О.В. Титар “Культура Слобожанщини: Проблеми національно-культурної ідентичності” (2006); Є.О. Лебідь “Идея природы: концепт и контекст”; професор Л.Л. Савицька “На пути обновления. Искусство Украины в 1890—1910 годы” (2006); професор З.І. Алфьорова “Межі видимого. Становлення візуального мистецтва” (2008); І.А. Жеребкіна “Наслаждение быть мужчиной. Западные теории маскулинности и постсоветские практики” (2008); В.М. Корабльова “Покоління в полі культури: множинність репрезентацій” (2009); В.А. Суковата “Лицо Другого. Телесные образы Другого в культурной антропологии” (2009); аспірант В.О. Паращич “Двопалатний парламент: міжнародний досвід та українські реалії” (розділ в “Історії ідеї бікамералізму в Україні”, 2009); Я.В. Тарароев “Онтологические основания современной физики и космологии” (2009); докторант О.В. Голозубов “Теология смеха как феномен западной культуры” (2009).

У 2009—2010 роках були опубліковані такі навчальні посібники: О.В. Фролова, О.С. Пономарьов, С.О. Заветний, С.М. Пазинич “Основи етики управління” (2009); О.С. Філоненко, О.В. Фомін, К.М. Влесик “Християнська етика в українській культурі” (2008); К.В. Кислюк “Філософія. Модульний курс” (2-ге вид. із грифом МОН України); К.В. Кислюк, О.М. Кучер “Релігієзнавство” (5-те вид., 2009).

У 2009 році вийшли такі навчально-методичні видання: Я.В. Тарароєв “Філософія для иностранных учащихся и студентов всех форм обучения”; Л.В. Українець “Історія західноєвропейської музичної культури”.

Гранти отримали: професор І.А. Жеребкіна на 2007—2010 роки, грант Фонду Дж.Д. і К.Т. Макатурів (США) у рамках проекту “Університетська мережа з гендерних досліджень для країн колишнього СРСР”; професор І.З. Цехмістро грант на 2009—2010 роки для спільного дослідження ХНУ ім. В.Н. Каразіна та Інституту філософії РАН (Москва) з теми “Імплікативно-логічна природа квантових кореляцій. Перспективи досліджень і застосувань”.

Наукова діяльність за межами країни: доцент В.А. Суковата за запрошенням Нідерландського інституту спеціальних досліджень у галузі гуманітарних та суспільних наук (м. Вассенаар) перебувала з 3 квітня до 30 червня 2009 року з метою проведення наукових досліджень за темою докторської дисертації. Вона також брала участь у Міжнародній конференції дослідників і педагогів “Холокост під кулями в Україні” (2009).

Доцент Я.В. Тарароєв брав участь у теоретичному семінарі Інституту філософії РАН (Москва), сектор “Філософія природознавства”, де виступив із доповіддю “Онтологічні основи сучасної космології”. Аспірантка К.О. Білик брала участь у Міжнародній конференції з філософії мови та лінгвістики в Лодзінському університеті (14-16 травня 2009 р.), докторант О.В. Голозубов — у Міжнародній конференції “Еволюція сміху і людська унікальність” (Венеція, 26-30 травня 2009 р.) та в Міжнародній конференції “Еволюція і унікальність людського досвіду” (Падуя, 23-30 травня 2009 р.).

Докторант О.С. Філоненко брав участь у науковому семінарі Фонду С. та Є. Трубецьких (Москва, 19 травня 2009 р.), Другому міжнародному україно-голландському науковому семінарі “Уроки Голокосту: тоді і тепер” в Інституті Юдаїки (Київ, 7-12 вересня 2009 р.), у Нідерландському Міністерстві освіти, у міжнародній конференції “Людина в богослов’ї митрополита Антонія Сурожського” (Москва) та міжнародній конференції “VI Біблійні читання. Біблія у XXI столітті” (Москва, 15-16 травня 2010 р.). Професор І.А. Жеребкіна

за допомогою Фонду Макартурів організувала проведення XIII Міжнародної школи з гендерних досліджень (Форос, 18-31 жовтня 2009 р.).

Професор І.З. Цехмістро брав участь у Міжнародній конференції “Філософія фізики: актуальні проблеми” (Москва – Дубна, 17-18 червня 2010 р.). Виступив із доповідями: “Два типи вірогідностей в природі” і “Логіко-алгебраїчна перевірка холістичної інтерпретації квантової механіки”. Професор І.А. Жеребкіна брала участь у науковому семінарі з прав людини в Смольному інституті вільних мистецтв і наук (Санкт-Петербург, 26 квітня 2010 р.) та в симпозіумі “Реформа в Росії і реформи” (14–16 травня 2010 р., університет Гумбольдта, Берлін). Доцент В.А. Суковата стажувалася у Вільному університеті Берліна (ФРН) з 30 квітня до 27 червня 2010 року.

У березні 2010 року виконуючим обов’язки завідувача кафедри теорії культури і філософії науки був призначений кандидат філософських наук, доцент Ігор Павлович Білецький.

4.5. Відкриття у 2001 році в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна філософського факультету. Науково-педагогічна діяльність і здобутки факультету в перше десятиліття свого існування

24 серпня 1991 року Україна здобула незалежність. В університетському колективі цю подію сприйняли неоднозначно. Одні зустріли її з радістю, інші байдуже чи навіть вороже. Тому вчена рада університету, в умовах різкої політизації суспільства, одноголосно ухвалила наказ ректора І.Є. Тарапова від 26 серпня 1991 року про заборону діяльності в університеті політичних партій і організацій. Колектив університету вирішив зосередити зусилля на професійній діяльності [25, с. 550].

Роки становлення незалежної Української держави були досить складними. В умовах руйнації майже всіх сфер життя, різкого спаду виробництва, гіперінфляції важко доводилось кафедрам філософії та їхнім співробітникам. У таких умовах потрібно було зберегти досвідчені й

висококваліфіковані кадри й готувати нові, створити умови для підготовки докторських дисертацій. Протягом 90-х рр. ХХ ст. підвищили свою кваліфікацію через докторантуру доценти О.К. Бурова, В.В. Гусаченко, Т.Ю. Журженко, С.О. Заветний, І.В. Карпенко, Н.С. Корабльова, О.А. Фісун, О.М. Юркевич [24, с. 298].

В умовах незалежної Української держави, незважаючи на складні матеріальні труднощі, відбулися якісні зміни в системі викладання суспільних наук, зокрема філософії. Важливу роль відіграв процес деідеологізації філософії, перегляд заполітизованих уявлень про філософію та її призначення. Замість заідеологізованих “діамату” та “істмату” почали викладати загальну філософію. У цих умовах вирішувалась проблема створення в університеті філософського факультету.

Потреба у професійній філософській освіті в такому великому освітянському центрі Слобідської України, як Харків, відчувалася давно. Неодноразово робилися спроби порушити питання про відкриття підготовки фахівців цього напрямку у провідному вищому навчальному закладі Слобожанщини – Харківському університеті. Майже 200-літній історії створення в Харківському університеті філософського факультету професор О.О. Мамалуй присвятив свою статтю “З п’ятої спроби (кафедра теоретичної та практичної філософії та створення філософського факультету в Харківському університеті)” [24, с. 293—310].

На початку 1992—1993 навчального року за дорученням колективу кафедри філософії її завідувач професор О.О. Мамалуй звернувся до ректора університету професора І.Є. Тарапова зі службовою запискою, в якій аргументовано обґрунтував нагальну необхідність відкриття філософського факультету. Одним з аргументів щодо необхідності відкриття філософського факультету було наближення університету до свого 200-річного ювілею [24, с. 298-299, 308-310; див. додаток В]. За дорученням новообраного ректора університету професора В.С. Бакірова значну організаційно-підготовчу роботу здійснили доценти кафедри філософії І.В. Карпенко та С.О. Голіков.

Ураховуючи велику підготовчу організаційну роботу, проведену керівництвом університету, колективами кафедр філософії та теорії культури і філософії науки, Міністерство освіти і науки України своїм наказом № 527 від 18 липня 2001 року ухвалило рішення про створення в Харківському університеті філософського факультету. Ця довгоочікувана подія здійснилася, як зазначає професор О.О. Мамалуй, лише “з п’ятої спроби” [24, с. 293-300]. Відповідно до наказу ректора Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, професора В.С. Бакірова № 0202-1/076 від 23 серпня 2001 року філософський факультет розпочав набір студентів за спеціальністю “Філософія”. І це відбулося вперше майже за 200-річну історію університету. За результатами вступних іспитів на спеціальність “Філософія” було зараховано 17 студентів, які розпочали своє навчання з 1 вересня 2001 року [83, с. 5].

Організаційну роботу зі становлення факультету очолив виконувач обов’язків декана, кандидат філософських наук, доцент І.В. Карпенко. Упродовж 2001—2002 років сформувалась структура філософського факультету. До його складу ввійшли кафедри філософії, теорії культури і філософії науки, українознавства та політології. У 2002 році до факультету приєдналася кафедра правознавства. Таким чином, на початок 2004 року факультет складався з п’яти кафедр. Відповідно до рішення вченої ради ХНУ ім. В.Н. Каразіна від 25 листопада 2002 року, “враховуючи перспективу розвитку структури філософського факультету та відтворюючи первинну назву”, кафедру філософії було перейменовано на кафедру теоретичної і практичної філософії філософського факультету [24, с. 300].

Наприкінці 2001 року сформувались керівні органи факультету — деканат та вчена рада. 21 вересня 2001 року відбулися перші загальні збори трудового колективу філософського факультету, на яких було обрано вчену раду факультету та затверджено Положення про філософський факультет Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Учену раду очолив виконуючий обов’язки декана факультету І.В. Карпенко. Секретарем ученої ради було призначено професора, кандидата філософських наук Л.М. Дениско.

На засіданні вченої ради факультету 23 листопада 2001 року першим деканом філософського факультету було обрано доцента, кандидата філософських наук І.В. Карпенка, який наказом ректора професора В.С. Бакірова від 18 грудня 2001 року був призначений на цю посаду, а у вересні 2008 року вже доктора філософських наук, професора І.В. Карпенка призначили також завідувачем кафедри теоретичної і практичної філософії. Заступниками декана стали: з навчальної роботи – кандидат філософських наук, доцент С.О. Голіков, з наукової – кандидат історичних наук, доцент Д.М. Чорний, з виховної – старший викладач Л.К. Козачкова [83, с. 6].

У 2003—2004 навчальному році на філософському факультеті навчалося 157 студентів. Вони здобували підготовку за спеціальностями “Філософія”, “Культурологія” та “Правознавство”. Студенти факультету вивчали близько 150 різноманітних курсів. Серед них: “Історія філософії”, “Логіка”, “Гносеологія та епістемологія”, “Метафізика та онтологія”, “Феноменологія”, “Філософська герменевтика”, “Практична та комунікативна філософія”, “Філософська антропологія”, “Релігієзнавство”, “Архаїчна культура”, “Етнокультурологія”, “Культурна антропологія”, “Основи загальної теорії культури”, “Семіотика культури”, “Теорія держави і права”, “Історія держави та права України”, “Цивільне та сімейне право”, “Конституційне право України”, “Судові та правоохоронні органи України”, “Трудове право” та ін. [25, с. 700].

Крім того, кафедри факультету забезпечували викладання філософсько-культурологічних, політологічних та правових дисциплін на всіх факультетах університету.

Після відновлення у 2004 році юридичного факультету кафедру правознавства було переведено на нього з правом підготовки фахівців за спеціальністю “Правознавство”. Із вересня 2004 року до складу філософського факультету ввійшла кафедра валеології та була введена підготовка спеціалістів за фахом “Валеологія”.

Неухильно зростає кількісний та якісний склад кадрового забезпечення наукового та навчально-методичного процесу. Якщо у 2001—2002 навчальному

році на філософському факультеті працювало 78 науково-педагогічних співробітників, то у 2002—2003 навчальному році їх загальна кількість становила 98 осіб, зокрема 71 штатний і 27 сумісників. Протягом двох років кількість докторів наук на факультеті зросла в півтора рази – з 13 до 18 (18,4% особового складу), кандидатів наук – з 54 до 64 (65,3%). На 2004 рік 10 викладачів факультету були відзначені почесними званнями, серед них заслужені діячі науки і техніки, відмінники освіти, заслужені професори та викладачі [25, с. 700].

За часів незалежності України та створення філософського факультету в університеті зусилля професорсько-викладацького складу філософських кафедр були зосереджені насамперед на розробці й упровадженні сучасної моделі кафедри відповідно до нових завдань і можливостей.

Із відкриттям філософського факультету акцент у методичній роботі змістився на підготовку нових курсів і спецкурсів та їх комплексне методичне забезпечення. Вийшли друком комплекси навчально-методичних матеріалів із філософії Стародавнього Сходу (доцент В.П. Педан), релігієзнавства (доценти С.О. Голіков і Г.Д. Панков), філософської антропології (доцент Н.В. Загорський) тощо.

Філософський факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна свій перший 10-літній ювілей скромно відзначив у грудні 2011 року. За десять років свого існування він досяг значних успіхів і перетворився в один з найпотужніших факультетів університету. На факультеті здійснюється підготовка фахівців за напрямками: “Гуманітарні науки” (спеціальність “Філософія”); “Культура” (спеціальність “Культурологія”); “Здоров’я людини” (спеціальність “Валеологія”). Факультет починався з підготовки фахівців лише за однією спеціальністю – “Філософія”. Зараз студенти трьох спеціальностей вивчають понад 200 дисциплін.

У 2010—2011 навчальному році контингент студентів філософського факультету складав: денного відділення – 264, із них за контрактом – 18; заочного відділення – 58, із них за контрактом – 35.

Структура філософського факультету формувалась протягом трьох років. На факультеті функціонують п'ять потужних кафедр: теоретичної та практичної філософії, теорії культури і філософії науки, політології, валеології та українознавства. Вони виконують великий обсяг навчальної роботи на всіх факультетах університету. До того ж, вони є випусковими кафедрами [83, с. 6].

На **кафедрі теоретичної та практичної філософії** працює 10 професорів, 11 доцентів, 2 старших викладачі, 2 викладачі, навчається 20 аспірантів та 2 докторанти. Наукові напрями кафедри такі: багатоманіття форм філософствування в різних соціокультурних світах; розробка фундаментальних проблем соціально-філософської теорії; культурної антропології; філософії історії; політичної філософії; порівняльного вивчення цивілізацій; дослідження в галузі філософських і культурологічних аспектів теорії та практики психоаналізу. Завідувач кафедри — доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету Іван Васильович Карпенко.

Викладацький склад кафедри теоретичної та практичної філософії забезпечує читання на гуманітарних факультетах університету таких предметів: філософія, історія філософії, історія і теорія світової та вітчизняної культури, історія релігії та вільнодумства, етика, естетика, логіка, а також лекції та кандидатські іспити з філософії для аспірантів і здобувачів гуманітарного профілю.

На **кафедрі теорії культури і філософії науки** працює 7 професорів, 12 доцентів, старший викладач, 3 викладачі, навчаються 21 аспірант та 1 докторант. Наукові напрями кафедри такі: холістична філософія науки; гендерні дослідження; лудологічні аспекти культури; православ'я і православна філософія; філософія релігії; теологія; постмодернізм (гносеологія, культурологія, суспільні аспекти). При кафедрі працює лабораторія гендерних досліджень. Кафедра теорії культури і філософії науки забезпечує читання філософських та культурологічних дисциплін на природничих факультетах університету. Завідувач кафедри — кандидат філософських наук, доцент Ігор Павлович Білецький.

Кафедра політології заснована в 1991 році на базі кафедри наукового комунізму. Науковці кафедри працюють над актуальною науковою комплексною проблемою “Розвиток політичної системи України у порівняльній і глобальній перспективі”. Основні напрями наукових досліджень кафедри такі: проблеми влади і демократії; філософія політики та сучасна політична теорія; порівняльна політика; посткомуністичні трансформації та демократизація; проблеми регіоналістики; політична антропологія; етнополітика; теорія політичних конфліктів; глобалізація та світ-системний аналіз. Випускники кафедри освітньо-кваліфікаційних рівнів “спеціаліст політології” та “магістр політології” отримують кваліфікацію політолога, викладача суспільно-політичних дисциплін. Завідувач кафедри — доктор політичних наук, професор Олександр Анатолійович Фісун.

Кафедра валеології – перший в Україні науковий заклад, створений у 1999 році з “метою діагностики стану здоров’я дітей залежно від місця їхнього мешкання і стану навколишнього середовища та ліквідації екологічного дисбалансу за допомогою препаратів рослинного походження, пропаганди здорового способу життя, відновлення психічного, фізичного та духовного здоров’я” [80, с. 5]. У складі філософського факультету університету з вересня 2004 року. На кафедрі працюють 6 докторів та 9 кандидатів наук, 2 старших викладачі та 10 викладачів, навчаються 6 аспірантів. Сучасні наукові дослідження з валеології проводяться за такими напрямками: методологія діагностики здоров’я; екологічна валеологія; валеологія харчування; оздоровчі технології; педагогічна валеологія; валеологічний аналіз навчального процесу. Завідувач кафедри — доктор біологічних наук, професор Марія Степанівна Гончаренко.

На **кафедрі українознавства** працює 3 професори, 13 доцентів, 2 старших викладачі, 2 викладачі, навчаються 4 аспіранти. Наукові напрями кафедри такі: історія Слобожанщини; проблематика українського національного відродження; історіографія; джерелознавство та археологія історії України. При кафедрі діє Східний інститут українознавства

імені Ковальських. Завідувач кафедри — доктор історичних наук, професор Володимир Васильович Кравченко.

У 2005 році за кошти державного бюджету кафедра виконала науково-дослідну роботу “Національно-культурна ідентичність населення Слобідської України XVIII-XXI ст. Історико-культурологічні та політологічні аспекти концепції територіально-адміністративної реформи на Слобідській Україні”. На основі цього дослідження опубліковано 2 тематичних збірники робіт, присвячених дослідженню національно-культурної ідентичності та проблем порубіжжя.

На філософському факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна впродовж десяти років спостерігається динаміка кадрового забезпечення наукового та навчально-методичного процесу. Якщо в 2001—2002 навчальному році на факультеті працювало 78 науково-педагогічних працівників, то в 2010—2011 році їх загальна кількість складала 126 висококваліфікованих викладачів (989 штатних і 37 сумісників). За роки існування філософського факультету кількість докторів наук, що працюють на факультеті, зросла в три рази — із 13 до 39 (30,9% особового складу), кандидатів наук — із 54 до 64 (50,8%). Майже 32% викладачів факультету — це молоді люди віком до 40 років, близько 21% становлять викладачі у віці від 41 до 50 років, 24% — від 51 до 60 років, 23% — понад 60 років [83, с. 6]. Такий кадровий склад дозволяє забезпечити якісне викладання дисциплін гуманітарного та соціально-економічного циклу для студентів усіх факультетів університету, підготовку висококваліфікованих спеціалістів.

У 2006 році перші 15 випускників філософського факультету отримали дипломи магістрів з філософії (9 дипломів з відзнакою) із присвоєнням кваліфікації “філософ, викладач філософських дисциплін”. У 2007 році 4 випускники отримали дипломи з відзнакою магістра культурології та 4 — дипломи спеціаліста з культурології. У 2009 році за спеціальністю “Валеологія” отримали дипломи 18 магістрів, із них 10 дипломів з відзнакою. Загалом денне

відділення філософського факультету за десятилітній час його існування закінчили 243 бакалаври, 7 спеціалістів та 165 магістрів [83, с. 6-7].

Починаючи з 2002—2003 навчального року на філософському факультеті здійснюється підготовка за спеціальністю “Філософія” на заочному відділенні, а у 2009 році було розпочато підготовку фахівців з валеології заочної форми навчання за напрямом підготовки “Здоров’я людини”. Заочне відділення філософського факультету за спеціальністю “Філософія” закінчили 36 бакалаврів та 24 магістри. Таким чином, за роки існування філософського факультету на денному та заочному відділеннях було підготовлено 279 бакалаврів, 7 спеціалістів та 189 магістрів [83, с. 7].

У 2011—2012 навчальному році на філософському факультеті навчалися 251 студент денної форми навчання та 77 заочної. Вони отримують підготовку за напрямками “Філософія”, “Культура” та “Здоров’я людини”. Філософську освіту здобувають на денному відділенні 90 студентів, на заочному — 57. Культурологами готується стати 81 студент денної форми навчання. За напрямом підготовки “Здоров’я людини” навчаються на денному відділенні 80 студентів, на заочному — 20 [83, с. 7].

На філософському факультеті проведена значна робота з організації методичного забезпечення навчального процесу, підготовки та видання комплексів навчально-методичних матеріалів. За роки існування факультету викладачами було опубліковано 102 навчальних посібники та підручники, з них 37 підручників із грифом МОН України, понад 100 навчально-методичних комплексів з дисциплін фундаментальної та фахової підготовки студентів [83, с. 7].

Професорсько-викладацький склад філософського факультету проводить значну науково-дослідну роботу, яка охоплює 6 комплексних тем. Кафедра теоретичної та практичної філософії досліджує тему “Філософія і різноманіття соціокультурних світів” (керівник — професор О.О. Мамалуй). Кафедра теорії культури та філософії науки досліджує дві комплексні теми: “Проблеми духовності в науці та культурі” та “Імплікативно-логічна природа

квантових кореляцій. Перспективи досліджень і застосувань” (керівник — професор І.З. Цехмістро). Кафедра українознавства – “Національно-визвольний рух в Україні в ХІХ–ХХ ст.” (керівник — професор В.В. Кравченко). Кафедра політології – “Влада: сутність, проблеми ефективності та легітимізації” (керівник — професор М.І. Сазонов). Кафедра валеології розробляє сучасні методи діагностики фізичної, психічної та духовної складових здоров’я, методи моніторингу стану здоров’я населення та екологічного стану різних регіонів України, сучасні оздоровчі технології, займається моніторингом стану здоров’я та розробкою методів оздоровлення студентів тощо [83, с. 8].

На філософському факультеті склалися чотири наукові школи: “Харківська університетська школа теоретичної та практичної філософії” (керівник – професор О.О. Мамалуй); “Холістична філософія науки. Проблема духовності у науці і культурі” (керівник – професор І.З. Цехмістро); “Влада та її реалізація в незалежній Україні” (керівник – професор М.І. Сазонов); Харківська валеологічна школа (керівник – професор М.С. Гончаренко) [83, с. 8].

На філософському факультеті діє аспірантура й докторантура, працюють чотири спеціалізовані ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій за 10 спеціальностями: 09.00.01 – “Онтологія, гносеологія, феноменологія”; 09.00.03 – “Соціальна філософія та філософія історії”; 09.00.04 – “Філософська антропологія, філософія культури”; 09.00.05 — “Історія філософії”; 09.00.09 – “Філософія науки”; 09.00.12 – “Українознавство (філософські науки)”; 07.00.01 – “Історія України”; 23.00.01 – “Теорія та історія політичної науки”; 23.00.02 – “Політичні інститути та процеси”; 13.00.02 – “Теорія та методика навчання (фізична культура, основи здоров’я)”. Завдяки таким сприятливим умовам протягом десяти років 13 співробітників факультету захистили докторські дисертації, а 28 — кандидатські (чотири кандидатські дисертації захищено першими випускниками філософського факультету). На факультеті працюють 11 докторів наук, які захистилися в часи існування факультету (В.В. Гусаченко, Г.Г. Грінченко, Л.М. Газнюк, І.А. Жеребкіна, С.О. Заветний, І.В. Карпенко,

Г.Д. Панков, В.А. Суковата, Я.В. Тарароєв, О.А. Фісун, Д.М. Чорний) [83, с. 8-9].

Спеціалізована вчена рада Д 64.051.06 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України працює з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) філософських наук за спеціальностями: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури; 09.00.09 – філософія науки; 09.00.12 – українознавство (філософські науки). Голова спеціалізованої вченої ради Д 64.051.06 – доктор філософських наук, професор Карпенко Іван Васильович, декан філософського факультету, завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету.

Спеціалізована вчена рада Д 64.051.18 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна працює з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) філософських наук за спеціальностями: 09.00.01 – онтологія, гносеологія, феноменологія; 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії, філософські науки; 09.00.05 – історія філософії. Голова спеціалізованої вченої ради – доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії Мамалуй Олександр Олександрович.

Спеціалізована вчена рада К 64.051.19 працює у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальностями: 13.00.02 – теорія та методологія навчання (фізична культура, основи здоров'я); 13.00.07 – теорія та методика виховання. Голова спеціалізованої вченої ради – доктор біологічних наук, професор Гончаренко Марія Степанівна, завідувач кафедри валеології.

Спеціалізована вчена рада К 64.51.22 у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна працює з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальностями: 23.00.01 – теорія та історія політичної

науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Голова спеціалізованої вченої ради – доктор політичних наук Фісун Олександр Анатолійович, професор та завідувач кафедри політології філософського факультету.

На філософському факультеті Харківського національного університету виходять 5 фахових видань – “Вісників Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна” таких серій: “Філософія, Філософські перипетії”; “Теорія культури і філософія науки”; “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”; “Питання політології”; “Валеологія: сучасність і майбутнє”. Крім того, на факультеті виходять 2 збірники наукових праць: “Схід/Захід” та “Гендерные исследования”.

Значущою є наукова продукція викладачів філософського факультету. Щорічно видаються понад 10 “Вісників університету”, близько 15 монографій, 340 статей, проводяться 15 наукових конференцій. За результатами науково-дослідної роботи філософського факультету у 2010 році з 13 “Вісників” 12 були визнані ВАКом України, в яких опубліковано 289 статей. Серед п’яти кафедр факультету найбільше статей у “Віснику” опублікували викладачі кафедри теоретичної і практичної філософії – 70, а також кафедри теорії культури і філософії науки – 144. За цей час співробітники кафедр теоретичної і практичної філософії та українознавства опублікували по 6 навчальних посібників, чотири з яких отримали гриф МОН України. Викладачі філософського факультету у 2010 році опублікували 7 монографій, одна з них вийшла за кордоном. Усього протягом 2010 року співробітниками факультету в наукових виданнях опубліковано 314 статей, із них у зарубіжних виданнях — 22. У спеціалізованих радах захищено 22 кандидатські дисертації, із них 3 — працівниками університету, а також 2 докторські дисертації. Протягом 2010 року на факультеті було проведено 8 наукових конференцій, 5 із яких міжнародного рівня. А в цілому викладачі факультету впродовж року брали участь у 115 наукових конференціях, 81 з них міжнародного рівня. Отримано два гранти й один патент. Ці дані свідчать про велику наукову активність співробітників філософського факультету.

На цьому факультеті значна увага приділяється навчально-виховному процесу. З метою підвищення якості навчального процесу та впровадження новітніх освітніх технологій на факультеті створено методичну комісію, яку очолює заступник декана з навчальної роботи, доцент кафедри теоретичної і практичної філософії С.О. Голіков. На всіх п'яти кафедрах факультету створено методичні комісії, які організують проведення методичних семінарів, навчально-методичне забезпечення споріднених дисциплін та організацію і проведення педагогічної практики студентів.

Робота методичної комісії філософського факультету орієнтована на розробку та оновлення навчально-методичного забезпечення навчального процесу; удосконалення та оптимізацію навчальних планів і програм підготовки фахівців; моніторинг змісту навчальних робочих програм для всіх напрямів і спеціальностей; створення електронної бібліотеки; використання в навчальному процесі новітніх філософських, культурологічних та валеологічних концепцій; методичне забезпечення самостійної роботи студентів.

Згідно з ухваленим ученою радою університету й уведеним у дію наказом ректора “Положення про організацію навчального процесу в Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна” з 1 вересня 2009 року робочі навчальні програми для всіх напрямів і спеціальностей на філософському факультеті були розроблені відповідно до вимог модульного принципу навчання. Переважна більшість обов'язкових та вибіркового дисциплін, що викладаються на філософському та інших факультетах університету, забезпечені підручниками та навчальними посібниками. Викладачі факультету щорічно готують і публікують до 30 видань навчальної та навчально-методичної літератури.

Із грифом Міністерства освіти та науки України лише в 2009—2010 навчальному році викладачами філософського факультету опубліковано 7 підручників та навчальних посібників — це такі: К.В. Кислюк “Філософія. Модульний курс” (Серія “Переходимо до Болонської системи”);

М.Г. Зубков “Українська мова: Універсальний довідник” (2009); М.Г. Зубков “Сучасний російсько-український, україно-російський словник” (2010); М.Г. Зубков “Українська мова: Універсальний довідник” (2010); М.С. Гончаренко, Е.Т. Карачинська, В.Є. Новікова “Діагностичні підходи до визначення стану духовного і морального здоров’я особистості. Навчальний посібник. Для проведення практичних занять” (2009); С.О. Омельченко “Педагогіка здоров’я. Навчальний посібник” (2009); О.М. Кривуля “Філософія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України” (2010).

За цей же навчальний рік опубліковано 5 підручників та навчальних посібників без грифа МОН України. Це такі: С.О. Заветний “Курс лекцій з історії філософії управління” (2009); О.М. Кривуля, Н.А. Бусова та ін. “Філософія” (2009); М.Г. Зубков “Українська мова: Універсальний довідник” (2009); М.Г. Зубков “Сучасний український правопис. Комплексний довідник” (2009); М.Г. Зубков “Сучасна українська ділова мова. Підручник для вищих та середніх спеціальних навчальних закладів” (2009) (два видання за 2009).

За цей же період співробітниками філософського факультету видано 10 методичних вказівок та комплексів, а саме: О.М. Довбня “Громадянське суспільство: Комплекс навчально-методичних матеріалів для студентів спеціальності “Політологія” (2009); Т.В. Панченко “Політична регіоналістика: Комплекс навч.-метод. матеріалів для студентів спеціальності “Соціологія” (2009); Т.В. Панченко “Прикладна політологія: комплекс навчально-методичних матеріалів для студентів спеціальності “Політологія” (2009); С.І. Назаренко “Политология: учебно-методическое пособие” (2009); М.І. Сазонов “Загальна теорія політики: комплекс навчально-методичних матеріалів для студентів спеціальності “Політологія” (2010); К.В. Кислюк “Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 26.00.04 – українська культура (галузь науки – мистецтвознавство)” (2009); Л.В. Українець “Історія західноєвропейської музичної культури. Комплекс навчально-методичних матеріалів для студентів філософського факультету” (2009); О.В. Титар

“Культурологія. Комплекс навчально-методичних матеріалів” (2009); К.В. Кислюк “Релігієзнавство: конспект лекцій” (2010); В.В. Кравченко, Д.М. Чорний, М.В. Чугуєнко “Історія української культури. Комплекс навчально-методичних матеріалів” (2009).

У цілому за три навчальні роки (2008—2011) видано 25 підручників та навчальних посібників із грифом МОН України, 34 підручники та навчальні посібники без грифа МОН України та 32 методичні комплекси і методичні вказівки.

У листопаді 2010 року відкрито оновлений сайт філософського факультету, на якому подано матеріал про структуру факультету, кафедри, наукову та навчально-методичну роботу.

На філософському факультеті особлива увага приділяється вдосконаленню педагогічної майстерності викладачів та впровадженню сучасних методів навчання. Із цією метою проводяться методичні конференції, факультетські та кафедральні семінари, майстер-класи, показові й відкриті заняття тощо. Важливою формою підвищення педагогічної майстерності викладачів є стажування. Лише у 2009—2010 навчальному році стажування пройшли 14 викладачів факультету. Упродовж цього навчального року викладачами факультету було захищено 4 докторські дисертації (О.А. Фісун, О.І. Поліщук, В.А. Суковата, Я.В. Тарароєв) та 7 кандидатських. Усе це сприяло тому, що на кафедрах факультету працюють висококваліфіковані викладачі. Навчально-педагогічні працівники факультету з науковими ступенями складають 81,7% (докторів наук – 30,9%).

На філософському факультеті регулярно відбуваються різноманітні міжнародні семінари, симпозиуми та конференції, зокрема “Українсько-російське порубіжжя: формування соціального простору в історії та сучасній політиці” (2003); “Психічні зміни” (щорічно); “Переяславська рада 1654 року: міфи та реалії” (2004) та ін. Щорічно проводяться міжнародні Сковородинівські читання, традиційно проходять Каразінські читання.

Створення в університеті філософського факультету значно активізувало наукову діяльність, зокрема видання монографій. Якщо протягом перших п'яти років існування факультету його викладачами було видано 32 фундаментальні індивідуальні та колективні праці, а протягом наступних п'яти років — 44, що відповідно у 2,5 та 3,4 рази більше, ніж у 1995—1999 роках [83, с. 8]. Одним із важливих показників ефективності наукової роботи є участь у наукових конференціях. Географія поїздок науковців факультету досить широка: Лондон, Нью-Йорк, Париж, Відень, Варшава, Прага, Краків, Познань, Мехіко, Сеул.

Восени 2003 року на філософському факультеті створено студентське наукове товариство. До 200-ліття Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна воно організувало та провело Міжрегіональну конференцію “Харківські студентські філософські читання—2004. Молодь – філософія – світ – XXI століття”. Для студентів та аспірантів проводяться міжнародні наукові конференції “Харківські студентські філософські читання”.

Філософські кафедри університету були ініціаторами проведення різноманітних наукових конференцій. Так, наприклад, у 1993 році була проведена науково-практична конференція “Інформаційний простір сучасної філософської освіти” і опубліковані тези доповідей цієї конференції. У 1996 році до 200-ліття від дня смерті Григорія Сковороди були проведені II Харківські міжнародні Сковородинівські читання “Григорій Сковорода і проблеми національної філософії: Національна філософія: минуле – сучасне – перспективи”, були опубліковані матеріали цієї конференції. Значна частина тематичних “Вісників” факультету були результатом проведення наукових конференцій різного рівня.

На філософському факультеті університету значна увага приділяється молодому поповненню. Значний внесок у профорієнтаційну роботу з майбутніми абітурієнтами здійснює малий філософський факультет, який працює на факультеті четвертий рік. Його слухачами є учні середніх навчальних закладів Харкова та Харківської області. В університетських аудиторіях вони слухають лекції провідних професорів університету. Для

проведення профорієнтаційної роботи й залучення на факультет абітурієнтів у малій академії наук уперше в Україні започатковано секції “Філософія” та “Валеологія”. Проводяться всеукраїнські філософські історико-краєзнавчі конференції учнівської молоді “Пізнай себе, свій рід, свій нарід”. За результатами кожної конференції публікуються тези, які для учасників є першим кроком наукових досліджень та творчих пошуків [83, с. 9].

Науковці філософського факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна беруть активну участь у співпраці з органами місцевої влади, із провідними науковими центрами близького й далекого зарубіжжя. Факультет успішно співпрацює з Інститутом філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України, філософським факультетом Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка, Канадським інститутом українських студій, Інститутом Кеннана, Європейською федерацією психоаналізу та іншими науковими центрами.

У перші повоєнні роки в Харківському університеті, як і в цілому в Україні, унаслідок політичних репресій 30-х років ХХ ст. та втрат воєнного часу відчувалась гостра потреба у викладачах суспільних наук. Ця проблема вирішувалась прискореними темпами. У навчальній та науковій діяльності кафедр філософії Харківського університету, як і в Україні в цілому, відбулися суттєві зміни. З 1956 року в університеті замість “Основ марксизму-ленінізму” на всіх факультетах уводиться курс “Діалектичного та історичного матеріалізму”, який вивчався на другому курсі протягом двох семестрів із складанням двох екзаменів (діамату та істмату). Згодом на технічних факультетах філософія була державним екзаменом, а на гуманітарних — науковий комунізм. Така практика проіснувала до кінця 80-х років ХХ ст.

У період “хрущовської відлиги” активізувалась наукова діяльність, особливо з розробки проблем української та російської філософії ХІХ ст. Однак

кафедри суспільних наук продовжували перебувати під постійним партійним контролем та тиском тоталітарної системи, що заважало їхньому творчому пошуку.

У 1963 році, уперше в Україні, у Харківському університеті при кафедрі філософії була створена лабораторія конкретних соціологічних досліджень, на базі якої в 1980 році створена кафедра соціології, а в 1990 — соціологічний факультет. Харківська соціологічна школа стала відомою не лише в Україні, але й за її межами.

З 70-х років на кафедрі філософії Харківського університету почав розвиватися новий науковий напрям — холистична філософія, який сприяв створенню в 1990 році нової кафедри — теорії культури і філософії науки. У 2002 році кафедра філософії була перейменована на кафедру теоретичної і практичної філософії. Завдяки суттєвим кількісним та якісним змінам, а також віянню часу у 2001 році в Харківському університеті імені В.Н. Каразіна вперше майже за 2000-ліття його існування був відкритий філософський факультет, а при ньому розширилася аспірантура та докторантура для підготовки фахівців вищої кваліфікації, що сприяло покращенню підготовки філософських кадрів не лише для свого університету.

На філософському факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за перше десятиліття його існування сформувався творчий колектив однодумців, готовий до подальших творчих дій. Виникла думка про відкриття кафедри історії філософії, яка на філософському факультеті класичного університету конче потрібна. Є задум щодо читання курсів німецької, англійської та французької філософії відповідними мовами, щоб студенти й викладачі читали першоджерела мовою оригіналу [83, с. 9]. З вересня 2013 року на факультеті розпочалася підготовка фахівців за спеціальністю “Богослов’я“ (“Теологія”). Таким чином, філософський факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за перше десятиліття свого існування створив міцну основу для подальшого свого розвитку як в освітянській, так і в науковій діяльності.

ВИСНОВКИ

У цій монографії ми розглянули досить складний і навіть трагічний шлях розвитку філософської думки в Харківському університеті з початку його заснування до початку ХХІ ст. Ми проанізували не лише матеріалістичні, але й релігійно-філософські погляди університетських мислителів.

У нашому монографічному дослідженні вперше в Україні зроблено комплексну реконструкцію розвитку філософської думки в Харківському університеті, що сприятиме відтворенню повної картини історії університетської філософії в Україні в цілому. Повернено із забуття імена десятків представників творчої еліти Харкова, серед яких були й іноземці.

У ХІХ ст. Харків був відомим у Росії університетським центром. Проаналізовано філософські погляди засновника Харківського університету В.Н. Каразіна, перших його ректорів І.С. Рижського, Т.Ф. Осиповського та А.І. Дудровича, професорів кафедри філософії, науковий доробок професорів кафедр богослов'я, історії церкви та церковного права, філософські погляди харківської професури природничих кафедр у дореволюційний період. Також розглянуто соціально-філософські позиції професорів гуманітарних кафедр.

Розкрито складний, суперечливий і навіть трагічний шлях філософської думки в Харківському університеті, починаючи з депортації І.Б. Шада, закриття кафедри філософії з передачею викладення філософських дисциплін в урізаному вигляді на кафедру богослов'я, реорганізації та закриття університету після більшовицького перевороту та відновлення його в 1933 році.

Автор виявив і проаналізував зміст доповідної записки Імператорської Академії наук Раді міністрів Російської імперії “Объ отмене стиснений малорусскаго печатнаго слова” (1905), до підготовки якої мала відношення прогресивна професура Харківського університету, ідеї якої є актуальними і в умовах незалежної Української держави.

У монографії аналізуються літературні дискусії 1925—1928 років, які мали гострий соціально-філософський характер, та філософські дискусії в 1931

та 1933 роках у тодішній столиці України — Харкові, в яких активну участь брали співробітники ХІНО та Харківського університету. Ці дискусії завершилися трагічно — “розстріляним відродженням” та майже повним знищенням філософських кадрів у кінці 30-х років ХХ ст. Звертається увага на домінування ідеологічних схем у викладанні філософії за радянських часів.

Розкрито процес прискореної підготовки філософських кадрів у повоєнний період, у якому Харківський університет, поряд із Київським, відіграв важливу роль.

Звертається увага на те, що розвитку філософської освіти й науки сприяло розвінчання культу особи Сталіна, подолання наслідків тривалого втручання тоталітарної системи у філософську галузь, а також здобуття незалежності України, що дозволило розширити та поглибити тематику філософських досліджень.

Автором зібрано та проаналізовано науковий доробок викладачів філософії Харківського університету за часів незалежності України. Матеріали монографії переконливо свідчать про кількісні та якісні зміни, які відбулися у філософській освіті та науці в університеті в повоєнний період, особливо в роки незалежності України. Якщо в Харківському університеті раніше була лише одна кафедра філософії, то в 1990 році була створена друга філософська кафедра – теорії культури та філософії науки. У 2001 році нарешті, після п'ятої спроби, у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна був відкритий філософський факультет, що мало велике значення для такого великого освітянського центру, як Харків.

Якщо на початку існування філософського факультету проводилась підготовка фахівців лише за однією спеціальністю, то через перше 10-ліття на п'яти потужних кафедрах факультету йшла підготовка фахівців уже з п'яти спеціальностей. У 2001—2002 навчальному році на факультеті працювало 78 науково-педагогічних співробітників, а 10-ліття по тому підготовку спеціалістів забезпечують 126 висококваліфікованих викладачів (39 докторів і 64 кандидати наук). На початку існування факультету була лише одна

спеціалізована рада із захисту дисертацій — зараз їх чотири, на яких захищають докторські та кандидатські дисертації за 10 спеціальностями. Філософський факультет має 5 фахових видань і 2 наукові збірники. Щорічно на факультеті видаються 10 “Вісників університету”, близько 15 монографій, 340 статей, проводяться 15 наукових конференцій.

Колективи двох філософських кафедр університету: теоретичної і практичної філософії та теорії культури і філософії науки — проводять не лише велику освітню, але й наукову роботу, в аспірантурі та докторантурі готують філософські кадри вищої кваліфікації не лише для свого, але й для інших вишів міста та України.

Після проголошення незалежності Української держави та краху тоталітарної системи, яка жорстко контролювала духовне життя суспільства, зокрема й філософську освіту та науку, виникли сприятливі умови для вільного розвитку філософських досліджень та запровадження їх на практиці. Стали доступними твори раніше заборонених зарубіжних авторів, української філософської діаспори. Відбулися якісні, змістовні, тематичні зміни у філософській науці та освіті. За останні десятиліття викладачі філософських дисциплін Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна перекладають і досліджують твори західноєвропейських філософів, успішно досліджують проблеми онтології, соціальної філософії, філософські проблеми природознавства, філософської антропології, філософії культури, філософсько-психологічні та філософії історії. У роки незалежності київські науковці успішно досліджують історію філософської думки в Україні, до цих досліджень почали долучатися й філософи Харкова. На нашу думку, існує нагальна потреба в подальшому поглибленому дослідженні історії філософської думки на Слобожанщині, зокрема в Харківському університеті.

Перед українськими філософами стоїть завдання більш глибоко відтворити дійсну історію вітчизняної філософської думки, зокрема її регіонів. Запропонована монографія є спробою певною мірою вирішити цю проблему й активізувати подальші дослідження історії філософської думки в Україні, зокрема в Харківському університеті.

Сподіваємось, що ознайомлення викладачів філософії в Україні, студентів, широкого загалу з філософською спадщиною мислителів Харківського університету допоможе духовно збагатити їх, глибше осмислити духовні надбання народу, історію філософської думки слобожанських мислителів, викличе інтерес для подальшого дослідження цієї проблеми і послужить справі побудови та зміцнення незалежної Української держави.

З метою вдосконалення системи національного виховання й освіти доцільно було б у вищих навчальних закладах України ввести викладання курсу “Історія філософської думки в Україні” зі складанням заліку. А для гуманітарних спеціальностей вишів Харкова та Сум доцільно було б ввести читання спецкурсу “Історія філософської думки в Слобідській Україні”.

Державна політика в галузі національного виховання й освіти значною мірою визначається Міністерством освіти та науки України. У зв'язку з приєднанням до Болонської програми значно скоротилась кількість аудиторних годин на вивчення предметів гуманітарного циклу, зокрема філософії. І така тенденція, на жаль, триває. Це негативно впливає на рівень освіти й виховання в Україні. У дореволюційні часи в Києво-Могилянській академії, Харківському колегіумі та семінарії філософські предмети викладали впродовж двох років по двадцять годин на тиждень. Якщо за радянських часів філософію викладали щотижня, протягом двох семестрів зі складанням двох екзаменів, то зараз її викладають лише чотири місяці, хоча обсяг матеріалу збільшився в десятки разів. В одному з провідних вишів України — Харківському національному технічному університеті “ХПТ” викладацький склад кафедри філософії за останні двадцять років скоротився у три рази. Завжди викладач — кандидат наук, доцент, доктор наук, професор — вважався основною фігурою навчально-виховного процесу у вищій школі. У нових мінвузівських програмах такого предмета, як “Історія філософської думки в Україні”, на жаль, уже нема. Якщо її розглядати в курсі “Філософія”, то на вивчення історії української філософії можна виділити не більше двох годин. Доцільно було б через Міністерство освіти та науки України у вищі країни повернути викладання “Історії

філософської думки в Україні”. Бажано було б відродити колишню практику проведення всеукраїнських семінарів викладачів філософії, зокрема української філософії. Усе це сприяло б удосконаленню системи українського національного виховання й освіти.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. — Х. : Дельта, 1993. — 256 с.
2. Вся Россия. — М. : Суворина, 1895.
3. Горський В. Філософське життя в Україні: діалог ангажованих / В. Горський, І. Лисий // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 7–8.
4. Скляр В. Етнодемографічні процеси в Харківській області (1959—2001 рр.) / В. Скляр // Матеріали до української етнології : зб. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 4 (7).
5. “Початок Русі”: Південь і Північ // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 4—29.
6. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. — К. : КМА, 2003.
7. Шудрик І. А. Богословско-философская периодика XIX—нач. XX вв. / І. А. Шудрик, А. Т. Щедрін // Віра і Розум. — 2003. — № 4. — С. 212—220.
8. Шудрик І. О. Богословські журнали Харківської єпархії (друга половина XIX—перша чверть XX ст.) / І. О. Шудрик, А. Т. Щедрін // Вісник Харківської державної академії культури : зб. наук. праць. — Х. : ХДАК, 2009. — Вип. 24.
9. Ярещенко А. П. Харків'яни: хто вони? / А. П. Ярещенко. — Х. : Прапор, 2004. — 240 с.
10. Багалей Д. І. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : ист. монография в 2 т. Т. I / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Х., 1993. — 572 с.— Репринт. изд.
11. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — К. : Наукова думка, 2001. — 912 с.
12. Багалей Д. І. История города Харькова за 250 лет его существования (1655—1905) : ист. монография в 2 т. Т. 2 / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. — Х., 1993. — 982 с. — Репринт. изд.
13. Шудрик І. О. Династія Харитоненків : монографія / І. О. Шудрик. — Суми : Слобожанщина, 2003. — 192 с.

14. Вѣра и Разумъ. Богословско-философский журнал. — Харьков, 1884—1917.

15. Шудрик І. О. Співробітництво професорів Харківського університету з харківським богословсько-філософським часописом “Вѣра и Разумъ” / І. О. Шудрик // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. Філологія. —Х., 2007. Вип. 51,—№ 766.

16. Шудрик І. О. Філософський доробок професорів богословських кафедр Імператорського Харківського університету // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — Х., 2012. — Вип. 47, № 1039. — С. 144—156.

17. Шудрик И. А. Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого (К 80-летию его трагической гибели) / И.А. Шудрик // Віра і Розум. —№ 1. —2000. — С. 71—78.

18. Шудрик И. А. Богословско-философский анализ французской революции протоиереем Тимофеем Буткевичем / И. А. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини. Історія, краєзнавство, археологія : збірка науково-популярних статей. — Х. : Мачулін, 2007. — № 6. — 208 с.

19. Нарис історії філософії на Україні. — К. : Наукова думка, 1966. — 656 с.

20. Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник / [авт. кол. : В. С. Горський та ін.] — К. Пульсари, 2002. — 244 с.

21. Попович М. Українська національна ментальність / М. Попович. Проблеми теорії ментальності. — К. : Наукова думка, 2006. — 404 с.

22. Філософський факультет (документи та матеріали до 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка) / за ред. д-ра філос. наук, проф. А. Є. Конверського. — К. : Центр навч. літ-ри, 2004. — 319 с.

23. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) / сост. Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов и В. П. Бузескул. — Х., 1906. — 329 с.

24. Мамалуй О. О. З п'ятої спроби (Кафедра теоретичної і практичної філософії та створення філософського факультету у Харківському університеті) / О. О. Мамалуй // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — 2009. — X., 2009. — Вип. 41, № 877.
25. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров [та ін.]. — Х. : Фоліо, 2004. — 750 с.
26. Бердяев Н. А. Российская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века / Н. А. Бердяев // О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья. — М., 1990.
27. Шпет Густав. Очерк развития русской философии. ч. I. / Густав Шпет. — Петроград : Колос, 1922. — 349 с.
28. Гуревич П. Шад Иван Егорович (Йоган Баптист) / П. Гуревич // Русский биографический словарь. — СПб. : И. Н. Скороходов, 1905. — 642 с.
29. Мамалуй О. О. Рецепція філософії по-харківськи (Біля джерел університетської філософії у Харкові) / О. Мамалуй, В. Абашник // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Х., 1994. — Т. 3. — С. 29—44.
30. Сумщина в іменах : енциклопедичний довідник. — 2-ге вид. — Суми : АС-МЕДІА, 2004. — 776 с.
31. Кравец И. Н. Осиповский — выдающийся русский ученый и мыслитель / И. Н. Кравец. — М., 1955. — 104 с.
32. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). История факультета. Библиографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. — Х. : Адольф Дорре, 1908.
33. Чижевський Д. Філософські твори : у 4 т. — Т. I / Д. Чижевський ; під заг. ред. В. Лісового. — К. : Смолоскип, 2005. — XXXVIII+402 с.
34. Абашник В. А. Дудрович (1782-1830) и его критика Канта / В. А. Абашник // Грани. — 2012. — № 3 (83). — С. 40—43.

35. Абашник В. А. Философская деятельность П. Э. Лейкфельда / В. А. Абашник // Грани. — 2012. — № 8 (88). — С. 69—72.
36. Абашник В. О. І. С. Продан (1854—1919/1920) про Г. С. Сковороду як філософа / В. О. Абашник // Григорій Сковорода і проблеми соціального буття : VI Всеукр. наук. конф., 21 травня 2011 р. : [матеріали]. — Сковородинівка, 2011. — С. 9—10.
37. Абашник В. А. И. С. Продан (1854—1919/1920) как критик И. Канта / В. А. Абашник // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — Х., 2011. — Вип. 44, № 984. — С. 17—19.
38. Свято-Борисоглебский монастырь с. Водяное. — Х., 2007. — 64 с.
39. Ответ И.С. Продана на рецензию Б.В. Яковенко о книге “Познание и его объект (Оправдание здравого смысла)” // Вопросы философии и психологии. — 1914. — Кн. 121. — С. 169—212.
40. Плахтій М. П. Напрями розвитку логіки за дослідженнями І. Продана / М. П. Плахтій // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — Х., 2009. — Вип. 41, № 887. — С. 74—78.
41. Зеленогорский Ф. А. О преподавании философии в университете / Ф. А. Зеленогорский // Мирный труд. — 1902. — № 2.
42. Православная богословская энциклопедия, или Богословско-энциклопедический словарь (Приложение к духовному журналу “Странник”). — 1904. — Т. V. — С. 212—225.
43. Державний архів Харківської області. Фонд-Р, оп. 3, один. зберіг. 43.
44. Стеллецкий Н. С. Новый социализм и христианство / Н. С. Стеллецкий. — Х. : Мирный труд, 1912.
45. Стеллецкий Н.С. Христианство. Энциклопедический словарь : в 3 т. Т. II / Н. С. Стеллецкий. — М., 1995.
46. Шудрик И. А. Стеллецкий Николай Семенович / И. А. Шудрик // Православная энциклопедия Харьковщины. — Х. : Майдан, 2009. — 564 с.

47. Шудрик И. А. Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, протоиерея Николая Стеллецкого (К 80-летию его трагической гибели) / И. А. Шудрик // Віра і Розум. — № 1, — 2000. — С. 71—78.

48. Каплин А. Д. Стеллецкий Николай Семенович / А. Д. Каплин, И. А. Шудрик // Славянофилы. Историческая энциклопедия. — М. : Ин-т русской цивилизации, 2009. — 736 с.

49. Кунденко Л. В. Професор Харківського університету А.С. Лебедев: сторінки біографії та наукової творчості / Л. В. Кунденко, С. І. Посохов // Віра і Розум. № 1. — 2000. — С. 216—223.

50. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / под ред. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. — Х. : Печатное дело, 1908. — 309 с.

51. Список лиц, служащих в Императорском Харьковском университете (на 1-е января 1913 года). — Х. : Печатное дело, 1913.

52. Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905) / под ред. И. П. Скворцова и Д. И. Багалея. — Х. : Печатное дело, 1905—1906.

53. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область / Ин-т истории АН УССР. — К., 1980. — 698 с.

54. Радіонова Н. В. Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ століті : монографія / Н. В. Радіонова. — Суми : Козацький вал, 2008. — 320 с.

55. Шудрик І. О. Взаємовідносини Руської православної церкви і толстовства в Слобідській Україні на межі ХІХ—ХХ століть (за матеріалами часопису “Віра и Разумь”) / І. О. Шудрик // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: Філософія, релігія, культура : зб. наук. статей. — Х., 1999.

56. Шудрик І. О. Непротивленці в Україні. З історії толстовства на Слобожанщині / І. О. Шудрик // Людина і світ. — 1999. — листопад-грудень.

57. Антоний, архиепископ Харьковский и Ахтырский (Храповицкий). Современная война и моральное учение графа Л. Толстого // Вѣра и Разумъ. — 1914. — № 19—24.
58. Мазурин Б. Рассказ и раздумья об одной толстовской коммуне “Жизнь и труд” / Б. Мазурин // Новый мир. — 1988. — № 9.
59. Калашник В. Повчальні уроки одного академічного документа про стан української мови в царській Росії / В. Калашник, І. Шудрик // Березіль. — 1999. — № 11—12.
60. Калашник В. О мово, в час доріг і роздоріж ти знала все : і сходження і болі (До 100-річчя виходу у світ Доповідної записки Імператорської Академії наук “Объ отмене стіснений малорускаго печатнаго слова”) / В. Калашник, І. Шудрик // Рідний край. — 2005. — № 1 (12).
61. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський ; Інститут історії АН України. — К. : Наукова думка, 1992. — 544 с.
62. Нобелевские лауреаты Слобожанщины / Ю. Л. Волянский [и др.] — Х. : Факт, 2005. — 295 с.
63. Таньшина А. В. Засновники харківських наукових шкіл у фізиці / А. В. Таньшина. — 2-ге вид. — К., 2005. — 629 с.
64. Таньшина А. В. Нариси з історії сучасної фізики Кн. I / А. В. Таньшина. — Х., 2007. — 551 с.
65. Вища школа Української РСР за 50 років. Ч. I (1917-1945). — К. : Київ. ун-т, 1967. — 396 с.
66. Блудов Я. С. Дещо про розвиток марксистсько-ленінської філософії у Харківському державному університеті у 1920—1935 роках / Я. С. Блудов // Вісник Харківського університету. Серія філософії. — Х., 1969. — Вип. 5. С. 69—77.
67. Ведміцький Ол. Літературна дискусія / Ол. Ведміцький. — Х. ; Полтава : Плужанин, 1932. — 104 с.

68. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. I : у 2 ч. Ч. 1. — К. ; — Х. : Оригінал, 2005. — 800 с.
69. Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. I : у 2 ч. Ч. 2.— К. ; —Х : Оригінал, 2008. — 672 с.
70. Багрянний І. Сад Гетсиманський / І. Багрянний. — К. : Наукова думка, 2001. — 546 с.
71. Репресоване відродження / упоряд. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К. : Україна, 1993. — 399 с.
72. Хоружий С. С. После перерыва. Пути русской философии : учеб. пособие / С. С. Хоружий // Русский Христианский Гуманитарный Институт. СПб. : Алетея, 1994. — 448 с.
73. Колеров М. А. Философский журнал “Мысль” (1922) / М. А. Колеров // Вопросы философии. — 1993. — № 5. — С. 179—183.
74. Друга Всеукраїнська конференція викладачів соціально-економічних дисциплін у ВУЗ'ах (21-25 червня 1928 р.). — Х., 1929. — 163 с.
75. Поворот на філософському фронті (Матеріали філософської дискусії 14-18 січня 1931 р.) / Український інститут марксизму-ленінізму, філософсько-соціологічний відділ, Українське т-во “Войовничий матеріаліст-діалектик”. — Х. : Пролетар, 1932. — 268 с.
76. Роженко М. М. Трагедія академіка Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби) / М. М. Роженко ; Український центр духовної культури. — К., 1996. — 192 с.
77. КПСС в резолюциях... Т. 7. — М. : Политиздат, 1985. — 313 с.
78. Вища школа України за 50 років. Ч. II. (1945—1967). — К., 1968. — 538 с.
79. Мамалуй О. О. Кафедра філософії у 1945—1990 рр. / О. О. Мамалуй, Л. М. Дениско, Н. С. Корабльова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — Х., 2009. — Вип. 41, № 877.

80. Харківська валеологічна школа / за ред. М. С. Гончаренко. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. — 76 с.

81. Харківська державна академія культури: до 80-річчя з дня заснування : монографія / В. М. Шейко [та ін.]. — Х. : ХДАК, 2009. — 196 с.

82. Кривуля О. О. Харківські міжнародні Сквородинівські читання: до 20-річчя започаткування / О. О. Кривуля // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — Х., 2011. Вип. 44, № 984.

83. Карпенко І. В. З історії філософії у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна / І. В. Карпенко, С. О. Голіков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Філософія. Філософські перипетії. — Х., 2011. — Вип. 44, № 984.

84. Шудрик І. О. Історія філософської думки в Слобідській Україні : монографія / І. О. Шудрик ; Харківський держ. ун-т харч. та торгівлі. — Х., 2012. — 423 с.

Додатки

Додаток А

Харківський центр філософської думки

“Велесова книга” (V—IX ст.) – передфілософська пам’ятка духовної культури давніх русичів, знайдена денікінським полковником Алі Ізенбеком у грудні 1919 року у Великому Бурлуці в садибі Донець-Захаржевських-Задонських, що на Харківщині.

Семен Климовський (кінець XVII—кінець XVIII ст.) – харківський козак, поет, філософ та попередник Григорія Сковороди.

Харківський колегіум (1726—1841) (М. Слотвинський, П. Малиновський, Г. Сковорода, Л. Кордет, А. Прокопович, К. Флорінський, Ф. Татарський).

Григорій Сковорода (1722—1794).

Харківська духовна семінарія (1841—1918): єпископ Інокентій (Борисов), архієпископ Філарет (Гумілевський), І. Кратиров, М. Страхов, В. Тихомиров, К. Істомін (Т. Стоянов), архієпископ Амвросій (Ключарьов), архієпископ Антоній (Храповицький), П. Красін та ін., відроджена в 1996 році.

Харківський богословсько-філософський часопис “Въра и Разумъ” (1884—1917) – перший у Російській імперії філософський часопис. За рік виходило 24 номери, з 1916 р. —щомісяця. Протягом 32 років неофіційним редактором був К. Істомін, який друкувався під псевдонімом Т. Стоянов.

Харківський університет (заснований у 1804 р.): В. Н. Каразін; ректори: І.С. Ризький, Т.Ф. Осиповський, А.І. Дудрович; **кафедра філософії**: І.Б. Шад, А.І. Дудрович, М.М. Протопопов, Ф.О. Зеленогорський, П.Е. Лейкфельд, В.М. Каринський, І.С. Продан; **кафедра богослов’я**: П.І. Лебедев, В.І. Добротворський, Т.І. Буткевич, М.С. Стелецький; **кафедра історії церкви**: А.С. Лебедев, Й. Бродович, І.І. Філевський; **кафедра церковного права** – М.А. Остроумов.

Філософські погляди харківської **професури природничих кафедр у дореволюційний період**: І.Й. Калениченка, А.І. Стойковича, Т.Ф. Осиповського, В.І. Лапшина, І.І. Мечникова, М.М. Бекетова, О.П. Шимкова, І.П. Щелкова, П.І. Ковалевського, О.М. Щукарева, І.І. Білянкіна, В.Л. Кірпічова, М.М. Бекетова, М.Д. Пильчикова, В.І. Талієва, В.Я. Данилевського, І.Г. Оршанського, О.М. Шилтова.

Соціально-філософські погляди представників **гуманітарної сфери** Слобожанщини в дореволюційний період: засновників Товариства об'єднаних слов'ян братів Петра та Андрія Борисових, П.А. Грабовського, Б.Д. Грінченка, М.О. Антоновича, прихильників релігійно-філософського вчення Л.М. Толстого (князя Д. Хілкова та ін.), критика “толстовства” на сторінках харківського часопису “Вѣра и Разумъ”, М.І. Костомарова (історіософія), О.О. Потебні (“філософія мови”), О.В. Ветухіва, М.І. Туган-Барановського, Д.І. Багалія.

Філософія Володимира Вернадського (1863—1945) — перший президент Української академії наук, засновник учення про біосферу та ноосферу, ініціатор створення й керівник Комісії з історії науки, філософії та техніки (Москва, 1921 р.).

Реорганізація (з 5 липня 1920 р. — Академія теоретичних знань, з 20 квітня 1921 р. — ХІНО) та відновлення (з 10 березня 1933 р.) Харківського університету.

Комуністичний університет ім. Артема (з 1922 р.) – кафедра марксизму і марксознавства, з 1924 – УІМЛ з **кафедрами філософії та соціології**.

У 1921 році створено науково-дослідну кафедру марксизму і марксознавства (очолювана С. Семковським) для підготовки викладачів соціально-економічних дисциплін, у 1922 році реорганізована в Український інститут марксизму, на основі якого в 1924 р. утворено Український інститут марксизму-ленінізму, філософсько-соціологічне відділення якого складалося з

кафедр філософії і соціології та Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (**ВУАМЛІН**). У 1931 р. на базі філософсько-соціологічного відділення ВУАМЛІНу утворено **Інститут філософії і природознавства**, переіменований у 1933 р. в **Інститут філософії**, який проіснував до 1936 р.

Соціально-філософська спрямованість **літературних дискусій** у Харкові 1925—1928 років (М. Куліш, М. Хвильовий та ін.). Репресії літераторів. “Розстріляне відродження”.

Філософські дискусії в Харкові 1931 та 1933 років і їхні трагічні наслідки (С. Семковський, В. Юринець, П. Демчук, М. Скрипник, Я. Блудов та ін.).

Філософська освіта та наука в Харківському університеті в повоєнний та сучасний період (1945—2012). Прискорена підготовка викладачів суспільних наук у повоєнний період. Боротьба в Харківському університеті з послідовниками генетики (1848—1849). Філософські дискусії в Харкові 1952 року. Уведення курсу діалектичного та історичного матеріалізму (1956).

Виникнення на кафедрі філософії Харківського університету нового напрямку досліджень – **холістичної філософії науки**. Створення в 1990 році **кафедри теорії культури і філософії науки**. Перейменування в 2002 році кафедри філософії на **кафедру теоретичної і практичної філософії**. **Відкриття** у 2001 році в Харківському університеті **філософського факультету**.

Філософська освіта та наука у Харківському університеті в сучасних умовах.

Додаток Б

Філософські та богословські періодичні видання в Харкові

Часопис **“Духовный Вестник”** № 1-64 (1862—1867) при Харківському університеті, під редакцією законовчителя університету протоієрея Василя Добротворського.

Часопис **“Духовный Дневник”** (1864—1866) при Харківській духовній семінарії, редактор – ректор, архімандрит Агапіт. Періодичність – щотижня, потім – два рази на місяць.

Часопис **“Харьковские епархиальные ведомости”** (1867—1883) при семінарії, періодичність – два рази на місяць. Редактор протоієрей І. Чижевський.

Часопис **“Благовест”** (1883—1897). Засновник Г.І. Кульжинський. У 1886 р. пеносить у Петербург, а в 1889 – у Ніжин.

“Вѣра и Разумъ” — Богословсько-філософський часопис (січень 1884—серпень 1917). Виходив при Харківській духовній семінарії. Засновник – архієпископ Харківський і Ахтирський Амвросій (А. Ключарьов). Перший редактор – ректор ХДС протоієрей І. Кратиров (1884—1893). Упродовж 32 років неофіційним редактором часопису був К.Є. Істомін, останній редактор – М.П. Красін (1916—1917). Періодичність – два рази на місяць, із 1916 року – щомісяця. Часопис мав два відділи: богословський та філософський.

Часопис **“Пастырь и паства”** виходив з 15 жовтня 1915 року до середини червня 1919 року (до вступу в Харків військ генерала Денікіна). Журнал був призначений **“для духівництва і народу Харківської єпархії”**. Спочатку журнал виходив як додаток до часопису **“Вѣра и Разумъ”**.

Часопис **“Храм і школа”** був присвячений пастирській і законовчительській справі. Виходив у Харкові з 1 січня до 7 квітня 1917 року. Редактором-видавцем був протоієрей Микола Липський.

Часопис **“Мысль”**, №1-15. Меншовицький соціально-філософський часопис. Виходив у Харкові з січня до серпня 1919 року у видавництві **“Социалистическая мысль”**, потім — **“Наша мысль”**.

Часопис **“Голос православної України”** – орган Української православної автокефальної церкви (УПАЦ) – виходив із січня 1925 року в Харкові. Із червня 1925 року мав назву **“Український православний благовісник”**. Був виразником позиції **“оновленців”**. У 1929 році після знищення більшовицьким режимом членів Синоду й майже всіх священиків УПАЦ припинив своє існування.

Часопис **“Рідна церква”** – орган УПАЦ. Виходив у Харкові двічі на місяць із січня 1927. У 1929 – році **“великого перелому”** — припинив своє існування, як і всі інші релігійні видання, закриті більшовиками.

Часопис **“Прапор марксизму”** (1927—1930), перейменований у 1931 у **“Прапор марксизму-ленінізму”**, у 1934 – **“Під марксо-ленінським прапором”**, який виходив до 1936 р. (Харків).

Часопис **“Філософська думка”** (1927—1937, Харків, Київ), відтворений у 1969 році (Київ), з 1989 – **“Філософська і соціологічна думка”** (Київ), з 1998 — знову **“Філософська думка”** (Київ)

Часопис **“Віра і Розум”** — богословсько-філософський часопис. Із 2000 до 2004 року вийшли № 1-5; № 6 — 2013 р. (Харків).

Додаток В

Службова записка О.О.Мамалуя

РЕКТОРУ ХАРЬКОВСКОГО ГОСУНИВЕРСИТЕТА
ПРОФЕССОРУ ТАРАПОВУ И.Е.

СЛУЖЕБНАЯ ЗАПИСКА

Университетское образование по своей природе особо интимным образом связано с философией. В принципе нет другой сферы духовной культуры, которая была бы столь же органична идее университета, как философское творчество. Фундаментальность, цельность, открытость, гуманистичность, свободный творческий дух, критичность, демократизм суть производные от соответствующего статуса философского образования.

К сожалению, в богатой славными традициями истории Харьковского университета философскому образованию фатально не везло с самого начала. Именно нашему университету принадлежит сомнительная часть открыть печальный мартиролог университетских философов, подвергшихся гонениям в России и Украине. Первый профессор кафедры философии Харьковского университета И.Б.Шад, последователь Фихте и Шеллинга, приглашенный по рекомендации Шиллера и Гете, был изгнан в 1816 г. из страны за вольнодумство. Впрочем, полвека раньше Г.С.Сковорода был лишен права преподавания в Харьковском коллегиуме за прочитанный им курс "христианского добронравия".

Эволюция философского образования в Харьковском университете отмечена неоднократными грубыми разрывами едва намечавшейся традиции. Горько воспринимать суровые слова Г.Г.Шпета: "... Философия в Харькове прекратилась, в сущности, вместе с отъездом Шада". "... В университете Харьковском философия была уничтожена в зародыше, в Казанском не допустили и до образования зародыша. Значение обоих новых университетов для нашего философского развития оказалось ничтожным. Этой утерей целого полувека оба университета обязаны тем, что и до сих пор /оценка относится к 1922 г. - А.М./ их философская роль остается в области надежд и будущего". Однако будущее оказалось трагическим. В 1921 г. Наркомпрос УССР ликвидировал все университеты на Украине как якобы наиболее консервативную форму старого высшего образования. Затем в 1920-1930 гг. в условиях беспощадной классовой борьбы были не только обрублены идейные связи с философским прошлым, но и подверглись жестоким репрессиям многие философы. Наконец, всем памятна душная атмосфера непримиримости к мировоззренческому разнообразию в годы эрзацсоциализма.

Свободному образу философствования не было места в тоталитарном,

идеократическом обществе.

Полагаю, что выход из сложившейся ситуации невозможен без подготовки философов новой генерации.

Сегодняшние надежды на восстановление полноценного университетского образования в процессе утверждения правового государства и гражданского общества в независимой Украине могут получить реальный шанс на свое осуществление лишь при условии адекватной институционализации философского образования в структуре университета. Необходимым шагом на этом пути в Харьковском университете является открытие философского факультета.

Для этого университет располагает необходимыми и – применительно к задачам начального этапа – вполне достаточными предпосылками. На двух философско-культурологических кафедрах работают высококвалифицированные преподаватели-философы, среди них – 10 докторов наук, многие годы успешно функционирует аспирантура, используется перевод ведущих доцентов в старшие научные сотрудники для завершения докторских диссертаций, открыта докторантура, ведутся разнообразные научные исследования, получающие оформление в коллективных и индивидуальных монографиях. Открытию философского факультета благоприятствует и возможность привлечения к преподаванию общенаучных дисциплин и спецкурсов видных университетских ученых в фундаментальных областях естественных и гуманитарных наук. Имеющийся кадровый состав преподавателей и научных работников позволяет вести на философском факультете подготовку студентов по трем специальностям:

- 1/ история философии;
- 2/ философия культуры и культурология;
- 3/ философия науки.

Именно на выпускников указанных специальностей имеется наибольший спрос /точнее даже – нужда/ в высших и средних специальных учебных заведениях и научно-исследовательских институтах Харькова и Левобережной Украины.

Средняя общеобразовательная школа, начиная с 1991–1992 уч.г. вместо прежнего курса обществоведения переходит к преподаванию новых дисциплин "Мир и человек" и "Человек и общество". Программа по этим курсам заметно ориентирована на философское содержание с широким привлечением социо-культурной проблематики. Вводятся различные спецкурсы по истории культуры, основам этики, эстетики, религиоведения во вновь образующихся лицеях, гимназиях, гуманитарных классах. Профессиональное обеспечение преподавания этих новых дисциплин безусловно предполагает специальное философско-культурологическое образование. Пока же их нередко читают преподаватели,

- 3 -

не имеющие соответствующей базовой подготовки.

В Харькове и области имеется около пятидесяти техникумов, в которых читается нормативный курс "Основы общественных наук" объемом 200 часов и разнообразные спецкурсы и факультативы философской направленности. В 22 харьковских вузах работают свыше двухсот преподавателей философии, этики, эстетики, истории и теории религии и свободомыслия, логики, теории и истории мировой и отечественной культуры; пятая часть среди них – люди пенсионного и предпенсионного возраста.

Следует также принять во внимание, что, удовлетворяя интерес интеллигенции к проблемам философии и духовной культуры, философский факультет мог бы давать второе /платное/ высшее образование тем, кто стремится получить систематические познания в этой области.

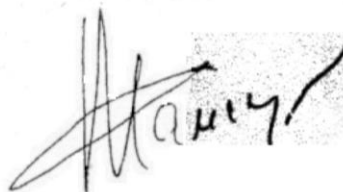
В настоящее время в Украине высшее философское образование сосредоточено в Киевском университете. Если до недавнего времени часть потребности в преподавателях философии харьковские вузы удовлетворяли за счет выпускников Московского, Ленинградского, Ростовского, Уральского университетов, то ныне уповать на это вряд ли уместно. Харьковскому университету вполне по силам стать вторым центром высшего философского образования Украины, обеспечивающим философскими кадрами не только Слобожанщину, но и всю Левобережную Украину.

В интересах создания нового факультета представляется весьма целесообразным объединение усилий философско-культурологических кафедр и кафедр психологии, политологии, украиноведения, которые могли бы иметь соответствующие отделения, специальность или специализацию.

Харьковский университет приближается к своему 200-летию юбилею. Крайне важно, чтобы к этому рубежу он подошел, восполнив те недопустимые пробелы, которые не удалось устранить за все предыдущие годы его существования. Среди них наиболее ощутимо отсутствие философского факультета. Уверен, что создание философского факультета перспективно для развития университета в целом.

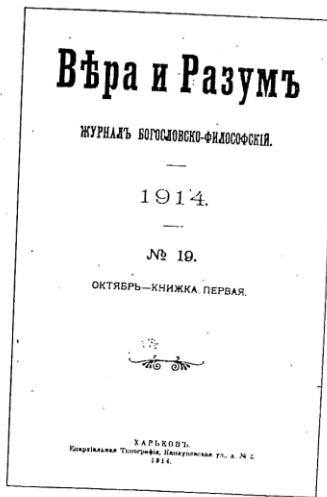
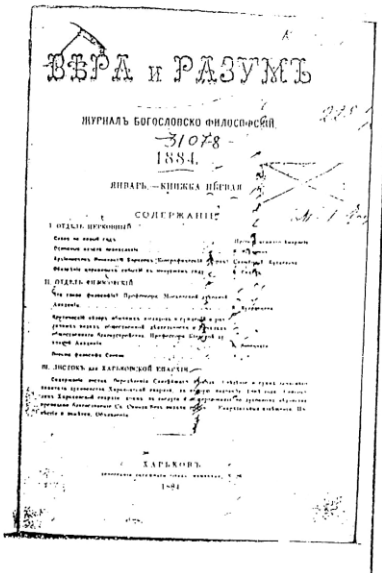
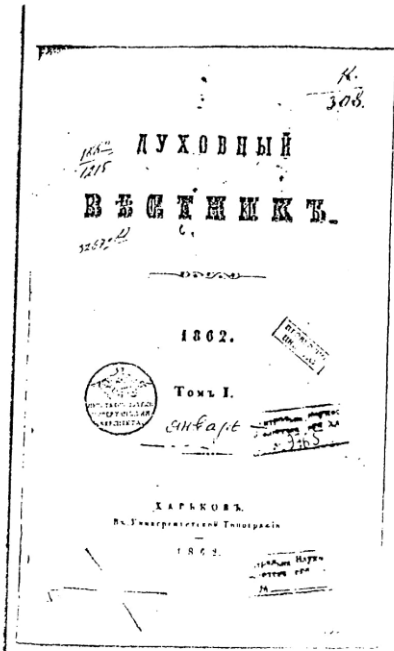
Прошу дать соответствующие поручения для подготовки обсуждения вопроса об открытии философского факультета на заседании ученого совета университета.

Зав. кафедрой философии
Харьковского госуниверситета
профессор Мамалуй А.А.
31 августа 1992г.

Додаток Д

Обкладинки харківських часописів “Духовный вестник”, “Вѣра и Разумъ”, “Віра і Розум” та “Мысль”

Продовження додатка Д

ВІРА І РОЗУМ

БОГОСЛОВСЬКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЖУРНАЛ

№1
2000

Продовження додатка Д

МЫСЛЬ

ДВУХНЕДЕЛЬНЫЙ НАУЧНЫЙ
МАРКСИСТСКИЙ ЖУРНАЛЪ

ВЫХОДИТЬ ПРИ БЛИЖАЙШЕМЪ УЧАСТИИ

В. Базарова, Р. Григорьева, С. Девдаріани (Сана) и М. Кричевскаго.

СОДЕРЖАНИЕ:

1. *Л. Мартовъ.* Міровой большевизмъ.
2. *П. Колокольниковъ.* Капитализмъ и социализмъ въ Советской Россіи.
3. *Раф. Григорьевъ.* О „кризисъ“ современной интеллигенціи.
4. *С. Девдаріани (Сана).* „Старыя“ идеи. (Памяти Г. В. Плеханова).
5. *Л. Любимовъ.* Карлъ Марксъ, какъ экономистъ. (Окончаніе).
6. *Мих. Кричевскій.* Опыты освѣщенія исторіи русской революціи.
7. *Бор. Штейнъ.* Національная политика рабочаго класса.
8. *А. Кориневъ.* Роль средневѣковыхъ городовъ въ организаціи буржуазнаго общества.
9. ИНОСТРАННОЕ ОБОЗРѢНІЕ. *Р. Г.* Рабочее движеніе на Западѣ.
10. ВНУТРЕННЕЕ ОБОЗРѢНІЕ. *Н. Рубинъ.* Языкъ цифръ.
11. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ. *М. Ситовъ.* Питаніе Петербурга. *А. Н.* Железнодорожное хозяйство и транспортъ въ Россіи.
12. ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБОЗРѢНІЕ. *М. Гинцбургъ.* Рабиновичъ. Въ тѣ дни. *Осипъ.* Творчество. Журналъ Художественнаго Цеха. *Семья Губера.* Проф. Ф. П. Шмидтъ. Искусство. Новая книга. Книги, поступившія въ редакцію для отзыва.

ІЮНЬ.

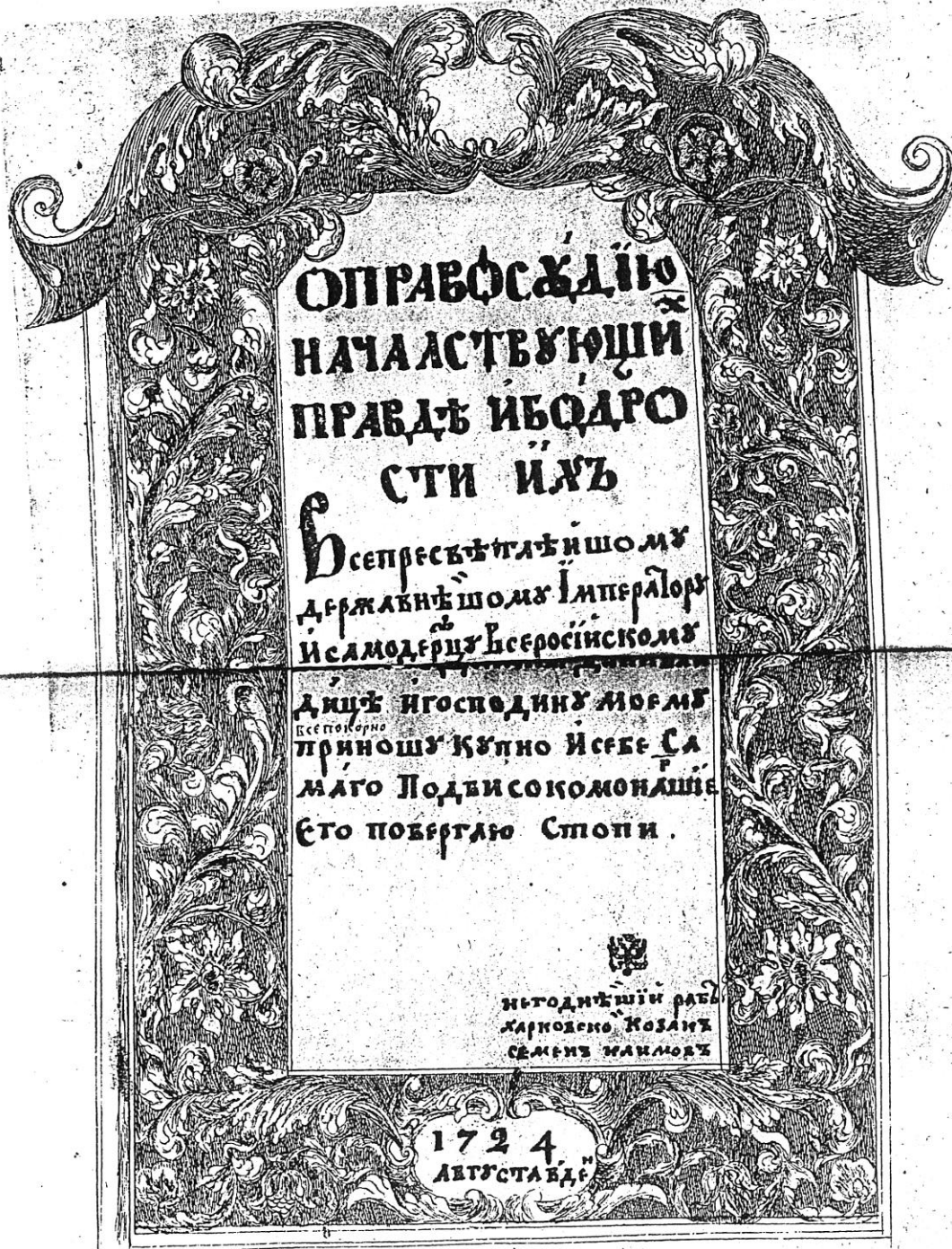
1919 г.

№ 13.

Редакція: Харьковъ, Каплуновская ул. № 2—4, этажъ Пушкинской. Пріемъ ежедневно, кромѣ воскресн. и празднич. дней, отъ 6 до 7 ч. дня.

Контора: Харьковъ, Петровскій пер. домъ Общественной Библиотеки, почтовый ящикъ № 260.

Харьковъ. Типографія Кооп. Издат. „Наша Мысль“. Каплуновская 2

Додаток Ж

Обкладинки книг про літературні та філософські дискусії у Харкові

Ол. ВЕДМИЦЬКИЙ

ЛІТЕРАТУРНА
ДИСКУСІЯ

1925 — 1928

ПЛУЖАНИН — 1932

Продовження додатка Ж

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ФІЛОСОФСЬКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ
УКРАЇНСЬКЕ Т-во „ВОЙОВНИЧИЙ МАТЕРІАЛІСТ-ДІАЛЕКТИК“

П О В О Р О Т НА ФІЛОСОФСЬКОМУ ФРОНТІ

(МАТЕРІАЛИ ФІЛОСОФСЬКОЇ
ДИСКУСІЇ 14—18 СІЧНЯ 1931 Р.)

П А Р Т В И Д А В „ П Р О Л Е Т А Р “

Продовжения додатка Ж

МЕНЬШЕВИЗМ
НА
СЛУЖБЕ РУССКОЙ
И
МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНТРРЕВОЛЮЦИИ

СБОРНИК СТАТЕЙ

СЛУШАТЕЛЕЙ ИНСТИТУТА ИСТОРИИ КРАСНОЙ ПРОФЕССУРЫ

164703

№ 258039
19 21 32 2.
III

ОГИЗ „МОСКОВСКИЙ РАБОЧИЙ“ 1931
МОСКВА—ЛЕНИНГРАД

Додаток 3

Список виступаючих на філософській дискусії у Харкові 1931 року. (з книги "Поворот на філософському фронті")

ЗМІСТ

	стор.
1. Вступне слово тов. Шліхтера	3
2. Вшанування пам'яті небіжчика Берковича (т. Семковський)	6
3. Доповідь тов. Левіка	7
4. Доповідь тов. Левіка	26
4. Доповідь тов. Мітіна	42
5. Обговорення доповідей тов. Семковського	69
» » » Бона	86
» » » Львовича	92
» » » Дувальчука	97
» » » Воробйова	112
» » » Таціліна	118
» » » Юринця	124
» » » Демчука	129
» » » Уральцева	132
» » » Штейнберга	141
» » » Новікова	144
» » » Ігнатюка	152
» » » Мілославіна	158
» » » Гірчака	167
» » » Скрипника	185
» » » Медзинського	189
» » » Генпера	192
» » » Бервицького	196
» » » Степового	202
» » » Кауфмана	207
» » » Блудова	213
» » » Беляєва	220
» » » Іваненка	224
» » » Семковського (другий виступ)	229
» » » Юдіна	242
» » » Левіка (кінцеве слово)	254
6 Резолюція	

Додаток І

Р І Ш Е Н Н Я

Ради Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України
з питання «Стан та перспективи наукових досліджень і викладання в галузі
історії науки і техніки в наукових установах та вищих навчальних закладах
регіону»

м. Харків

22 жовтня 2009 р.

Заслухавши та обговоривши доповіді ректора Національного технічного університету „Харківській політехнічний інститут” (НТУ „ХПІ”) доктора технічних наук, проф. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО „Досвід організації досліджень та викладання історії науки і техніки у Національному технічному університеті „Харківській політехнічний інститут” і завідувача кафедрою історії науки і техніки НТУ „ХПІ” доктора історичних наук, проф. БЕСОВА Л. М. «Стан та перспективи наукових досліджень і викладання в галузі історії науки і техніки в наукових установах та вищих навчальних закладах регіону», Рада Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України **відзначає**, що в наукових установах і вищих навчальних закладах регіону проводиться певна робота щодо розгортання науково-дослідних робіт з історико-наукової проблематики, введення її у навчальний процес та використання таких досліджень на практиці. Такий підхід допомагає досліднику – науково-педагогічному працівнику вищої школи або фахівцю наукової установи – при кожному новому для нього питанні у своїй роботі детально розібратися в ньому, удосконалити чи запропонувати і створити нове.

Аналіз сучасного стану досліджень та викладання історії науки і техніки в наукових установах та вищих навчальних закладах регіону цілком підтверджує далекоглядність академіка В. І. Вернадського, який стверджував, що наукове вивчення минулого, в тому числі і наукової думки, завжди приводить до введення в людську свідомість нового.

У північно-східному регіоні України зосереджено понад 300 вищих навчальних закладів і наукових установ академічного та галузевого профілю, а також велика кількість загальноосвітніх шкіл і коледжів. Але більшості установ і закладів регіону в організації досліджень та постановці викладання в галузі історії науки і техніки бракує системності та масштабності.

В той же час, у системі національної вищої освіти історія науки і техніки, гуманістична тенденція цього курсу, що закладена В. І. Вернадським, стає єдиною ланкою природничо-наукової, технічної і гуманітарної складових культури. Це чинник, що передає наступним поколінням культуру, ресурс освіти суспільства, побудованого на знаннях. Залучення молоді до вивчення історії науки і техніки є одним з головних засобів розширення її науково-технічного кругозору, одним з напрямків гуманізації технічної освіти, вирішення проблеми відродження духовного генофонду нації. А популяризація знань з історії науки і техніки сприяє формуванню у широких кіл громадськості глибокої духовності, гуманістичній уяві про злет науки і технічної думки.

Враховуючи значення історії науки і техніки, як важливої складової загальної культури фахівця, її вплив на формування науково-технічного кругозору молоді людини, Рада Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України **рекомендує**:

1. Міністерству освіти і науки України:

1.1. З метою розширення тематики досліджень діяльності вітчизняних вчених, їх внеску в європейську і світову культуру, використання цих результатів у

Продовження додатку I

викладацькій і практичній роботі, популяризації наукових знань вивчити досвід Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» щодо викладання і організації науково-дослідної роботи в галузі історії науки і техніки та розповсюдити його серед вищих навчальних закладів і наукових установ.

1.2. Розглянути питання про доцільність введення у вищих навчальних закладах України курсу „Всесвітня історія науки і техніки” та конкретних курсів з історії окремих наукових напрямів згідно з профілем закладу, як невід’ємної складової навчальних планів (історія фізики, хімії, біології, математики та ін.), а також про введення подібного курсу в старших класах загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв.

1.3. Передбачити підготовку у провідних університетах України бакалаврів і магістрів зі спеціальності „Історія науки і техніки” та невідкладне внесення відповідних змін до Переліку напрямів і спеціальностей, за якими відбувається підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах у відповідності з освітньо-кваліфікаційним рівнем (Постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.1997 р. №507).

1.4. Оголосити конкурс на розробку у 2010–2012 рр. серії навчальних посібників і підручників з навчальної дисципліни „Всесвітня історія науки і техніки”, а також окремих їх напрямів.

2. Ректорам вищих навчальних закладів та керівникам наукових установ регіону:

2.1. Винести на обговорення вчених рад питання про стан та перспективи робіт науково-історичного спрямування, визначити конкретну тематику наукових досліджень з цього напрямку, а також підготовку відповідних дисертацій, монографій, навчальних посібників.

2.2. З метою залучення до викладацької діяльності вчених академічних та галузевих установ і спеціалістів виробництва вжити заходів щодо розширення творчого співробітництва між колективами, як важливого чинника підвищення якості навчання і загальної культури молоді.

2.3. З метою популяризації досягнень науки і техніки активізувати роботу зі створення музеїв історії установ, поповнення існуючих експозицій та їх використання у навчально-виховному процесі.

3. Керівництву Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України:

3.1. Для об’єднання і координації зусиль науково-педагогічних працівників регіону у дослідженнях та викладанні історії науки і техніки створити у структурі Центру наукову секцію „Історія науки і техніки”.

3.2. Підготувати та провести у I кварталі 2010 року спільне засідання Ради ПСНЦ і Ради ректорів Харківського вузівського центру з питання „Проблеми вищої освіти як основа цивілізаційного розвитку держави”.

Голова Ради Центру
академік НАН України

В.П. Семиноженко

Вчений секретар Ради Центру
к.е.н.

О.П. Коюда

Вірно: Вчений секретар Центру

О.П. Коюда

Про автора

Ігор Олексійович Шудрик, народився в с. Чижівка Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. (1939). Закінчив історико-філософський ф-т Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (1961). Кандидат філософських наук (1978), доцент (1981). Понад 45 років працює у вищих навчальних закладах Сум та Харкова. Зараз — професор (2009) кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі. У 1985-1986, 1989-1991 роках за сумісництвом, потім — в

штаті працював на посаді доцента в Харківському державному університеті.

Голова Харківського осередку Української асоціації релігієзнавців (з 1995 р.) член редколегій богословсько-філософського часопису “Віра і Розум” та наукового збірника “Культурна спадщина Слобожанщини”. Краєзнавець. Член Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Департаменті культури і туризму Харківської облдержадміністрації (з 2008 р.).

Сфера наукових інтересів: філософська та богословська думка в Україні, зокрема на Слобожанщині, релігієзнавство та краєзнавство. Автор понад 200 наукових та науково-методичних публікацій, серед яких — “З історії української філософської думки: навчальний посібник” (із грифом МОН України, -Х., 2000); “Історія філософської думки в Україні: конспект лекцій для аспірантів” (2007); монографій: “Нетрадиционные религии”. (Х., 1986, у співавт. з В.М. Арестовим); “Династія Харитоненків”. Суми, 2003; “Наталівка — перлина Слобожанщини”. (Х., 2008); “Історія філософської думки в Слобідській Україні”. (Х., 2012); “Старовинні садиби Слобожанщини” (Х., 2013, у співавт.); автор низки статей у часописах: “Філософська думка”, “Вопросы философии”, “Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна”, “Віра і Розум”, “Православная энциклопедия Харьковщины” (2009) та ін.

Ім'я професора І.О. Шудрика внесене в енциклопедичний довідник “Сумщина в іменах” (1-ше вид. 2003 р.; 2-ге вид., 2004 р.) та в біографічний довідник “Краєведи Слобожанщини” (Х., 2011).

Автор буде вдячний за висловлені зауваження, побажання та інформацію стосовно даної теми, які прошу надсилати за адресою: 61204, м. Харків, просп. Перемоги, 78-В, кв. 125, Шудрику І.О. Д.т. (057) 338-68-18; моб. 095-61-27-236.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I. ФІЛОСОФСЬКА ОСВІТА Й НАУКА В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ХІХ— НА ПОЧАТКУ ХХ ст. 18

- 1.1. Заснування університету. Організація І.Б. Шадам кафедри теоретичної та практичної філософії 18
- 1.2. Закриття кафедри філософії та перенесення викладання філософських дисциплін на кафедру богослов'я. Зняття в 1860 р. заборони щодо утисків філософії 31
- 1.3. Філософські погляди В.Н. Каразіна та перших ректорів університету І.С. Рижського та Т.Ф. Осиповського 34
- 1.4. Філософська освіта й наука професорів кафедри філософії І.Б. Шада, А.І. Дудровича, М.М. Протопопова, Ф.О. Зеленогорського, П.Е. Лейкфельда та приват-доцента І.С. Продана 38
- 1.5. Філософський доробок професорів кафедри богослов'я В.І. Добротворського, Т.І. Буткевича, М.С. Стелецького; професорів кафедри історії церкви А.С. Лебедева, Й.О. Бродовича та приват-доцента І.І. Філевського; професора кафедри церковного права юридичного факультету М.А. Остроумова 63
- 1.6. Філософські погляди харківської професури природничих кафедр у дореволюційний період: І.Й. Калениченка, А.І. Стойковича, Т.Ф. Осиповського, М.Ф. Остроградського, В.І. Лапшина, І.І. Мечникова, М.М. Бекетова, О.П. Шимкова, І.П. Щелкова, П.І. Ковалевського, О.М. Щукарева, В.Л. Кірпічова, І.І. Білянкіна, М.Д. Пильчикова, В.І. Талієва, В.Я. Данилевського, І.Г. Оршанського, О.М. Шилтова 87

РОЗДІЛ 2. Соціально-філософські погляди представників гуманітарної сфери Харківського університету в дореволюційний період 111

- 2.1. Релігійно-філософське вчення Л.М. Толстого на Слобожанщині та критика “толстовства” професурою Імператорського Харківського університету на сторінках часопису “Въра и Разумъ” 111
- 2.2. Пропозиції російських академіків у 1905 році щодо вирішення мовної проблеми в Україні та участь у цій справі професури Харківського університету 114

2.3. Соціально-філософські погляди М.І. Костомарова, О.О. Потебні, О.В. Ветухіва, М.І. Туган-Барановського та Д.І. Багалія	115
--	-----

РОЗДІЛ 3. Стан філософської освіти й науки в Харківському університеті в довоєнний період (1917—1941)	134
3.1. Зміни влади в Харкові та в університеті після Лютневої революції 1917 року	134
3.2. Ставлення професури Харківського університету до більшовицького режиму. Реорганізація та закриття університету	136
3.3. Відновлення університету в 1933 році. Підготовка філософського кадрового складу в Харкові. Науково-педагогічна діяльність С.Ю. Семковського, В.О. Юринця, П.І. Демчука, Я.Г. Білика, Р.С. Левіка та інших харківських філософів	147
3.4. Соціально-філософська спрямованість літературних дискусій у Харкові 1925—1928 років. Репресії українських літераторів. “Розстріляне відродження”	169
3.5. Філософські дискусії в Харкові 1931 та 1933 років. Репресії філософських кадрів	186
РОЗДІЛ 4. Філософська освіта й наука в Харківському університеті в повоєнний та сучасний періоди (40—60 рр. ХХ—початок ХХІ ст.)	228
4.1. Прискорена підготовка викладачів суспільних наук у повоєнний період. Боротьба в Харківському університеті з послідовниками генетики (1948—1949). Філософські дискусії в Харкові 1952 року	228
4.2. Уведення курсу діалектичного та історичного матеріалізму. Наукові дослідження викладачів кафедри філософії Харківського університету до і після ХХ з’їзду КПРС	234
4.3. Створення на кафедрі філософії Харківського університету нового напрямку наукових досліджень — холістичної філософії науки та кафедри теорії культури і філософії науки (1990)	243
4.4. перейменування у 2002 році кафедри філософії на кафедру теоретичної та практичної філософії	248
4.5. Відкриття у 2001 році в Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна філософського факультету. Науково-педагогічна діяльність і здобутки факультету в перше десятиліття свого існування	263

ВИСНОВКИ	281
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	286
ДОДАТКИ	294
Додаток А. Харківський центр філософської думки	295
Додаток Б. Філософські та богословські періодичні видання в Харкові	298
Додаток В. Службова записка О.О. Мамалуя	300
Додаток Г. Обкладинки харківських часописів “Духовный вестник”, “Вѣра и Разумъ”, “Віра і Розум”, “Мысль”	303
Додаток Д. Фрагменти філософських творів Семена Климовського	306
Додаток Е. Обкладинки книг про літературні та філософські дискусії в Харкові	308
Додаток Ж. Список доповідей на філософській дискусії в Харкові в 1931 році (із книги “Поворот на філософському фронті”)	311
Додаток И. Рішення Ради Північно-Східного наукового центру НАН і МОН України від 22 жовтня 2009 р.	312
Про автора	314
ЗМІСТ	315

Наукове видання

ШУДРИК Ігор Олексійович

**ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ В ХАРКІВСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ**

Монографія

Редактор Л. Ю. Кротченко

Підп. до друку 16. 09. 2013 р. Формат 60x84/16. Папір офсет. Друк офс.
Умов. друк. арк.15,9 Тираж 300 прим. Зам. № 227

Видавець та виготовлювач
Харківський державний університет харчування та торгівлі
вул. Клочківська, 333, Харків, 61051
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4417 від 10.10.2012 р.